

943.9

S 12

943.9
S 12

C - 438

1986 JUN 15

2019 JUL 08

1995 -09- 20

57610/2

2003 JAN. 07

2271.

EVIA

BUDA 1458—1470-BEN.

Másolva Hartmann-Schedel világkrónikája, 139-dik leveléről. Megjeleni Nürnbergben 1493-ban. Ezen rajzhoz kiegész tésül lásd a III. kötet elején a tórrajzot. Szóbeli magyarázata a II. kötet 547. és a III. kötet 277. lapjain. A szövegben a *Mellékletre* (III. köt.) hivatkozom e rajznál. De kényelmesebbnek tartottam az olvasóra nézve, hogy a két kép külön kötetben álljon — s azért csatoltam ezt ezen kötethez.

BUDAPEST TÖRTÉNETE.

A FŐVÁROS MEGBIZÁSÁBÓL

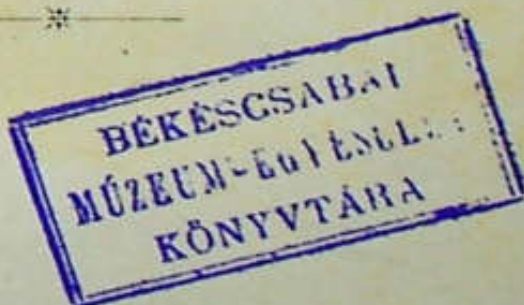
IRTA

SALAMON FERENCZ.

XI -
38.

MÁSODIK KÖTET.

Budavár 1458-1470-diki képével.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TARS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1885.

1975

3

A fordítási s minden szerzői jog fenntartatik.

R: 5728 / H...

1956 OKT - X

ELŐSZÓ.

Alig van város Európában, mely annyiszor és oly nagy mérvben elpusztult volna, s következőleg annyiszor kellett volna alapjából újra építeni, mint némely nevezetesebb magyarországi város s köztök Budapest. Elpusztult volt az ezen területen állott római város teljesen, s a magyarokat megelőzött szlávok megtelepedése hazánk területén még nevét is elfeledtette volt.

A magyar királyok alatt támadt újra népes helység ezen a területen. Szent Istvántól IV. Béláig mintegy harmadfél száz év alatt különösen Pest és Ó-Buda indulnak fejlődésnek. Ez a virágzás második korszaka, melyről azonban nagyon kevés emlék maradt. Az 1241-diki mongol invasio megsemmisíti először Pestet, aztán Ó-Budát történeti emlékeivel együtt.

A magyar nemzetnek elől kellett kezdenie az építés s telepítés művét. Mintegy kétszáz év alatt Mátyás király idejében mind a két parton virágzó és gazdag város áll: a 1250 előtt nem létezett Budavár csakhamar a királyság központja és fővárosa, Pest pedig nagyobb mérvű gazdagodásnak és terjeszkedésnek indul. Tudva van, hogy épen háromszáz évvel a tatár invasio után, 1541-ben a török foglalta el, a mi egyértelmű a pusztulással.

Ujra kellett építeni és népesítnie Magyarországnak harmadszor is. A visszafoglalás után kétszáz évvel ma már ismét az ország központja s Európa nagy városai közt elismert állást foglal el, — csaknem irigység tárgya.

Ép ezen sok catastropha s újra emelkedés az, minél fogva nincs város Európában, melynek története érdeke-

sebb és tanulságosabb volna, mint Buda-Pesté. Mert, a mit másutt csak okoskodás és combinatio útján lehet földéríteni, itt tényekben nyilatkozik. A természet kedvezéseit, s a nemzet életrevalóságát a sors rendkívüli csapásokban intézett experimentumok által tette nyilvánvalóvá. Különösen Pestnek a maga erején való háromszori következetes föllendülése a mily érdekes, oly világosan érthető.

Ha azonban a történelemre nézve ezen pusztulások szomorú voltak mellett is nagy érdekűek, egyszersmind kipótolhatlan károkat okoztak magának a történetírásnak is. Sem a pesti, sem a budai városi régi levéltárból nem maradt meg semmi a maga mivoltában. Ebben a részben a legszegényebb városok közé tartozik. Semmi sem vetelkedik ezzel, csak ugyanezen városoknak középkori emlékekben való szegénysége. Ily módon városaink történelmének érdekességéből sokat levon annak homályos volta.

A véletlen még is tartott meg egyet-mást a régi budai és pesti levéltárakból, bár mind másolatokban. Ilyen Buda városának német törvénykönyve a XV. századból, melyet szerencsére Pozsonyban és Kassán lemásoltak volt még akkor, igaz, némely sajnálható kihagyásokkal. Ilyen az a gyűjtemény, mely Nagy-Lajos és Mátyás korából jókora számú, bár többnyire szintén megcsonkított oklevelet tartalmaz, városainkra vonatkozót. Ez a Kovachich Márton György kiadta »Formulae Solennes Styli« című könyv, melyet az olvasó gyakran talál idézve. Ugy látszik, nem a régi Pest és Buda, hanem a tárnoki szék levéltárából van az nagy részben összeállítva. Szétszórva más városok, s néha egyes családok levéltárában maradtak fenn fővárosunk régi beléletére vonatkozó adatok.

Számra és mennyiségre nézve jóval felülhaladja mind ezeket az a sok oklevél, melyek a pozsonyi káptalanban, Esztergomban, de legkivált a budapesti országos levéltárban őriztetnek. Mind ezek legnagyobb részben ki vannak adva nyomtatásban is s megtalálhatók Fejér, Wenzel, Knauz gyűjteményében vagy Podhradczkynál; Rupp Jakab »Budapest Helyrajzi Története«-ben és Rómer »Régi Pest«-jében némileg fel is dolgozták. Leghasználhatóbbak Wenzel

időrendbe szedett *registái*, melyek — sajnos — nincsenek a XIV. századon innen folytatva.

Azonban ez a levéltári kincs, melyből nekem mintegy ezer számra menő kijegyzésem van a mohácsi vész előtti időkből, csak látszólag nagy a város belélete szempontjából. Mert ezek a Budapest területén fennállott némely egyháznak levelei, — legtöbbször a Margitszigeten és az Ó-Budán állott két külön apáca klastromnak, továbbá a Paulinusoknak s az ó-budai káptalannak birtokjogi irományai. Fölhasználtam, a mennyire tudtam. De a város polgári beléletére nézve ezek fölvilágosító ereje éppen nincs arányban a mennyiséggel. A ki kizárólag vagy főképp azokból akarja megírni fővárosunk történetét, az egy »Budapest Sacra«-t, vagyis egyházi testületek történetét írná meg, mint a hogy Rupp Jakab tán akaratlanul tette, kinek művére jobban illenék ama cím, mint »Budapest Helyrajzi Története.« Azonban annak is hiányos, mivel a városaink területén állott egyházaknak csak kis részéről van elegendő adat. Nehezíti ezek használatát, hogy van köztük nem egy koholt, hamis oklevél, — és hogy a pörös iratok, legjobb esetben is, többször csak az egyik perlekedő fél állításait foglalják magokban. Már pedig a perlekedők gyakran állíthattak a valósággal ellenkezőket. Monographus és történész elődeim úgy könnyítettek a dolgon, hogy regisztrálták, idézték, ki mit mond; — de hogy igaz-e a mit mond, azzal nem törődtek. Ezen kényelemtől megfosztottam magam.

Különös föladatomból, bár az egyházi ügyeket teljességgel nem mellőzöm, a város világi s főképp polgári történetének megírását tűztem ki, az elsőrendű kutfők alapján.

Szükséges megjegyeznem azt is, hogy az írott kutfők mellett fölhasználtam a nyomtatásban megjelent s régen ismert adatokat is. Szükséges, mert újabb korban történetirodalmunkban meglepő példái fordulnak elő annak, hogy a levéltári adatok mellett ignorálják a gyakran azoknál is fontosabb nyomtatott kutfőket.

És ebben állanak egy ily munkának igen késleltető nehézségei.

Ebben a két kötetben mintegy ezer száz év története van megírva, melyek városaink felett elvonultak. Ha valaki örömet elengedi is nekem a többit, s csak a Szent-István korától számított félezer évet tudja be, elképzelheti, hogy nem gyors munka azon századok összes történelmi kutfő irodalmán heresztül hatolni azért, hogy sok keresgélésre egy-két sornyi adat legyen kiböngészhető. Ennek különös nehézségei vannak épen a mi irodalmunkban, hol kisebb-nagyobb, s néha óriási oklevélgyűjtemények tárgymutató, s néha minden legkisebb tartalomjegyzék nélkül jelentek meg; — a hol a XVII. századot címlapján viselő kutfőgyűjteményhez XIV. századbéli iromány van csatolva, — ott különösen monographiák számára adatokat gyűjteni rendkívül bajos. Egy-egy rendezett levéltárban — minő a dr. Pauler Gyula vezetése alatti országos levéltár — nem sokkal bajosabb kikeresni a specialis adatokat, mint az Akadémia kiadta Monumentákból, vagy Kovachich kiadásából. Csak utóbbi pár évben kezdenek, az ívek sokaságán kívül a megbízhatóságra és könnyen használhatóságra is gondot fordítani. Akkor lehet majd jobb monographiákat írni, midőn nemcsak könyvtáraink és levéltáraink rendezve lesznek, — többnek rendezettsége kielégítő most is, — hanem mikor a kutfők biztosan használható kalauzokkal lesznek ellátva. A mostani zilált állapot mellett nem lehet jót állania egy monographusnak egy s más érdekes adat ki nem maradásáról. Néhol idézni fogom, hogy a város eddigi nagyon szorgalmasan kutató monographusai mily fontos körülményeket nem ismertek a különben általuk olvasott és közkézen forgó kutfőkből. Nem megrovás ez, hanem mintegy mentségemre szolgál.

Ezen elődeimnek fáradozása az adatgyűjtésben, hasznos volt rám nézve; de magamnak is végig kellett mennem nagy részén azon levéltári kijegyzéseknek, melyek szövege vagy kivonata nyomtatásban megjelent volt. Az adatgyűjtésben nemcsak segített, hanem kitünő, lelkiismeretes munkatársam volt a csak közelebbről, reményteljes ifju korában, történetirodalmunk kárára elhalt barátom dr. Szalay József. Mentül kevesebb személyes ambícióval s a

tárgy iránti mentül több érdeklődéssel dolgozott kezemre, annál méltóbb e helyen köszönettel áldozni emlékének.

Voltak többen ifjabb pályatársaim közt, mint Thallóczy, Csánky, Marczaly Henrik, Barabás, Nagy Sándor, Pettkó Béla, kik becses adatok összeállításában, Véghelyi Dezső, ki gazdag gyűjteményének némely becses adata közlésével segítségemre voltak. Egyenkint fogadják köszönetemet.

Az itt meg nem nevezettekről, kik szintén nagy készséggel segítettek a munkámhoz való anyaggyűjtésben, az illető helyeken fogok megemlékezni.

És mind ez, elismerem, kevés arra, hogy városaink oly nagy érdekű történetéből vázlatnál egyebet tudnék adni. Bajos színezett mozaikképeket állítani össze homokszemekből.

Minden monographia összeállításánál megvan ez a baj; de épen városainknál, melyekről az actualis beléltre vonatkozó adatok száma csekély a mellék körülményekre vonatkozóké mellett, jóval nagyobb a nehézség.

A sokféle szak, mely ily munkába vág, szintén hátráltatja annak gyors elkészültét.

Van sokkal nagyobb baj is. Az, hogy az adatok kevés, s néha elszigetelt volta azon szokott eredményre vezetett, hogy mondák, mesék kapjanak lábra s nagy tévedések váljanak rögzítettké valóság gyanánt, — szerencsétlenségre még sarkalatos kérdésekben is. Az adatok kevés voltában a kézzelfoghatólag hamis oklevelet annyira becsülték, mint a hitelest, — a krónikások képtelen képzelgését történelmi adat gyanánt szerepeltették. Így származtak — nem népmondák, — melyeknek jól magyarázva megvan történelmi értéke, — hanem tudákos hypothesisek, melyeknek alapja nem levén, merőben értéktelenek. Senki sem vette a fáradságot, hogy valahára azokat tüzetesen bírálja. Egész lajstromát lehetne idéznem, kik írtak eddig városunk történelméről kisebb-nagyobb munkát. De egyet tudok csak, ki egy-két tévesen elfogadott nézetet megczáfolt, s az Podhradczy József (arra sem hallgattak); olyat pedig egyet sem, ki az okleveleket s más kutföket hiteleségök szerint különböztette volna meg. A kritikának ezen

csaknem merő hiánya az, mi arra kényszerített, hogy igen sok időt és tért szenteljek oly vizsgálatokra, melyek fölött a városnak egy jövődöbeli szerencsésebb monographusa, mint magától érthetők felett remélhetőleg csak át fog síkítani. S nem csak a legrégebb, Attila vagy a vezérek korára nézve vannak tudákos fictiók, hanem IV. Béla, sőt Mátyás király korára nézve is.

Ezt annak indokolására, hogy »Budapest Története a Középkorban« a helyett, hogy mint terveztem, egy kötetből állana, ime kettőből áll, s a helyett, hogy ezelőtt három évvel jelent volna meg, csak most lát napvilágot.

Ezen Második Rész második kötete, vagyis az összes munka harmadika, nem oklevélgyűjtemény, hanem, a mire nagyobb szükség van, többnyire a kutfők elemzése, magyarázata, birálata, külön-külön értekezésekbe foglalva. Fölösleges itt bővebben szólni róla. Talán remélhetem, szólni fog az maga mellett. Csak azt jegyzem meg, hogy van ott egy értekezés sorozat, a XIV. és XV. századbéli pénzürtékekről, mely nem kutfő birálat.

Csaknem két évvel hátráltatta az ezen munka befejezését azon érdekből, hogy Budavárost mint egy pénzverőház székhelyét méltassam, s mint kereskedő város az árákról és mértékekről fogalmat szerezzek magamnak s adhassak másoknak. A tárgy nemcsak előttem volt új.

A mi az összes munka ezen Második kötetét illeti, az országos történelmet csak annyiból szöttem előadásomba, a mennyiben az magára a város polgári történetétől elválhatlan, vagy arra világot vet. Azért azon korban, midőn már városunk rendes királyi székhely, az itt tartott országgyűlések, a külföldi követek ideérkezése, a királyi ünnepélyek, tanácskozmányok nagy részben mellőzve vannak. Mert különben ugyanazon hibába estem, mint sok hazai és külföldi monographus, hogy munkám nagyobb része ismeretes kézikönyvekből vett bő kivonatokkal lesz vala két akkorává. Azokra nézve megoldvasható egy-egy terjedelmes munka, minő Szalay László vagy Horváth Mihály kézikönyve.

Ellenkező feladata van a monographiának: az, hogy a helyi specificus történet által némi adalékot nyújtson az országos történelemhez is.

A városnak utczák és egyes házak szerinti leírását nem kíséreltem meg ezen kötetekben; rajzokkal, térképekkel sem tarkáztam. Beértem az általános vázlattal előbbi nemben, s az utóbbiban két rajzzal, mely ezen kötethez s a *Melléklet*hez van csatolva. Egyik látkép egy 1493-ban kiadott, de Mátyás uralkodása alatt nyilván a helyszínén fölvetett rajz Buda váráról. A másik ugyanazt alaprajzban adja s mintegy az előbbinek magyarázatául szolgál. E részben régibb megbízhatóbb ábrázolat nincs a XVII-dik század végén kelteknél, mikor már sok elpusztult a régi épületekből, de még mindig több volt meg legalább azok alapjaiból, mint ma.

Módomban lett volna e helyett egész képgyűjteményt adnom. De a képek mind későbbi korbéliek, mint a mennyire ezen munka szövege lejön. Különben is minden történelmi szakban a kevés megbízható nagyobb értékű a sok nem hitelesnél.

Hasonlókép a régi város részletes leírásához az adatok egy része későbbi korbéli, mint a mennyire munkám szövege terjed. Az eddigi kíséreltek e nemben, mint *Ruppéi*, koraiak voltak, miután még a kiindulási pontokul szolgáló templomokra nézve is téves volt a hypothesis. A XVIII. század közepéig fordulnak elő oly adatok, melyek világot vetnek városainknak XVI. századbéli helyrajzára. Ezen kötetben sem mellőzhettem némely későbbi adatot; de ha azokat teljesen föl akarom használni Mátyás korára nézve, a leírás anachronismusnak tűnik vala föl.

Munkámnak ezen, a *középkort* tárgyzó kötetei nem jönnek le egészen a török foglalásig.

Az Első Rész sem a pusztulásig, hanem a római korbéli virágzásig terjedt. Következétes maradtam ahhoz a Második Résznél, hogy a Harmadik Rész (Budapest Ujkora) öszhangban legyen az előbbiekkal.

Mert egy »Budapest az Ujkorban« című munkának a fölvirágzásban kell végződnie s betetőzve lennie, mely, ha nem is tetőponton, de a fokozatos fejlődés oly magas

pontján rajzolható, hogy nemcsak mint egyik világváros, hanem mint virágzó magyar főváros kezd nagy nevezetességüvé lenni.

Mint látni fogjuk, Buda és Pest középkori második felvirágzása már minden tekintetben méltó bevezetés lesz vala városaink ujkori történetébe, ha a sors később meg nem szakasztja hosszú időre a fejlődés folytonosságát.

És valóban Mátyás uralkodása, melyben városaink középkori felvirágzása tetőpontot ér, már bevezetése az ujkornak, kivált a városok szempontjából. A világtörténelmi korszakok felosztására nézve, mint az olaszoknál és francziáknál, nálunk is a *renaissance*-szal bevégzettnek tarthatnók a középkort, ha nem következik Mátyás után egy pár oly század, mely definiálhatlan küzdelme némely középkori intézményeknek az ujkor törekvéseivel. A középkor lejárt volt magát a XV. század végén, a nélkül hogy az ujkor eszméi az intézményekben is diadalra jutottak volna.

Annak tudatában, hogy munkám nem díszmunka, minőt Budapest Főváros közönsége kívánt tőlem, — midőn pályázat helyett, mely megkoszorúzendó művel gazdagítja vala irodalmunkat, az egyenes megbízás utját választotta, — azt remélem, hogy legalább előkészítette az utat jövődöbeli érdekesebb és mesteri történelmi rajz előállítására.

Páris városának vagy negyvenen írták meg már egymásután történetét, nagyobb részint ujabb időben. Remélhető, hogy nálunk is (az irodalom iránt s különösen a város multja iránt a nagy közönségnél való érdeklödés emelkedésével) minden irodalmi nemzedék fel fogja mutathatni Budapestnek egy-egy ujabb történetét. Munkám megfelelt, nézetem szerint, a föladatnak, ha ezen a téren a mostani nemzedékhez méltó, — s magára az országos történetre is a városok oly fontos történetéből némi részben világot derítö műnek, s az utánna jövődök számára uttörönek fog elismertetni.

Budapesten, 1885. június 14.

SALAMON FERENCZ.

I. FEJEZET.

A NEGYEDIK SZÁZADBÓL.

Előbbi munkámban Pannoniát s vele együtt Aquincumot a maga virágzó állapotjában vázoltam, összegyűjtvén s egyenként ismertetvén mindazon kútföket, melyekből valami világosságot nyerhetünk. Ezen kútfők legnagyobb része a Krisztus utáni második és harmadik századból való. Számuk és sokoldalúságuk magokban véve is tanuskodik arról, hogy a rómaiság átalában s vidékünkön is az életerő elég magas fokán állott.

Városunk csinos kövezett utczákkal és Dunaparttal, gyűlhelyül szolgáló nyilvános épületekkel és szobros, oszlopos pogány templomokkal, porticusokkal, szórakozást s egészséget osztó nem egy nagy fürdővel, több ezer nézőt befogadó színházzal és amphitheatrummal büszkélkedett. Még a malomhajtásra szükséges vizet is pompás diadalíveken vezette be a római a városba, melynek jól őrzött falain tul kitünő utak, szegélyezve művészi siremlékek által, vezettek a provincia más városaihoz, s azon luxuriósus *villákhoz*, melyekben a város tehetős lakói a nyári hónapokat gazdálkodással és irodalmi művek olvasásával töltötték, mindinkább megszokva a békét s megvetve a katonai pályát.

És az örökkévaló Róma, mely minden dicsőségét sőt mindennapias ügyeit is köbe véste; ez a pezsgő életü civilisatio a következő pár száz év alatt a mi vidékünkön annyira eltűnik, hogy midőn a kilenczedik század végén a magyarok ebbe a hazába bevándorolnak, kétségkívül kihalt, szomorú romokat találtak az egykori zajos víg római városok helyén, — melyekről, ha a monda tudott is valamit, az csak arra volt alkalmas, hogy a valóságtól mentül jobban elterelje a képzelődést.

Átalában véve könnyebb a rombolás, mint az építés. — A római művekre nézve is áll ez. De a római műveknek rombolása nem ment könnyen.

Az a körülmény, hogy a katastrophákat hajhászó s azokat nagyító évkönyvek vidékünkön is kevés város rögtönös pusztulásáról szólnak, — magában is sejteti, hogy azokban a római élet nem egy csapásra szűnt meg, hanem lassanként és fokról-fokra; egy pár század viszontagságai emésztették fel, a nélkül, hogy az akkori világ központjain még mindig munkás krónika emlékezetre méltó nagy esetekben mutatná fel, mi, mikor, ki által pusztult el. Csak általános szónoki gyászbeszédeket olvasunk egész tartományok calamitasairól. A törénésznek pedig egy csekélynek látszó hiteles részlet többet ér bármi fényes általánosságnál, mely mentül ékesszólóbb, annál inkább a nagyítás gyanujába esik.

Vannak egyes apró részleteink is. Hozzá illenek ezen töredékek a romok halmazaihoz, mikké a római fényes városok változtak. Képet, valami egészet összeállítani belőle lehetetlen bárkinek is, annyival inkább, mivel a tudósítások gyakran ellenmondók. Lehetetlenségre nem vállalkozom. De ha sikerülne a pusztulás századának gyér tudósításaiból csak egyes vonásokat tüntetni fel, az eredmény tán nem lenne érdektelen.

Romok közt járunk. Érdekel minden csekélységnek látszó tárgya az elmúlt életnek. Felkutatjuk a mi bennök értékes. Értékes ránk nézve pedig csak az, a mi valamely felvilágosítást adhat.

Kezdem az emlékek egy sajátos fajával, a római pénzekkel. Muzeumunk gazdag tárháza oly mennyiségben mutatja fel ezeket, hogy a gyűjtemény adatait körülbelül hű tükrével vehetjük Pannonia és különösen vidékünk rómaiságának. Azért csak ezen gyűjtemény tanulságaira szorítkozunk, belefoglalván az aquincumi amphitheatrum ásatása alkalmával, az 1880-dik év végéig talált római pénzeket is.

S mi az, a mit a régi érmek mondhatnak nekünk? Egyebeken kívül, mik mostani tárgyunkra nem tartoznak, azok is felvilágosítást nyújthatnak arra nézve, hogy ha nem is épen a rómaiság, de a római államszervezet meddig tarthatta fen magát vidékünkön.

A rómaiság kezdetére nézve a régi pénzek nem oly megbízhatók; mert első századbeli pénzdarabok kerülhettek egy vidékre a második században is. És mindamellett, mint látni fogjuk, a pénzleletek ebben a részben is nyújtanak nagyból tájékozást. Jóval meggyőzőbb tanuk a pénzek azon kérdésben: mikor szűnt meg körülbelül a rómaiság egy-egy vidéken? — Mert ha például Nagy-Constantin korán inneni pénz nem lett volna található vidékünkön, valószínűvé válnék, hogy a rómaiság kevéssel élte túl a császárt, vagyis a 337-dik évet.

A nevezett gyűjtemény régi pénzeinek hosszú sorozata meggyőz egyfelől arról, a mit már az előbbi kötetben más úton fejtegettem, hogy vidékünk csak a második század elején lett rómaivá. Mert elenyésző csekély azon pénzleletek száma, mely itt az első századból való volna. Trajanustól, (uralkodott Kr. u. 98-tól 117-ig), főleg azon-

ban Hadrianustól kezdve (117—138) mutatkoznak a római pénzek nagyobb mennyiségben s aztán szakadatlan sorozatban.

A bőség és a sorozat egymásutánja Valens császár uralkodásával szakad meg, ki 378-ban szünt meg uralkodni. A későbbi 392—395. évből szólók oly csekély számmal vannak, hogy bizonyítékul nem szolgálhatnak; mert ily mennyiség előfordulhatott az elejétől fogva barbár lakta szomszédos területeken is. *)

*) Ezen eredményt Torma Károly barátságának köszönhetem, s a n. Muzeum egy derék ifju hivatalnokának, dr. Tergina Gyula urnak. Utóbbi időt nem kimélő fáradsággal készítette el teljes chronologiai jegyzékét vidékünk római érmeinek, s előbbi volt szives — hozzáadva az amphitheatrumi ásatások e részben való eredményeit, — egy szakszerű összegezést készíteni belőle számomra, mely itt következik:

I. B u d a - Ó - B u d a : Trajanusig (98—117) csak néhány érem fordult elő. A legtöbb érem e környéken, s csaknem szakadatlan sorozatban és több példányban Hadrianustól (117—138) Valensig (364—378) terjed. II. Valentinianus korából (383—392) csak egyetlen érmet leltek.

II. P e s t és k ö r n y é k e a Duna-balpart (Vácztól Kecskemétig) nem számít, mivel barbár föld volt. Itt a legutolsó érem Gratianusé (375—383).

III. A n q u i n c u m - m u r s a i h a d ú t : E hadút környékén a legtöbb érmet Duna-Pentelén, Kömlődön, Baracson és Szekszárdon lelték, tehát a chronológiát illetőleg ezek az irányadók. — Két érem, Vespasianusé (69—79) s Domitianusé (81—96) kivételével, ez érmek is II. Faustina (161—175) korától Valensig (364—378) terjednek; Gratianustól (375—383) csak egy, II. Valentinianustól (383—392) két, és I. Theodosiustól (379—395) szintén csak egy érmet leltek. A többi lelhely nem számít.

IV. A q u i n c u m - b r i g e t i o - a r r a b o n a i h a d ú t : Ez útvonal mellékén a legtöbb érmet Brigetióban s környékén, Almáson, Komáromban s Téthen lelték. I. Claudiustól (41—54) Nerváig (96—98) csak néhány érmet találtak. Trajanus (98—117) érmei már három helyt fordultak elő. Ez útvonal éremsorozata is Valensig (364—378) terjed. Joannes Zimisces (969—976) Almáson lelt érme nem számít.

A pénzeknél beszédesebb emlékek, mert az élet sokkal többféle körülményeiről világosítanak fel a római feliratos kövek és téglák, De nagy részöknek az a hátrányok van a régi pénzek mögött, hogy nem lehet oly biztosan meghatározni, mely időben, azaz mely uralkodó alatt keltek. Célunkra nézve, hogy kipuhatholjuk a rómaiság megszűntének idejét, épen datált föliratok volnának szükségesek. Azonban találunk ilyeket is oly mennyiségben, hogy a IV. század viszontagságaira némi világosságot deríthessenek.

A föliratos és datált kövek szakadatlan sorozata jóval előbb megszűnik, mint a régi pénzeké.

A feliratos kövek korábbi időből százával vannak kiaknázva vidékünkön s városunk területén. Köztük mintegy 76 van olyan, melynek datuma meghatározható, városunk területéről pedig 36 ilyen van ismertetve nyomtatásban. Mindez a K. u. II. és III-dik századból való —

V. *Aquincum - crumerumi hadút*: E hadút mentén Kalázon, Esztergomban, Pócs-Megyeren s Nyerges-Ujfaluban lelték a legtöbb érmet. A különben meglehetősen rövid sorozat, Augustus vagy Germanicus Esztergomban lelt érmét leszámítva, Antoninus Piuson (138—161) kezdődik s szintén Valensen (364—378) végződik.

VI. *Aquincum - mogentianaei hadút*: E hadút környékén a legtöbb érmet Ényingen, Alesúthon, Dobozon, a Balaton táján s Abán lelték. Néhány görög autonóm, római családi s restitutionalis érmet, továbbá Germanicus, I. Claudius (41—54) s Nero (54—68) érmeit kivéve, a sorozat Trajanuson (98—117) kezdődik, de főleg Hadrianus (117—138) érmeivel válik szaporábbá s Valens uralkodásával (364—378) végződik. A sorozatot II. Valentinianus (383—392) Dobozon lelt érme zárja be.

Az eddig a m. n. muzeumba került érmek sorozata tehát (az ó-budai amphitheatrumban 1880 végeig leltek is beleértve) Trajanus korától (98—117), főleg azonban Hadrianusétól (117—138) Valens császár uralkodásáig (364—378) terjed; a két Pannonia birtoklása idejét illetőleg a kimutatott néhány későbbi érme alig jöhetvén tekintetbe.

egészen a IV. század elejéig bezárólag. Még a római birodalom ama viharos éveiben, 250-től 280-ig, sem némulnak el. Átlag véve minden tíz évből mutathatni fel egy-két meghatározott keltű föliratot meglehetősen szakadatlan sorban, a IV. század elejéig. A számos nem datáltakat amazok csoportos kísérőinek vehetjük, s szabad föltennünk, hogy a hol emezek lánczolata megszakad, azon innen már gyér lehet a mások száma is.

A dátumos föliratok folytonossága megszakad a 310-dik évvel.

Azonban a római föliratok gyér föltünése még nem a római élet kialvására, csak egy nevezetes átalakulásra mutat. Miben áll ez az átalakulás?

Egy 305-ben kelt s Aquincumban talált, továbbá a 310-diki s Duna-Pentelén lelt fölirat még pogány szokások divatozására mutat.¹⁾

Aquincumban Maximianus császárnak a Jovius (jupiteri) czimet adják meg s az ő jóllétének szentelik a köemléket; Pentelén pedig a D. M. áll a fölirat élén. *Diis Manibus*, azaz a pogány isteneknek áldoznak.

És épen ezek az évek 305-től 310-ig voltak birodalomszerte a pogányság uralmának utolsó évei. 311-ben, april 30-dikán adja ki Galerius császár az edictumot a keresztyének üldözésének megszüntetésére, s két évvel később kel a híres milanói rendelet, melyben Nagy-Constantin és Licinius császárok a keresztyénséget hivatalosan emancipálják.

Igy a mi datált fölirataink sorozata elég pontosan jelzi azt a nevezetes világtörténelmi időpontot, melyben a pogány cultus és szokások hivatalos helyét a keresztyénség foglalja el. — Ezzel együtt általában a föliratok, a tör-

¹⁾ Mommsen. Corpus Inscriptionum Latinarum. III. kötet 3522. és 3335. számú föliratok.

ténelem ezen sokoldalú világot vető fáklyái mindinkább kialusznak. — A pogány vallással szorosán össze volt kötve a római állam-, municipális és társadalmi élet. S mindez örök emléket igyekezett hagyni az utókorra. A legtöbb fölirat a pogány cultusra vonatkozik, ilyenek a votiv- és oltárkövek a polytheismus számos isteneinek, a császárok „*numen*“-jének, s a mesterségek és egyes helyek „*genius*“-ainak szentelt feliratok. Mindezek tetemes contingensei a föliratos gyűjteményeknek, s mindezek már csak ritka esetben tűnhettek fel a IV. században, annak végeig pedig el kellett enyészniök, mihelyt a keresztyén-ség mélyebb gyökeret vert a szivekben, fogalmakban és a szokásokban.

A keresztyénység már a III-dik században birodalom-szerte hatalmasan el van terjedve; de még mindig üldözött, s legfeljebb megtürt tan. Pannonia, mint egyebekben, úgy vallás dolgában sem volt kivétel a birodalom többi tartományai közül. Mindazon bizonyítékok, melyeket arra hozhatunk föl, hogy a IV. században már Pannonia népe keresztyén, bizonyságok arra is, hogy Krisztus nevét, mint megváltóét és üdvözítőét, ha nem hangoztatták is de suttogták számosan, már a III. században is. Mert valamint a leghatalmasabb római császárok, egy-egy Trajanus, Marcus Aurelius és Diocletianus üldözései nem voltak képesek terjedését meggátolni, sőt feltartóztatni sem, úgy egy Nagy-Constantinus hatalom-szava sem lesz vala elegendő arra, hogy a keresztyéniséget ráocroyálja egy gyökeresen pogány hitű tartományra, nemhogy egy roppant birodalomra. Tudjuk pedig, hogy a nagy császár távolról sem akarta ráerőszakolni a keresztyéniséget alattvalóira. Hires edictumai a vallások egyenlő-joguságának elvét hirdetik. Csak a IV. század második felében használnak kényszerítő eszközöket a keresztyéniség általánossá tételére a császár-

rok. De különben eme században nem folynak vérengző harczok a pogányság és keresztyénség közt, még a pogány Julianus császár rövid uralkodása is csak egyes kihágásszerű zavarokat okozhatott. A mi vallásos küzdelem folyt, az két keresztyén felekezet egymás közti viszálya: a katholikus és arianus felekezeté, mely az által, hogy nagy élénkséget támasztott az eszmékben és világi életben, alkalmasabb volt előmozdítani, mint hátráltatni Krisztus tanainak teljes diadalát a pogányság fölött. Hogy Pannonia mennyire elő volt már készítve a keresztyénségre, bizonyítja az is, hogy szintén megoszlott a katholicismus és arianismus kérdésében.

Maradtak fenn azonban kétségbevonhatlan jelei is. Ilyenek némely feliratos emlékek a IV-dik századból. — A pogány köfeliratok divatját a keresztyének is megtartották a sirkövekre nézve. Négy ily keresztyén felirat ismeretes Sabáriából, a mai Szombathelyről, melyek egyikét két vándor festőművész emlékének szentelik társai, s Krisztus monogrammjá szolgál bevezetésökül. Még nevezetesebb, s már műtörténelmi emlék jött napfényre száz évvel ezelőtt Pécsett. Egész egy temető, egy földalatti üreg, a római keresztyén catacombákra emlékeztető.¹⁾ Még egy pár monogramm mindaz, a mit Pannoniának hozzánk közelebb eső részeiből fel lehet mutatni. Kevés mindez; de mégis ez tölti ki a hézagot, melyet a pogány feliratok hagynak 310-től számítva tovább ötven évnél.

A keresztyén egyház-történeti irodalom sem hágy merő setétségben Pannoniánk keresztyénsége tárgyában, sőt azok egyenes bizonyosságul szolgálnak a III. századra is. A martyrok lajstromában találjuk már 250 körül Euse-

¹⁾ Archaeologiai Értesítő. XIII. k. (1879.) Czobor Béla közleménye 169. és k. 1. Ugyanaz bővebben „A keresztyén műarchaeologia Encyclopaediája“ I. füzet, 139. l.

biust, Cibalae püspökét, (a mai Szerémségben Eszék és Mitrovicz közt. Valentinián császár születése helye); Irenaeus, mint Sirmium püspöke szenved halált hitéért Diocletianus alatt (uralkodott 284-től 305-ig); Szent-Rutilius Sabariának, és Szent-Quirinus Siscianak (Sziszek) volt főpapja. — Nevezetes a vértanuk lajstromában a Sirmium melletti négy szobrász halála, kik a pogány Diocletianus császárnak igen nagy megalégedésére, több jeles művet állitnak ki; de midőn arra kapnak megrendelést, hogy Aesculapius szobrát faragják ki, ennek végrehajtását hitők megtagadása jelének látják, s bár az engedetlenség bizonyos halál, vonakodnak teljesíteni a rendeletet. Így árulták el addig titokban tartott keresztyén voltukat, s lettek martyrokká,¹⁾ — Több pannoniai püspökről tesznek említést, bár igen szórványosan, az egyház krónikái. Így a 325-ben a Nagy-Constantinus alatt tartott hires nicaeai végzéseket aláírta a sirmiumi püspök Domnius is. A szintén nevezetes 344-diki sardikai (ma sophiai) conciliumban Eutherius *pannoniai* és Marcus sisciai püspökök vesznek részt. De legnevezetesebb, s a katolikus világban közbotrányul szolgáló püspökök voltak Valens mursai (eszéki), és Ursacius singidunumi (belgrádi) püspökök, kik az arianismushoz pártvezérül szegődtek.²⁾

Végre meg kell említenem, hogy a IV. század keresztyén egyházának két kitűnő oszlopa pannoniai születésű volt. Az irodalmilag is halhatatlan Szent-Hieronymus Pannoniában Stridonban (állítólag a mai Muraközben), — s a tettekben buzgalmas Szent-Márton Sabariában (Szombat-

¹⁾ Lásd: „Untersuchungen der römischen Kaisergeschichte III. k. 324. l. kiadja Wattenbach. „Passio sanctorum quatuor coronatorum“ czim alatt ismeres ez az eset.

²⁾ Josephus Dankó, de D. Hieronymo. 1874. Moguntiae. 45. l. Terjedelmesen szól ezen tárgyról Muchar. „Das römische Noricum“ II-dik k.

helyen) született. Igaz, egyik sem saját hazájában próféta-skodik. Hieronymus élete nagy részét Rómában és a szent földön tölti, Sz.-Márton pedig a mai Franciaországban irtja tüzzel-vassal a római pogányság maradványait, alapít szerzetes-zárdákat, s leszen 374-ben, a Loire mellékén *toursi* püspökké. De vajjon az egyház két bajnokán, a különböző fegyvernemek daczára, feltünő rokon lelkület, a nézetek alkudozást nem ismerő határozottsága, eme szellemi vitézkedés — nem a közös származásból magyarázandó jellemvonás-e?

Hogy Aquincum püspöke a IV. század közepén az arián felekezethez tartozott, az igen valószínű; mert ezen időkből írják, hogy Felső- és Alsó-Pannonia püspökei majdnem kivétel nélkül Arius követői voltak, kik közt megnevezik a főszóvivőket. Ezek Ursacius a singidunumi és Valens a mursiai püspök.¹⁾

Szóval Pannonia keresztyén voltáról elég irodalmi bizonyíték maradt ránk, sőt az itteni Duna mellékéről jóval több, mint a mennyit a Rajna melléke bir fölmutatni ugyanazon korból.²⁾

Azonban valamint másutt, úgy Pannoniában sem lehet ebből a római pogányság teljes kipusztulását következtetnünk. Egyes, nevezetes egyének még mindig pogányok, mint, hogy többet ne említsek, Ammianus Marcellinus, ki katonai tisztséget viselt, s becses emlékiratot hagyott ránk. Ezenkívül számos pogány szokás volt még

¹⁾ Nam omnes fere duarum Pannoniarum episcopi . . . in perfidia eorum conjuraverant. Sed principes mali istius (arianismi) habebantur a Singiduno Ursacius, Valens a Mursia. Sulpicius Severus Sacra Hist. Lib. II. Cap. 54. Mint tudjuk, Valens püspöknek tulajdonítja, hogy Constantius császár arianus lett, különösen a mursai nagy ütközetnél a püspök által véghez vitt csel után.

²⁾ Rettberg Kirchengeschichte Deutschlands. I. k. 221. és k. 1.

meg mind a politikai, mind a társadalmi életben, s többek közt a circus és amphitheatrum épen nem keresztyéni időtöltése. Még a század végén, a nagyon keresztyén Theodosius császár fogadtatásáról egy felső pannoniai keresztyén városban, érdekes leírást birunk. A barbarok és egy vetélytárs fölött győzedelmeskedő császárnak az egész Aemona város (ma Laybach) elébe sietett, oly örömmel, mint valamely ostrom alól fölszabadult vár népe. „A lelkesedést sokallni lehet, ha nem valódi. Egész sereg ünnepi tánczos nyitotta meg a menetet, hangzott a város az énektől és a csattogótól.¹⁾ Egyik kar a diadaléneket hangoztatta, másik a vert ellenség gyászdalát; ez a legyőzöttek örökös vesztét, amaz a győzelmeknek mentül gyakoribb megérkezését énekelte. Mindenütt sűrű tömegek üdvözlik a császárt, a szünni nem tudó öröm kellemes alkalmatlankodásával. Itt teljes számban a szabad nemeség, elől a hófehér palástu szenatorok, ott a municipális biborba öltözött flamenek, s a süvegeikkel feltűnő papok (sacerdotes). Viruló zöld füzérekkel diszitve a város kapui, s a nap fényét számos fáklya teszi ragyogóbbá. Minden ház az utczára ontja lakosait, kor és nembeli különbség nélkül. Az öregek szerencsét kívánnak a császár éveit számához, a gyermekek hosszú életet“ stb.²⁾

Eme rajz ráillett minden ama korbéli hasonló alkalmakra. Bizonyosnak vehetjük, hogy az ily ünnepély Aquincumban hasonlított ahhoz, melynek Aemona volt tanúja.

Keresztyén volt a város, de számos reminiscentiával a fényes pogány multra.

Bár Aquincum és környéke földe még nem tárt föl

¹⁾ *Crotalum* valami olyas csörgő, mint a spanyol tánczosok *castagnette*-je. A *Cybele* ünnepe alkalmával is használtak ilyeket a régi Rómában.

²⁾ *Latinus Pacatus Drepanius, Panegyri. Vet. T. H. p. 378.*

keresztyén sirkövet, vagy monogrammokot és jelvényeket, bár nem említi nevét a martyrologia, sem pedig püspökei földi halhatatlanságát nem biztosította akár eretnokség, akár valamelyik concilium névlajstroma: nem maradhatott az pogány sziget a rómaiság keresztyén tengerében. Különben a pogány feliratok sorozata nem szakadna meg környékén a 310-dik évvel. — Vértanúi is lehettek s amphitheatrumában nem egy keresztyént dobhattak a vérengző vadak elé, de itt is, mint másutt sok ezer, névtelen hősnek maradt. — A mi a püspököt illeti, mihelyt azt tesszük fel, hogy Aquincum keresztyén, akkor mulhatatlanul püspököt is kell neki adnunk. Minden nevezetesebb városnak volt püspöke, annyival inkább, mert egy ilyen városhoz mindig jó nagy megye tartozott a római világban. Mursa és Siscia bizonyára nem voltak nevezetesebbek, nagyobbak Aquincumnál. A birodalom városainak legnagyobb része nem mutathatja fel akkori püspökeit, bár kétségkívül voltak.

Hasonlóképp abból, hogy magán Aquincum földén nem találtak nevezetes keresztyén fölírásokat, nem következtethetni, hogy az ne lett volna egészen, vagy igen túlnyomóan keresztyén. Különben lehet reményünk ilyenek iránt is, ha csak most az 1880-ban megkezdett tüzetes ásatásokat folytatják buzgalmas buváraink.

Addig is foglalkoznunk kell még egy-két későkori, a IV. század második feléből fenmaradt fölirattal, mely sem pogány sem keresztyén, hanem egyszerűen katonai tárgyú.

Egyiket magában Esztergomban találták.

A követ 365—367-ben, Valentinianus és Valens császár idejében annak emlékére írják, hogy az ottani castrumot annak bástyáival együtt alapján kezdve építették, midőn Equitius, a lovasság és gyalogság magistere, Augustianus pedig Valeria határszéleinek duxa volt.

A két „egyetértő“ császár gondoskodása a határok megerősítéséről kétségkívül kiterjedt Aquincumra is, mely Valeriához tartozott s annak főhelye volt. Egészen mása ennek egy mind időre, mind helyre nézve közel álló felirat. Itt már a két „egyetértő“ császári testvér, Valentinianus és Valens mellett harmadikul Gratianus is említve van, s ugyanaz az Equitius a lovasság és gyalogság „Comese“, a ki előbb. Kelt ez négy-öt évvel később az előbbinél, t. i. 371-ben. Lelték pedig az Esztergommal átellenes mezőkön, mint Mátyás király idejéből Bonfinius tudósít. Tehát a barbárok területén. Egy „burgum“ vagy is magánálló bástya építéséről van szó, melyet a *Martiorum Legio Prima* 48 nap alatt temető talpából teljesen befejezett, s így elég sietve dolgozott.¹⁾

¹⁾ Érdekesnek tartom a két rokon tárgyú s közel egyidejű feliratot idézni:

B o n f i n - f é l e :

„Judicio principali dominorum nostrorum, Valentiniani, Valentis et Gratiani, principum maximorum dispositione, etiam illustris viri, utriusque militiae magistri Equitis (Equitii) comitis, Foscanus praepositus legionis primae Martiorum, una cum militibus sibi creditis hunc Burgum, cui nomen commercium qua causa et factus est a fundamentis, et construxit et ad summam manum operis, in diebus XLVIII consulatus divi nostri Gratiani Augusti bis et Probi, viri clarissimi, fecit pervenire.“

(Bonfinius. Dec. I. Lib. I. Lásd saját munkámat. „Budapest az ókorban“ 279. l.)

E s z t e r g o m i :

Imperatores Caesares domini nostri Valentinianus et Valens, fratres concordissimi, victores maximi ac triumphatores semperque augusti, muros cum turribus horum castrorum a rudimentis fundamentorum consurgere imperarunt, disponente Equitio viro clarissimo comite, magistro equitum peditumque, curante Augustiano, ... duce Valeriae limitis, Numini clementiaeque eorum dicatissimis, (A pontok egy igen hiányos fél sort jelölnek, melyet kihagytam. Mommsen szerint abban benn kellett foglalva lennie a „perfectissimus“ czimnek, mely a duxokat illette meg.)

Végre tudtommal legkésőbbi datált római fölirat egy téгла-bélyeg K. u. 377-ből, tehát Gratianus és Valentinianus korából. Ennyit tartalmaz: „*Frigeridus vir perfectissimus dux.*“¹⁾ A *perfectissimus* czim a tartományi kormányzókat illette meg. Ez is mond csaknem annyit, mint a fentebbiek, hogy Pannonia határszélein a kormányzók a határszél erősítésével voltak elfoglalva, még 377-ben is. A pesti oldalon kiásott kis vár romjaiban találták a téglát.

Ezek mindenesetre érdekes feliratok, melyek alkalmasak világot deríteni a kort elfoglaló teendőkre. Feltűnő, hogy mindezekben kevesebb a szavak és betűk összevonása, olvashatóbbak és érthetőbbek, mint rendszeren a római epigrammák, hogy annál világosabbak legyenek. De egyszersmind ezek az utolsó fellobbanásai ama megbecsülhetetlen világító toronynak, melyet a római feliratok szolgáltattak a római élet s történelmi viszonyok megértésében. Búcsut kell vennünk tőlük; a népvándorlás és első középkor századainak setétségében ilyenemű vezéreket találni nem fogunk.²⁾

Ugy látszik, hogy az, a miről ezen utolsó feliratok beszélnek, egyszersmind utolsó fellobbanása a római hatalomnak, s alkotó erélyének a mi vidékünkön.

Ugyanazon évekről, melyekből utolsó kőfelirataink vannak, elég részletes, de elég szomorú rajzot hagyott fenn a tulajdonképi irodalom, mely beválik az enyészet bevezetéseül.

Krisztus után 364-ben két császára van a római bi-

¹⁾ Mommsen, Corp. I. L. 3761. szám.

²⁾ Ezen búcsu alkalmával helyén van köszönetet mondanom hazai régiségbuvárainknak, kik munkámban támogattak, s nevezetesen Torma Károly kitűnő szaktudósunknak, ki szíves készséggel állítá össze számomra környékünk datált feliratait is elejétől végig.

rodalomnak. I. Valentinianus a nyugati birodalom ura, melyhez tartoztak az első és második, vagy Alsó-Pannonia és Valeria is, melynek főhelye Aquincum. Öccse Valens a keleti császár, a már akkor virágzott Konstantinápoly fővárosban.

Belgrád lévén a Kelet és Nyugat közt a határvár, a pannoniai határvonal mai hazánk déli vidékein megszakadt, s így ott könnyebben megtámadható lett, ha a keleti birodalom védő ereje nem oltalmazza meg; viszont a keleti birodalom limese is gyengébbé vált, ha Belgrádtól keletre támadja meg az ellenség, s a nyugati császár hadi ereje nem működik közre. Sőt maga az összes Pannonia is sokat vesztett jelentőségéből. Addig kiegészítő láncszem Kelet és Nyugat közt. Ezért kellett egykor Augustus császárnak okvetlenül meghódítania. Most a IV. század óta nem összekötő, hanem szabadon álló végső láncszem.

Azonban I. Valentinianus idejében a birodalom kétfelé osztásának eme veszélye még nem tűnik fel. A két császár testvériesen támogatta egymást, illetőleg Valens alárendelte magát bátyja nézeteinek és akaratjának. Ez szokott a legmegbízhatóbb egyetértés lenni. A fentidézett felirat sok jelentőséggel nevezi őket így: *fratres concordissimi*; valamint az egykoru Ammianusnál is: *principes concordissimi* a czimök.¹⁾

Midőn a két testvér 364-ben a sirmiumi császári lakban elbucsuzik egymástól, különösen Pannonia lehetett nagy várakozással az új fejedelem jótéteményeire. Mert I. Valentinianus Pannoniából Cibalae városból származott.²⁾ Nemcsak hogy idevaló eredetű, hanem mindjárt uralkodása kezdetén különös kedvezésben részesítette a pan-

¹⁾ Amm. Marcellinus Lib. XXIV. Cap. 5.

²⁾ A mai Vinkovce a Szerémségben. Az „Itinerarium“ szerint pontosan talál a méret.

niai származásuakat, azokat még érdemtelenül is magas polczokra emelvén.

Azonban mindkét császár csak gyűlöltebbé tette mások előtt a tartomány nevét.

És senki sem siratta meg annyira a nyugati császár uralkodását, mint maga Pannonia. Mert I. Valentinianusnak mind justiciája, mind financialis kormányzata a fosztogatás korlátlan gyakorlása. A mi autonomiája volt a városoknak, megszüntette. A választott polgármesterek helyett központi hivatalnokokat rendelt minden helyhatósághoz, defensoroknak nevezvén őket, mintha föladatuk lett volna a szegény osztályt az aristocratia nyomása ellen védeni.¹⁾ De ha csakugyan sikerült neki a nagy földbirtokosokat legyilkoltatni, kibujdosásra kényszeríteni, vagy koldusbotra juttatni az ő tisztviselői által, a szegények szintűgy sanyargatva voltak a megbirhatatlan adók által. Alatta a birák közt az volt legkedvesebb, ki legtöbb halálos ítéletet mondott ki s az a legjobb kormányzó, ki börtönnel, kinpaddal sőt kivégzés által is mentül több adót hajt be. Nem volt rá példa, hogy a császár valakinek megkegyelmezett volna. — Ha valakiről jelentették: nem fizethet, nincs semmije; a válasz az volt: *van feje!*

Minden arra mutat, hogy a népnek rendkívüli adókkal való terheltetését nem igazolta az elkerülhetetlen szükség sem. I. Valentinianus várépítési mániában szenvedett. Mintha holt falak elegendők volnának egy birodalom védelmére! Be sem érte a kipróbált czélszerűségű vonalakkal a Rajna és Duna mentén, hanem érthetetlen számitással és még érthetlenebb sietséggel mind a Rajnán, mind a Dunán túl, a szövetséges barbárok földén oly erődöket akart emelni, melyek a vonalon kívül esvén, hadi célra

¹⁾ Cod. Theodos. L. I. Tit. 29.

alig lehettek alkalmasok. Ellenben alkalmasok voltak arra, hogy mind a Rajna mind a Duna mellékén a szomszéd barbár népeket csalhatatlanúl fegyverre szólítsák Róma ellen. Oly rossz kormányzó, minő I. Valentinianus volt, mikép lehetne jó diplomata? I. Valentinianus, a czéltalan várépités s a római parancsnokok perfid eljárása által lázadásra kényszeríté a quadokat és szövetségeseiket a szármátokat. Nem alaptalanúl sejtették, hogy ez újabb kötekedés egy ellenök intézendő irtó háborúra, melyet hasonló eszközökkel a császár megkezdett volt a Rajnánál.

A szövetséges barbárok szokott egyetértéssel és váratlansággal rontottak be a készületlen római területre. Nem Aquincum táján kelnek át a Dunán, hanem valahol Vukovár és Ujvidék közt, s egyenesen az ottani főhely: Sirmium ellen törnek. Mert a mai Vinkovcze és Mitrovicz közt fekvő Sid helységnél, melyet a római korban villa Pistrensisnek nevez Ammianus, majdnem elfogják a barbárok a császár fiának Gratianusnak jegyesét, ki ott katonai fedezet nélkül utazván, ebédelt.¹⁾

Ha a barbárok a Duna éjszakibb vidékein törnek vala be, a rendkívül gyors akkori posta idején meghozta volna a hirt Sirmiumba, Probus kormányzó székvárosába, és ez sem azt nem engedi, hogy egy császári jegyes ily elővigyázat nélkül utazgassék, sem azt, hogy Sirmiumot a barbárok majdnem elfoglalják a készületlenség miatt. A betörés hírére Equitius a katonai kormányzó éjszakon, tán Aquincum táján vonja meg magát, miután a barbárok két legiót külön-külön gyors támadás által szélylyel

¹⁾ Amm. Marcellinus szerint (l. XXIX. C. 6.) Sirmiumtól 26 római mértföldre történt ez. A helyet ő „publica villá“-nak írja „quem appellant Pistrensem“ (malom- vagy sütőhelyről.) Az Itinerariumban 26 mfdre Sirmiumtól Ulmus nevű állomás feküdt. A két hely közel szomszédos. 26 római mf. mintegy 5 német mf.

R: 5728 / II

verték. Az ifjú Theodosius, most Moesia (mai Szerbország) parancsnoka, s későbbi császár diadalmaskodik a quado-
kon és szármátokon, s a béke 371-ben helyreállt, miután,
úgy látszik, Aquincumot és környékét ezen barbár pusztítás nem érintette.

Évek multak, s kezdett már mindkét fél fátyolt vetni a történtekre, midőn I. Valentinianus a kibékitett barbárok ellen, minden új kihívás nélkül megkezdi az irtó háborút. Sereggel érkezik Galliából Carnuntumhoz, hol három nyári hónapot tölt hadi készületekkel. Hiában kérélik a barbárok. 375-ben őszszel kedvencz vezérét, Merobaudest átküldi a Duna felsőbb részén a quad földre, maga pedig Aquincumhoz jön alá,

Gyorsan hajóhidat köttet a Dunán, mi bizonyítja egy másutt indokolt állításomat, hogy a hajóhad egyik nevezetes főállomása ezen a tájon volt, nem pedig észellenesen valahol Mohácsnál.

A császár és vezére a quád földön oly győzelmet vivotak, melyben sem dicsőség, sem számítás nem volt: a védtelen lakosokat mészárolták, lakaikat felégették, ingóságait elrabolták. Még dicsekedett a császár, hogy a rómaiak részéről egy katona sem esett el!

Ezen hősie expeditióból a császár Aquincumba tért vissza. Kétségkívül fényes diadalmenetet tartott. A közöröm aligha volt akár nagyságra, akár a nyilatkozás minőségére nézve más, mint a mit fentebb Aemonában látunk. Nem Valentinian népszerűsége, hanem a császári név varázsa, mi egy volt a birodalom egységével, okozta ezt; de leginkább emelte, hogy kétségkívül Aquincum fegyveres népe részt vett az expeditióban, s testvérek, barátok voltak a bevonulók és az ünnepély rendezői. A császár Aquincumban pihení ki magát. De közelgett a tél, midőn a Duna jege beállhat. Annál fogva ezen kitett hely nem volt al-

kalmas főhadiszállás egy császár számára. Sabariába tette át, habár ez erődnek gyenge, s városnak a többrendbeli kárvallások által szegény. A császárnak ott sincs nyugta. Szemle alá veszi a dunai erődöket s november közepén túl Bregetiumban találjuk. Itt történik, hogy a mértéktelen indulatosságu zsarnokot, a quád követekre fölháborodván, szélhűdés éri, és hirtelen halállal mulik ki.

Halála nem hagyott trónüresedést. Keleten öcscse Valens uralkodik. Nyugaton fia Gratianus már ki volt kiáltva atyja életében uralkodó-társul. De mindkét császár távol volt Pannoniától; a fiatal Gratianus Galliában levén elfoglalva. A Pannoniában jelen volt vezérférfiak méltán tarthattak attól, hogy a quádok és szármátok megtudván a császár halálát, vérszemre kapnak s még a télen fognak támadólag lépni fel. Oly bánás után, minőben Valentinianus részesítette őket, bizonyos volt, hogy fel fognak használni minden alkalmat a bosszuállásra. Azért, nehogy a barbárok üresnek véljék a császári trónt, a meghalt császárnak hasonló nevű kis gyermek-fiát ünnepélyesen trónra emelik II. Valentinianus név alatt társceszárául bátyja mellé. A négy éves fiu anyjával együtt közel tartózkodott.

Ünnepélyes kikiáltása és fölavatása városunkban, Aquincumban ment véghez 375-ben, novembernek vagy 23-dik vagy 29-dik napján, hat napra azután, hogy I. Valentinianus kimult. Ez az első koronázás, mely Budán történt.

Kérdés tárgya, volt-e Aquincumban császári palota, mint Sirmiumban, hol ilyen ünnepélyesség méltóan volt rendezhető. Ugy látszik volt. Legalább egyik kutfő, mely a nevezett trónralépésről beszél, épen királyi palotát ért, midőn II. Valentinianust a *basiliciában* (latinul *in regiam*)

mondja trónra emeltnek. (Ammianus szerint „more solenni“ történt a felavatás. ¹⁾)

Ezen érdekes adat 375-ből szól és városunkról az utolsó is a római korszakban. Mert mint tudva van, 376-tól kell számitani egy új korszakot, a nagy népvándorlásét. A római város lemenő napjának utolsó felragyogása volt a császári bevonulás s rá egy koronázási ünnepély. A nép vigalma közt azonban a messzebb látókra nézve rossz sejtelmek tehettek szomoruvá ama napokat.

¹⁾ A kútfők egy része nem nevezi meg, de más része megnevezi Aquincumot, mint az ünnepély helyét: Sexto die post parentis obitum Imperator legitime declaratus Augustus nuncupatur (Valentinianus II.) more solenni. Ammianus Marc. XXX. 10. Valentinianus adhuc quadriennis auctore Equitio et Merobaude . . . . . creatus est imperator. (Aur. Vict. Epit. 45.) Zosimus Lib. IV. Cap. 19. szintén nem nevezi meg a várost; de indokát adja annak, hogy Merobaudes és Equitius a társ-császárok hire nélkül sietnek a kikiáltással. Szintén Zosimus az ünnepély helyére nézve királyi palotát sejtet τὴν βασιλείαν, s ő említi, hogy a gyermek-császár anyjával Justinával együtt I. Val. halála helyétől nem messze élt (Sabariában vagy Aquincumban?). A következő kútfők a várost megnevezik: Levatus est Valentinianus junior A. filius A. Valentiniani, ab exercitu in tribunali die X. kal. decembris in civitate Acinco. (Idatius, p. 93.) Iisdem consulibus (375. év) levatus est Valentinianus Augustus mense Dio ex a. d. V. kal. decembris in urbe Acynco. (Chron. Pasch. ed. Bonn. p. 560.) Socrates Hist. Eccles. Lib. IV. Cap. 31. elmondván, hogy I. Valent. november 17. halt meg, így folytatja: . . . milites sexto post obitum ejus die filium ejus . . . . . imperatorem in Aconco civitate Italiae (sic) pronunciant.“ Sozomenes (VI. 36.) Valentinianus halálát teljesen biztos historiai tudat ellenére Galliába teszi tévedésből. — Rufinus (Lib. II. Cap. 12.) Probus, Illyria polgári főkormányzóját mondja a gyermek császár trónrajuttatása szerzőjének.

II. FEJEZET.

A NÉPVÁNDORLÁS ELSŐ KORSZAKA.

Már 378-ban a húnokkal vegyes vizigóthok nemcsak az Al-Dunán keltek át, s haladták meg a Balkán vonalát, hanem, úgy látszik Pannoniában is dúltak némely barbár népek. Föl sem tehető, hogy a szármát és quad oly bánás után, melyben I. Valentinianus részesítette, az első kedvező alkalmat föl ne használja. Bekövetkezhetett ez már 377-ben, midőn Pannonia kormányzója, az idézett fölirat Frigeridusa hadait Thraciába vezérli a góthok ellen, s a mi környékünkől kétségkívül elvonta a védelmi erő egy tetemes részét. Ugyanazon évben tör ki egy nagy éhínség, pestis, marhavész, mely épen Pannonia felől terjedt ki a birodalom többi részeire. Úgy látszik ezen időtájban történt Poetovio pusztulása (a mai Pettau a magyar-stájer határon). Azt írják: az ottani arianus püspök játszta a várost a barbárok kezére. Nem különben ekkor pusztul el Mursa is. Kegyes egyházi írók isten büntető kezét látták benne, mivelhogy a város az arianismus bástyájának volt tekinthető.¹⁾

Theodosius a keleti és Gratianus a nyugati császár lecsendesítik részenkint és ideiglen a megindult nagy barbár mozgalmat. De a népvándorlás amaz első hullámcsapása, mely 376-ban kezdődött, megtette volt romboló hatását.

¹⁾ Tillemont V. 153, — a 378-dik évhez.

Már 391-ben egy kitűnő szónok, Latinus Pacatus, midőn Nagy-Theodosius diadalmenetét tartja Rómában, a magasztaló ünnepi beszédben célzást tesz a barbárok-
nak vidékünkön való dulására. A szónok Rómát beszél-
tetve, mondja:

„Elvesztettem, oh én szerencsétlen, a Pannoniákat, gyászolom Illyria gyászát s csak néznem lehet Gallia veszedelmét. Beszéljek-e polgáraitól megfosztott városokról, menekült nemesek által népesített pusztákról, magas tisztségeket viseltek koldusbotjáról, vesztéről, rablánczairól?“

De a szónoklat eme része Theodosius uralkodása kezdetére, a 379—382-dik évre vonatkozhatik, s azért oly setét, hogy a béke-szerző császár érdeme annál fényesebbnek tűnjék fel.

Mert Pacatus így szól tovább:

„. . . valamennyi scytha nemzetség, (hún, góth, alán) édesgető jóságodra seregesen tódult lobogód alá. . . . Soha sem látott tünemény! Róma vezérei alatt szolgál Rómának iménti ellensége, s követi a zászlót, melylyel szemben állott. Pannonia városait, melyeket ellenségesen néptelenített volt el, most katonaképen népesítette. Parancs-szóra mozdult, őrt állott góth, hún és alán, s igen ritkán tette ki magát a megrovásnak. Nem volt ott zaj, rendetlenség, rablás, mint a barbároknál, sőt mikor szűk volt az élelem, békén türték a nélkülözést. A szám okozta szükségét mértékletességgel bőséggé igyekeztek tenni, nem kívánva egyéb jutalmat, csak hogy katonáidnak nevezzed őket.“¹⁾

A fentebbiekből látjuk, hogy egy időben Pannonia és Illyricum elveszettnek volt tekinthető Rómára nézve, s nem egy városát kirabolták és elnéptelenítették. A lakosok egyrésze elveszett, más rabságra jutott, más vado-

¹⁾ Latinus Pacatus Drepanius, Panegyricus. Beatus Rhenanus kiadása. 138. l.

nokba menekült. De Theodosius nemcsak békét szerzett, hanem a dúlók engedelmes katonáivá lettek, — ámbár nem valószínű, hogy a hún, góth és alán rendes helyőrségül használtatott volna. Ezeket a császárok mezei hadakul alkalmazták. Csak ideiglenes lehetett a városokban való megszállásuk. Maga a szónok már 391-ben mint elmult időről beszél a barbárok ezen őrségi szolgálatáról.

A béke a barbárok és rómaiak közt 395 elejéig tart, míg Theodosius él. Ekkor két gyermek fia, Arcadius Keleten, Honorius Nyugaton következőként helyébe, a góthok megkezdik híres Alarik vezérek alatt a keleti birodalom dúlását újból is, s csak a nyugati vezér Stilicho csendesíti le ideiglen, 397-ben. Ugy látszik, ekkor vidékünk sem maradt békén. Az egykoru és pannoniai születésű Szt.-Hieronymus nem kiméli a festéket a setét képhez, mely szülőföldjéről szól 396-ból. De megjegyzendő, hogy összefoglalja az ekkori szerencsétlenségeket a 382-ig történetekkel, sőt tán visszamegy a 371-iki szármát-quád dúlásokra is.

A nevezetes egyházi atya ezt írja többek közt:

„Husz vagy több éve már, hogy Konstantinápoly és a Juliusi Alpok között mindennap ömlik a római vér. Thraciát, Macedoniát, Dardaniát, Dáciát (mai Bulgaria), Thessaliát, Achaját (mai Görögország), Epirust, Dalmátiát s mindenik Pannoniát hosszában és széltében zsarolja, rabolja és pusztítja a góth, szármáta, quád, alán, hún, vandal és markomán.“ Nem kegyelmez az egyház szolgálóinak és női zárdáinak. Lerombolja a templomokat, kidobálja a martYROK tetemeit s az oltárhoz köti be lovait. Dűledezik az egész római világ! — Ezen inkább elegia, mint rajz egy classicai reminiscenciával végződik: „ubique luctus, ubique gemitus

„et plurima mortis imago!“

Ugyanazon patheticus író még rettenetesebb színben tünteti fel az állapotot egy tiz év múlva 406-ból kelt levelében:

Idézzvén a prophéta fenyegetését, mely szerint az eláradt bűnök miatt az *Ur* nem fog kegyelmet adni nem-hogy az embernek, hanem még az állatoknak sem, felhozza Thracia, Illyria és Pannonia példáját, hol ez a fenyegetés csakugyan betelt. Elpusztultak ott a városok, ki van öldösve a lakosság, sőt még a vadak, madarak és halak is kipusztultak! Semmit sem látni ott az égen, földön, tuskéken és rengeteg vad erdőkön kívül. ¹⁾

A rajz hűségét gyanussá teszi az a túlzás, mintha a halak és madarak is kipusztultak volna az emberekkel együtt; mert mentül kevesebb ember lakik egy tájon, ha csak nem jégmező, vagy kopár szikla vagy homoksivatag, annál nagyobb bőségben tenyészik ott a vad, a madár és a vízben a hal. Hanem van a rajznak historiai alapja; mert 377 táján oly pestis uralkodott, mely a házi állatokat is pusztította.

Hogy azonban a pusztulás nem volt oly gyökeres a szentnek tulajdon hazájában sem, mint a minőnek hozzá a hír vitte meg Palaestinába, bizonyítja maga is egy más levelében. Mert Bethlehemben a kolostor építésére saját atyai örökségét is rá akarván fordítani, megbizást ad annak eladására, mely nem egy, hanem több gazdasági tanyát foglalt magában a száva-melléki Pannonia területén. Bár ezen tanyákon is dúlt és rabolt az ellenség; de volt értékök, és volt a ki megvegye. ²⁾

¹⁾ Sz. Hier. munkái (Vallarsius kiadása). VI. 676. 1. Commentarius ad Sophoniam.

²⁾ Compulsi sumus fratrem Paulinianum ad patriam mittere ut semirutas villulas, quae barbarorum effugerant manus et parentum communium census venderet. U. a. I. k. 401. lap.

Azonban 378-tól 458-ig semmi közvetlenebb történelmi adat nem maradt fen vidékünkéről. Ezen nyolczvan év folytában a hunok többnyire szövetségben a nyugati császárokkal, a szomszéd alföldön tanyáztak. Attila volt az, ki a 433-dik éven kezdve, egy világtörténelmi fontosságú tervhez, a római határszél megsemmisítéséhez látott s azt keresztül is vitte.

Az ő korában már nem kellett a húnoknak a Duna azon vonalán foglalni ellenséges állást, melyen Aquincum feküdt. Szegedi és fejrtemplomi hadi szállásaiból, s az összes hiteles adatokból az tűnik ki, hogy ő 448-ig a keleti birodalom ellen fordult homlokkal, s Alföldünk déli részén volt a fő ereje. Pannoniából csak Sirmium várost említik az egykoruak, melyet Attila bevett volt s melyet Alsó-Pannoniával együtt egy békekötésben neki engedett a nyugati császár. Sirmium fontos volt neki, mint bogyópontja a Görög- és Olaszország közti közlekedésnek.¹⁾

A hún király életfeladatának tekintette a római határvédelem megsemmisítését. S a Duna és Rajna mellett nevezetes várakat romboltatott le. Azonban valószínű, hogy épen mivel vidékünk ellenállási képessége már korábban megszűnt, a nagyobb mérvű pusztulást kikerülhette. S van is nyoma.

Mert ime kevéssel a nagy hún királynak 453-ban történt halála után Aquincum nemcsak áll, hanem ha hitelt adhatunk az egykoru írónak, virágzik is.

A Galliában élt Sidonius Apollinaris szól róla, ki figyelemre méltó tanu. Versei és levelei ha nem bizonyítják is nagy költőnek s a classicusok közt megállható te-

---

¹⁾ Priscus (Corp. Scr. Byz. I. 146. bonni k. írja: „Hic (Orestes), genere Romanus, Paeoniam (Pannoniam) regionem ad Savum flumen sitam incolebat; quae et foedere inito cum Actio . . . barbaro (Attilae) parebat.“

remtő erőnek; de kora számos krónikásánál különb író. Ő világfi, püspök létére is. Műveltségénél fogva nem érti oly könnyen félre a távoli viszonyokat és eseményeket is, mint a klastrom némely későbbi lakója. Az egyházi irodalmon kívül a classicainak is részletes és alapos ismerője. Bizonyára annak geographiai és történelmi részében is jártas.

Sidonius ismerte a maga mozgalmas korának viszonyait, népeit, embereit és eseményeit. Személyesen ismerős volt Aetiussal, tudta az ő és a húnok viselt dolgait. A távolibb események iránti érdeklődése érthető. A népvándorlás daczára is átalán véve a birodalom külön részén inkább egynek érezték még magukat, mint ma ugyanazon területek különböző nemzetiségű lakosai. Ha egy Sidonius Pannoniáról beszél, nem úgy teszi, mint némely mai francia író, ha Magyarországról szól. Az V. század derekán még déli Franciaország lakosa hazájának tekintette Pannoniát is, mint a mely ugyanazon birodalomhoz, egyházhoz és nemzetiséghez tartozott.

Sidonius Apollinaris a hún király halála után öt évvel, 458-ban, sőt már a hún birodalom szétbomlása után említi „*Pannoniát, melyben ama hősiés Acincum virágzik.*“¹⁾

Ha hitelt nem adunk is a költőnek, ha fölteszszük is,

¹⁾ Bibliotheca veterum Patrum. T. X. p. 569. (Carmen V.) Majorianus akkori császárhoz van intézve a vers, kinek nagyatyja, ugyancsak Majorianus, I. Theodosius trónra léptekor (379.) Illyricumban a gyalogság és lovasság parancsnoka lett volna. A vers illető helye:

„Fertur Pannoniae, qua *Martia* pollet *Acincus*
Illyricum rexisse solum, cum tractibus Istri,
Hujus avus. Nam Theodosius quo tempore Sirmi
Augustum sumsit nomen, per utramque Magistrum
Militiam, ad partes regni venturus Eoas
Majorianum habuit. etc.“

Az első sorban *Acincum* helyett *Acincus*. A várost hivatalosan *Aquincum*nak írták ugyan; de az írók *Acincum*ot írván, a közéletbeli írás- és kiejtés mód az utóbbi lehetett. A „*Martia*“ — *hősies, harczias, coloniára* vagy *civitasra* értendő.

a mi az ő tanúsága nélkül a legnagyobb valószínűség lenne, hogy Acincumot is — Attila idejében — a többi római határvár sorsa érte, azaz, a krónikák nyelvén szólva, elpusztult volna, még akkor is hihető, hogy újra helyreállott, mint helyreállott az Attila idejében lerombolt Aquiléja és maga a pannoniai Sirmium, s azonkívül sok más római város. A városokat a legkegyetlenebb égetés, rombolás, öldöklés sem igen szokta egy csapással megsemmisíteni. A lakosok közül csodálatosan sok menekül meg, mikor azt hinnők, hogy mind ott veszték házuk romjai közt. Ezek mihelyt a békének csak látszatja mutatkozik, visszatérnek s a még álló falrészekből s alig meghülepedett üszkökből rögtönöznek kunyhót az egykori tűzhely fölött. De, mint fentebb megjegyeztem, föltehető, hogy meg is hagyta azokat, melyek ellen nem állottak. Bizonyság erre többek közt Sabaria, a mai Szombathely, mely inkább nyílt város, mint vár lehetett. Attilának ellenséges nyugoti hadjáratában jövet-menet útjába esett. S mégis bizonyos az, hogy Sabaria talán megfogyva, de meg nem törve állott még Attila halála után két évvel. — Mert a birodalmi központ-krónikában olvassuk:

„455-ben september 7-én, péntek napon, Savariát egy földrengés összerombolta.“ ¹⁾

Ha Attila halálával, 453-ban, elpusztult város lesz vala az, egy földrengés nem volt miben kárt tegyen. De nemcsak hogy el nem pusztult, hanem még mindig nevezetes hely volt; mert különben a birodalmi főváros krónikásai, kik a tartományok állapotját, viszontagságait igen ritkán méltatták figyelemre, nem emelték volna ki, mint eseményt, a földrengést.

¹⁾ „Valentiniano VIII. et Autemio consulibus, — eversa est Savaria a terrae motu VII. id. Septembris, die veneris.“ Anonym. Cuspin. ed. Mommsen 666. lap.

Ezekből kitünik, hogy a húnok Pannoniára nézve sem képezik a római világ végkép legördülő függönyét, bár a nyugati birodalmat Attila működése tette minden további ellenállásra képtelenné, megsemmisítvén az addig egyedüli védelmet: a limeseket.

Későbbi századok mondái Attilát túlságos szelid embernek tüntetik fel. Így valamennyi germán nép dalai, melyekből későbbi századokban a „Nibelung“ keletkezett, nemcsak nagylelkű királynak, hanem néha a gyámoltalanságig jámbor férfiúnak mutatják. Elég különben csak az is, hogy a germán hősi monda polgári jogot ad a hún nagy embernek, annak bizonyságául, hogy az egykorúakra nem azt a benyomást tette, a mit Dzsingisz és Batu khán a XIII. század idegeneire. Ezeket például a magyar monda ha eszményíteni akarja, kutya-fejű szörnyeket alakít belőlök.

Bármint legyen ez, világos, hogy 458-ban még Acincum volt a város neve. És így még Attila halála után sem kapott más nevet. Bizonyosság rá Sidonius Apollináris, kinek ha a város virágzására nézve közlött szavában kétkedik is valaki, de az kétségtelen, hogy az Acincum név ismeretes volt még a mai déli Franciaországban is, tehát világszerte.

Sidonius Apollinaris az utolsó író, ki római városunkat említi. Többé századokig nincs róla szó, sem valódi, sem költött római, sem későbbi középkori nevén, sem akármilyen más név alatt. ¹⁾

¹⁾ Az ezen fejezetben foglaltak némely részét bővebben fejtegettem a „Századok“ 1881. évfolyama IX. füzetében.

III. FEJEZET.

A NÉPVÁNDORLÁS MÁSODIK
KORSZAKA.

Kevés szó van a Duna folyásának azon egész mellékéről is, melynek Aquincum legnevezetesebb pontja volt, az ötödik század utolsó felének krónikáiban.

De maradtak fenn véletlenül följegyzések azon területekről, melyek folyamunk mentén mind feljebb, mind alább szomszédosak vidékünkkel. — Meglehetősen részletes, s egészen hiteles leírását birjuk az ausztriai Duna-mellék állapotának az V. század utolsó feléből. Egyes érdekes adatok maradtak fenn ezenkívül a Dráva és Száva közötti vidékről, különösen Sirmiumról, a VI. században.

Nem lévén városunkról és vidékéről egyenes, biztos adataink, az analogiához kell folyamodnunk, mely óvatosan használva némi megbízható következtetésekre vezethet, annyival inkább, mivel a Duna, mint könnyü közlekedési ut, az összeköttetést fentarthatta a nevezett vidékekkel.

Az osztrák Duna mellékéről oly rajz maradt fenn az V. századból, a mely ritka élethűségü episodokat tár fel a rómaiság végperceiről. — Tanunk a 460—480-iki évek sűrű homályába éles, s mondhatnám bűbájos világot vet

egy életpályának egyszerü, de ihletett, csudákkal teljes, de igazmondó elbeszélésével. ¹⁾

Az ausztriai Duna mellékén is — 470 körül — meglát-
szottak Attila keze nyomai; ²⁾ de egyszersmind a rómaiság
szivós életereje is. Egyes várak oly kevésbé alkothattak
limest, mint egyes helyi garnisonok hadsereget. S mégis
több város falai állanak, megvan lakossága, római őrsege.
Minden központi hatalom segélye megszűnt volt. Olasz-
országból nem jön a rendes zsold s szorúltság idején az
élelem és ruházat. A Duna éjszaki partján ólálkodó ellen-
ség nem bír a római városokkal, de földmivelésüket és
közlekedésüket örökösen veszélyezteti. Batavis városnak
(Passau) számosabb római őrsege van. A germán törzsek,
melyek a Dunától éjszakra laktak, harczot folytattak há-
boruizenés nélkül a szomszéd rómaiság ellen. Favianisban
(Alsó-Ausztria, ma Mauer) szintén volt római őrség s még
tribunus is Mamertinus személyében, ki később ezredesből
lett egyenesen püspökké. Egyszer a legszorgosabb munka
idején, mikor a lakosság mind a mezőn volt a Duna tulsó
partjáról átlopódzó germanok hirtelen meglepik őket, s
barmot, embert zsákmányul hajtanak el ³⁾. De a tribun
hamar összeszedi a maroknyi őrseget, utána ered a rab-
lónak, sokaságuk daczára megrohanja s győzelme oly
teljes, hogy a fegyvert letéteti a megmaradtakkal s kö-
tözve viszi őket a városba.

Egy másik várost éjjeli megrohanással akar felpré-
dálni a barbárok egyik törzse. A résen álló városi őrség

¹⁾ Eugippii Vita Sancti Severini. Legujabb, s ugy vélem
leghibátlanabb kiadása: Berlinben 1877-ben Saupetól jelent
meg: Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquorum
Tom. I. Pars posterior.

²⁾ Eugippius Attilával kezdi. A jól értesült Procopius
később Attilát mondja a limes megrontójának.

³⁾ Alemannorum copiosissima multitudo feraliter cuncta
vastavit. (Vita S. Sev. 25. fej.)

meghiusította volna a támadást, de arra sem került a dolog. Mert egy kazal a város aljában véletlenül meggyulván, a lesben állók a megtámadtatástól félve, kereket oldottak.

Nyiltan várat megszállani nem mertek. Egyszer az alemán-törzs összeszedvén minden erejét, nagy invasiót tesz a római területre. Hősisége a nyilt, védtelen helyek gyors elpusztításában állott; de csak a legkisebb tornyocskát sem vehette be.

Különösen az emberrablás volt kenyérkeresete a később humanussá vált faj nem egy törzsének, mert minden vásár rabszolgavásár volt egyszersmind, s különösen a keresztyén római fizetett sokat, hogy kiváltsa a rabokat.

Baj volt az, hogy a germán támadók: thüringek, alemánok, rúgok és herúlok nemhogy egy kormány alatt, de szoros szövetség által sem voltak egyesülve. Nem annyira a germánoknak volt ez baj; mert részletes rablóhadjáratokra nem szükséges a rendes kormány, hanem baj a rómaiakra nézve. Terhes föltételek, rendes adófizetés mellett is előnyösebb lett volna a frigy a rabló hadjáratnál, mely örökös volt a miatt, hogy hiába kötött békét a római a rúgok királyával, ha a thüringi és alemán bandafőnökök bele nem foglaltattak. Mindeniket kielégíteni alkalmasint lehetetlen volt.

A római városok megkísérlették a császárok hagyományos politikáját. Egyik barbárral szövetségre léptek a másik ellen. Így tett Comagenis város (a mai Tulln). Ámbár volt némi római katonasága, egy barbár törzsszel szerződött oly formán, hogy az alkossa az őrséget; de a római katonaságra legyenek bizva a város kapui.

Azonban a barbár törzsek egymásnak is ellenségei levén, ez teljességgel nem biztosította a támadás ellen. Sőt vitézül sem viselvén magukat, egy-egy nagyobb ellenség ellen sem támaszkodhattak rájuk.

A római, ki a császárok alatt a katonáskodást megvetette, most önvédelmére kénytelen volt fölfegyverkezni.

Mondják, hogy miután a központi hatalom végegyengülésre jutott az V. század elején, a provinciáknak veszni kellett, mert ott az önsegély, az autonomia ismeretlen volt. Pedig ellenkezőleg a municzipium (mint ma nevezzük) megannyi respublika volt. A legiók, cohorsok, álak, éjjel-nappal a határon, s helyhez kötve generációkon keresztül, megszokták helyileg s idő szerint önállóan működni. S volt az önsegély megszokásának egy új támasza is: a keresztyénség. Ennek még tettleges és szervezett központja nem volt ugyan; de annál önállóbb tevékenységet fejtett ki, s mindenütt tudott eleveníteni, szervezni, fegyelmet hozni be és közös célra egyesíteni.

Egyik közeli bizonyosság az a határszéli lakosság, melyről itt szó van. Attila korát átélve, azután a központi kormánytól elzárva, folytonos ostromállapotban, képes a limest védelmezni, úgyhogy a barbár még mindig a Duna bal partján tanyázik ugyan, de nem mint büszke ur, hanem mint ólálkodó haramia, kivel nem birván a hatóság, a tanyák lakosa kénytelen néha jó lábon állani vele; de senki sem érzi magát biztosságban, mert ama kétes szomszéd egyedüli életforrása a mások szorgalma gyümölcsének eltulajdonításában áll.

Nem a római önsegélyben volt a fogyatkozás. Régibb belső bajok s Attila támadása okozta a hadsereg felbomlását, mely kevés híján a limesen állott. Szükséges lesz vala a limes és hadsereg felállítása, szükséges az erélyes támadó képesség. Mindezek hiányában a legnagyobb hadvezéri lángész a határszél egy-egy darabján egyebet nem tehetett, mint védelemre kellett szorítkoznia. Egyes fényes győzedelmet arathat; de a vége egy-két generáció alatt visszavonulás Olaszország felé, vagy elszéledés az Alpok hegyein és völgyein.

Mert azt az állapotot, hogy egy ellenség, melynek messze űzésére nincs elég erő, mely nem képes ugyan egy várat is megostromolni, nyílt csatát sem áll meg; de elhajtja a barmokat, felprédálja a nyílt helységeket, elpusztítja a vetéseket, ellopja a védtelenül talált férfit, asszonyt és gyermeket, és nem enged nyugtot sem éjjel, sem nappal, apránként, de folytonosan fogyasztja és szegényíti a népet, — ily szomszédsági viszony kibirható, s kártételei kiépülhetők, ha egy-két évig tart; de évek hosszú során, generációkon keresztül elviselhetetlen. Csuda, hogy a római oly sokáig, Attila életén keresztül, s azután még tovább harmincz évnél kibirta a reménytelen viszonyokat, pedig úgy látszik nemcsak a központi kormány támogatása, hanem sokáig minden valódi vezérférfiu nélkül.

Severinus, kit azután a szentek közé soroztak, mindent elkövetett a rómaiság s vele a katolikus keresztyénség védelmérü ama városokban. Személyisége példa az önsegély hatalmára. A hol minden felsőbb megbizás nélkül ily vezérférfiu áll elő, s a hol mindenki engedelmeskedik neki, ott az önsegély nagy mértékben ki volt fejlődve.

Csak egyben nem engedelmeskedtek neki teljes készséggel, abban, hogy szülőföldjüket oda hagyják. A jelen nyomor és inség, s a fenyegető végveszély daczára egyes vár lakói vonakodtak áttelepedni egy nagyobb, biztosabb erődbe.

Mindamellett költözniök kellett. Addig költözködtek egyik városból a másikba, mig végre 488-ban a városi nép kivándorolt Olaszországba, — még pedig Odoaker rendeletére, ki olasz királylyá lett volt herul vezérből.

Azt kellene hinnünk, hogy ezzel az osztrák-bajor Duna mentén a rómaiság teljesen kiveszett. Mert kétféle római népről volt szó. Egyik volt a környékbeli tanyai, vagy a mai fogalmak szerint falusi nép: ez a nagyobb

számu osztály. — Másik a városok állandó lakossága. Az előbbi a barbárok rabjává lett, vagy kibujdosott békésebb vidékekre, mielőtt a városok elesnének. Mert, mint a fentebbi vázlat mutatja, a germán törzsek itt azt a rendszert követték, mit a későbbi törökök: hogy várat ostromolni kevéssé tudván, azt a környék elpusztításával kényszerítették feladásra. A városi népről pedig azt mondja a szent életirója, hogy az mindenestől Olaszországba vándorolt ki.

Azonban utóbbi nem vehető szószerinti értelemben. Mert ugyanazon kutfőből látjuk azt a nevezetes tényt, hogy a rúg király fia egy pusztán hagyott római várost kapván birtokul, azt hatalmába került római lakosokkal igyekszik benépesíteni.

Kétes az is, vajjon Odoaker, a herul, csupa emberszeretetből verte volna magát abba a költségbe, hogy a római városok népét Olaszországba költöztesse. Hihetőbb, hogy olaszországi népének hézagait igyekezett a jövevényekkel pótolgatni. Miből látjuk, hogy ha rúg és herul ellensége volt is az idegen területen lakott rómainak, de saját birtokán értette a munkás és adóképes polgári elem becsét, — sőt azt mesterségesen át is ültette.

Hogy a rómaiság a Duna ama vonalán nem pusztult ki teljesen, arra bizonyosságul szolgál a római helyneveknek jókora számban való fenmaradása is az osztrák-bajor Duna vonalán.

Ha már összehasonlítjuk az osztrák Duna-vonal akkori állapotját a magyarországiéval, azt látjuk, hogy a mi nálunk megvolt még a rómaiságból, annak viszonyai sok tekintetben kedvezőbbek voltak. Mert itt a rómaisággal szemben egy nagyobb rendezett barbár hatalom állott, s nem is szemben vele hanem békében élt. Ez a nagyobb hatalom az osztrogothoké, kik benn, Pannoniában laktak Attila halála után, sőt valószínűen már életében. A góth

nemzet nagyobb, s kormányzata egységesebb volta rendezettebb viszonyokat tételez fel, mint azok, melyeket ellenséges rúg, herul, alemán és thüringi teremtettek. Az a nép, mely a következő generációban egész Olaszországban megalapította hatalmát, s onnan sokáig Pannonián is tudott uralkodni, képes volt a magyarországi és stiriai római területre, sőt a balkáni félsziget egy részére is kiterjeszkedni Severinus életében. A rúgok felpanaszolják ezen szentnek a góth sereg megszámlálhatlan sokaságát. A góthok birtokában voltak egész le Karinthiáig az Olaszországba vezető utaknak. Mert a rúgok oda akarván kivándorolni, a góth fejedelemtől kérnek rá engedelmet, mit az megtagad. ¹⁾ A góthok épen S. Severin működése közben ostromolják és veszik be egyezség által Tiburniát, mely a mai Karánt-föld nyugoti részében feküdt. ²⁾ Nem csak uralkodtak a római területen, hanem féken tartották a határon kívüli kisebb törzseket is, amint a rúgok panasza elárulja, — sőt némi függési viszonyra is lehet abból következtetést vonnunk.

Ezen viszonyokból s más jelekből a rómaiságnak csak oly mértékű megszűntét is, mint Austriában, nálunk, a magyarországi Duna mellékén, jóval idébbi korra kell tennünk.

Van egy egyenes adatunk is, ha tán nem is épen Aquincumból, de annak szomszédságából, mely szerint itt még éltek rómaiak, még pedig előkelő családok is.

---

¹⁾ Rugorum rex, nomine Flaccitheus, ... habens Gothos ex inferiori Pannonia vehementer infestos, quorum innumera multitudine terrebat . . . . Deflebat (Flacc.) se a Gothorum principibus ad Italiam transitum postulasse, ... hoc ei denegatum fuerat (Vita S. Sev. Caput X.)

²⁾ U. a. Cap. XVII. Tiburniát, melyet S. Severin életében Noricum fővárosának mondanak, Spittal tájára teszik, s megfelelne neki „S. Peter im Holz“ helység; Mommsen is úgy véli.

Valeria tartományt, melynek Aquincum a fővárosa, ugy emlitik ezen korból, mint *liriai Sz. Antal* szülőföldjét, a szent ember atyját pedig, *Secundinust*, ugy mint előkelő római családbeli férfit. A közlekedés is meg volt Pannonia és Noricum közt, s S. Severinus hire és tán befolyása ide is kiterjedt; mert az van mondva, hogy Secundinus fia még gyermek korában szegődött Severinus tanítványává és utazott hozzá a mai Ausztriába. Kár azonban, hogy Sz. Antal szülővárosát kutfőnk hiányosan határozza meg. Mert ő Valeriát mondja városnak, még pedig parti városnak, holott az tartomány, igaz hogy parti tartomány volt. Oly nevű város nem volt ismerős.

A tudósításnak csak ugy van értelme, ha fölteszük, hogy az író *civitas* alatt nem várost, hanem tartományt értett. Nem valószínűtlen, hogy Secundinus épen Aquincumnak volt előkelő polgára; de mivel csak az van mondva, hogy fia, Antal, a folyam azaz a Duna partján levő városban született, s ily város több is levén Valeriában, kényelmes volna ama föltevés. ¹⁾

Jordanis a VI. század közepén írja, hogy Pannoniában sok város diszlik még. Ha ezt ugy vesszük is, mint szolgálai kiírását Cassiodorusnak, akkor is az V. század második felére kell értenünk. ²⁾

A keleti góthok legalább is 453-on kezdve lakták vagy birták eme földet, s 488-ban, tehát harminczöt év mulva vándorolnak ki Olaszországba, nagy királyuk, The-

¹⁾ Ennodius szerint *liriai Sz. Antal* született „circa fluminis ripas in civitate Valeria.“ *Bibliotheca Veterum Patrum* XI. k. 156. lap. „Liriai“-nak a szentet későbbi tartózkodása helyéről nevezték el.

²⁾ *Ornata est patria civitatibus plurimis, quarum prima Sirmis, extrema Vindobona.* Jordanis góth származása miatt nevezi hazájának Pannoniát.

odorik alatt. De Pannoniát még mindig magukénak tartják, s királyuk rendelkezik felőle.

Ez uralkodik Olaszországban, czimre nézve mint góth király, de tényleg mint nyugati császár, 493-tól 526-ig. Ő Pannoniának rendeleteket ad Ravennából s helytartókat nevez ki számára. Fenmaradt felhatalmazó parancsa Colosseus comeshez, kit Pannoniába, Sirmiumba küld, mely ugymond egykor a góthok székhelye volt, — honnan a tartományt fegyverrel védelmezze és jogszolgáltatással békében tartsa, hogy régi védelmezőit örömmel fogadja az a föld, mely az ő, Theodorik, szülőinek boldog kormányára emlékszik. Kövesse a kormányzó királya elveit. Legyen igazságos, védje az ártatlanokat, hogy a barbár népek gonosz kormányzata helyett a góth justitia előnye kitűnjék, s a rómaiak bölcsességét átlássák. Hálára tarthat számot, ha ezeket valósítja stb. ¹⁾ Egy másik levele szól: „a Pannoniát lakó valamennyi *barbár*-hoz és rómaihoz.“ Tudósítja, hogy Colosseusra bizta az ő kormányzásukat és megvédelmezésüket, engedelmeskedjenek parancsainak.

Tegyék le a fegyvert, mert ellenségök nincs. Mi szüksége van az embernek nyelvére, ha fegyveres kézzel folytatja pereit? „Jobb ha követitek, írja a király, a mi góthjaink példáját, kik idegenek ellen a határon kívül szintugy tudják forgatni a fegyvert, mint otthon gyakorolni a mérsékletet.“ ²⁾

Látni, hogy Pannoniában szintúgy, mint Olaszországban kétféle népelem volt: a római és barbár. Átalán föltehetjük, hogy a góth azt tette Pannoniában, a mit Italiában. A barbár a várakban katona s falun földesur volt. Nem fosztotta meg egészen a rómaid földbirtokától. A vá-

¹⁾ Cassiodori „Varia“ III. 23. Cassiodorus ezen gyűjteménye a Theodorik hivatalos levelezése egy részét tartalmazza.

²⁾ U. a. IV. 24. levél.

rosban adóztatta, vidéken birtokának harmadát követelte, még pedig nem a barbárok nemzeti szokása, hanem egy régi római törvény szerint, mely a katonai beszállásolást szabályozta. Áthágások történtek, de ez volt a szabály góthoknál, frankoknál s a később jött longobárdoknál, kik mindenike jogilag a római császár katonájának ismerte magát.

Theodorik békéltető szavai a Pannoniában s annak tőszomszédjában tanyázó barbár törzsek egymás közti harczaira vonatkoznak, mi elég kártékony lehetett a földre s a föld népére nézve. Ezen népek voltak a régi quadok, szármátok s egy része a gepidáknak, a határon túl a herulok, longobárdok és nagyobb része a gepidáknak.

A góth királyt nem csupán emberszeretet indította a gondoskodásra szülőföldéről, Pannoniáról, hanem hadi tekintetek is. Érdekében állott italiai birtokainak régi védvonalát a Dunát őrizni egy netáni hatalmas barbár invasio ellen.

Theodorik halála 526 után kilencz évvel, a keleti császár Justinianus Olaszország visszahódítására s a góth uralom megszüntetésére indítja a győzedelmes Belisart. De ezen hosszú háboruban, mely 535-től 553-ig, tehát tizennyolcz évig tart, a többrendbeli hadsereg közül, mely Konstantinápolyból indul Olaszországba, egyetlen egy sem utazik a rendes és legkényelmesebb uton, Sophia és Belgrád felé Laybachnak, s egy sem támad Pannonia felől, mi által pedig hátban kerülték volna meg a góthokat. Ennek egyik oka kétségkívül az volt, hogy a góthok gondoskodtak Pannonia védelméről, bár erejük nagyobb részét Olaszországba kellett vonniok.

Azonban Justinianus nem hagyhatta a többi Pannonia Dunáját ellenségei kezében s a barbár invasiók részére nyitva. Nagy erőfeszítéssel s rendszerességgel járt el ebben is a gondos uralkodó.

Nem kisebbet akart, mint a *limes* helyreállítását, melyet Attila annyira megrongált, hogy lerombolásnak is beillett. Mindamellett száz év múlva Justinianus egy részét a dunai váraknak jól-rosszul helyreállítva találta. Ő ezeket jókarba helyezi és ujakkal gyarapítja, némely elpusztultat pedig teljesen újra épít. De építési buzgalma Európában csak az egykori keleti birodalom határaitra terjed; Belgrádtól a Fekete tengerig, — és ezenkívül, a mi régen el volt hanyagolva, Thráciában, Moesiában sat. a beljebb eső vidékeken is várakat épít. Az egykori Pannoniában, azaz Belgrádon felül egyetlen egy várat sem nevez meg a jól értesült Procopius hosszú névlajstroma, melyet a császár restaurált volna. ¹⁾

Azonban Pannoniáról sem felejtkezett meg a császár. Védvonal a csonka lesz vala, ha az a Duna mentén csak Singidunumnál kezdődik, hol a herulok telepe állott őrt.

A nevezetes szerémségi „félsziget“ a császár zsoldjában álló gepida-hadsereg által volt biztosítva, — s úgy látszik, Sirmiumot nem kellett a császárnak felépítenie, — elég jó karban volt, talán Theodorik gondoskodásából. A

¹⁾ Olim rom. imperatores, ut positos trans Danubium barbaros trajectu prohiberent, amnis illius oram oppidis et castellis praetexuerant, passim a dextera, alicubi etiam a laeva extractis. Haec autem non sic aedificaverant, ut inaccessa essent adoriri parantibus (*nem voltak elég magasak a falak*), sed tantum ne fluminis ripa a defensoribus vacaret omnino; siquidem regionum illarum barbari ab oppugnandis moenibus abhorrebant. Multa certe munimenta una admodum turri constabant, unde *monopyrgia* dicebantur; nec nisi perpaucis *stationariis* instructa erant; idque tunc ad incutiendum barbaris terrorem . . . sufficiebat. Postmodum vero Attila cum ingenti exercitu irrumpens, munitiones illas nullo negotio disturbavit, ac late Rom. imperium populatus est, nemine repugnante (?). Demum Justinianus Augustus eversa restituit, non in pristinam formam, sed in eam quae longe validissima sit. Nova insuper fecit plurima. (Procopius de aedificiis. III. k. 287. és köv. l. bonni kiadás.)

Drávától éjszakra fekvő dunai várakról Justinianus szintén gondoskodik.

Betelepitette a longobardokat, kiknek átengedte, mint szövetségeseeknek, Pannonia *várainak* védelmét. ¹⁾

Mikor történt a longobárdok átkelése Pannoniába, arra különböző vélemények vannak. Némelyek szerint ez még 526-ban, tehát Theodorik halála évében történt volna ²⁾. Mások szerint ez csak 446-ban történt a Justinian-féle háboru folytatásában. ³⁾

Az utóbbi véleményt kell elfogadnunk, mint a mely az események fejlődése rendjébe jobban beillik. Mert míg a góthok Olaszországból hatalmat gyakoroltak Pannoniában is, a keleti császárnak sem oka, sem módja nem volt a longobardok betelepítésére. Különben is Justinian-nak tulajdonítják a herulok Belgrádhhoz telepítését. Ezeket pedig a longobardok akkor verték ki tanyáikról, mikor mindkettő a Dunától éjszakra lakott volt Austriában és a magyar felföldön.

Igy el kell fogadnunk azt, hogy 546-ban történt a longobardok bevándorlása Pannoniába, tehát akkor, midőn

¹⁾ Cum urbem Noricum (?) et Pannoniae munitiones aliaque loca Justinianus Longobardis donasset, eam illi ob causam, patriis sedibus relictis in adversa Istri ripa consederunt, haud procul a Gepaedibus. Procop, de bello Gothico 418. l. bonni kiadás. Később, midőn a gepida követség a császárnál jár, ezt mondja többek közt. „Profecto Francis, Herulis, hisque ipsis Longobardis tot urbes, tantasque regiones attribuisti, Imperator, ut inire numerum nemo possit.“ U. a. III. könyv. 34. fej. Más munkájában Procopius szól arról, hogy ezen a tájakon (hozzávéve talán a nyugatiabb tartományokat is) a háboruk és kór-ságok miatt a lakosság gyérré vált. (Hist. Arcana. 108. l.)

²⁾ Zeuss, „Die Deutschen“ 474. l.

³⁾ Waitz, Scriptores rerum Longobardicarum. 4. l. Az eltérés onnan ered, hogy a kutfőnek (Paulus Diaconus) egy kéziratában az áll, hogy a longobárdok 42 évig laktak Pannoniában (kivonultak 568.), más szerint csak 22 évig laktak itt.

a góth háboru már vége felé járt, s a góthok pannoniai hatalma a keleti császárra szállott.

Igy 550. táján a longobardok és gepidák azon területeken vannak elhelyezkedve, melyeken 450 táján az osztrogóthok és hunok szállásolták volt el magokat.

Ha már még ekkor is vannak a Drávától éjszakra, Pannoniában, sőt Noricumban is római várak, lenni kellett ezekben római lakosságnak még 546-ban is. Még pedig igen hiteles tanu van rá: — a legjobban értesült Procopius! Ezen várak nevezetesebbjei minden bizonynyal a régi neveket viselték száz évvel Attila után.

Longobárd és gepida egyaránt germán faj; de a császár jól számított, ha föltette, hogy jó szomszédok nem lesznek. S csakugyan készek voltak bármely más fajbeli idegennel szövetkezni egymás kiirtására.

Mikor a longobardok az avarokkal szövetkeztek, abban egyeztek volt meg, hogy a gepidáktól nyerendő zsákmányban egyenlően osztoznak; de a gepidák földje legyen egészen az avaroké. Utóbbiak különösen Sirmiumra vágytak. Ebben a városban a helyörség gepida volt; de a városi nép *római*. Ezek egyetértve, hogy avar kézre ne kerüljön a város, a római császár kezére játszták. ¹⁾

Sirmium tehát K. u. 567 körül római várossá lesz ismét, — nemcsak, hanem az lenni meg sem szünt volt; — mert a gepida megszállás daczára lakossága római. Ugy látszik, ezek a barbárok pusztítottak ugyan a császár területén, de saját római alattvalóikat ki nem irtották. Százhusz évvel az előtt irták, hogy Sirmiumot Attila lerombolta volt. S most az mégis erős vár római lakossággal; még fürdője is áll, s büszkén emelkedik ki a többi

---

¹⁾ Thierry 172. l. (Szabó K. fordítása).

épület közül, mert ennek teteje volt az őrtorony, melyről az ellenséget szemmel tartották. ¹⁾

Az avarok invasiója idején Sirmiumon kívül több más római város meg volt azon a vidéken, melyekről írja ez egykorú hivatalos jelentés, hogy nagy aggodalomban voltak, midőn Baján, az avar fejedelem, készülődéseinek hírét vették.

A rómaiak bizván a frigyben, nem rakták volt meg Sirmiumot őrséggel s nem látták el kellően eleséggel, bár nagy tömeg római lakta. Baján a Száván két hajóhidat veretett a városon felül és alul, mi arra szolgált, hogy vizen a rómaiak segítséget ne kapjanak. Egy szláv betörés arra kényszerítette II. Tiberius császárt, (uralkodik 578—582.) hogy a várat az avaroknak feladassa, oly feltétel alatt, hogy a nagyszámu lakosság szabadon kivonulhasson, de ingóságait is hátrahagyva. A népes város pusztulása 581-ben történik. ²⁾

A lakossággal együtt kivonult bizonyára a város püspöke is, s a keresztyénség megszűntével együtt járt a rómaiság megszűnte.

A pannon-római keresztyénség, Sirmiummal együtt, az utolsó felvonásban a keleti birodalom egyházi kötelékébe tartozott. Az avar hódításnak kellett közbejönni s a magyar uralomnak levernie itt a szlávokat, hogy később Pannonia a nyugati egyház birodalmába kerüljön.

Sirmium lakossága kivonult. Az avar kagánnak csak a zsákmány kellett. Nagy valószínűséggel maga a vár,

¹⁾ Menander Excerpta de Legationibus. Velencei kiadás 75. l.

²⁾ Fragmenta Hist. Graec. (Mullerus Paris 1851) Vol. IV. 201. l. A bevezetésben Menanderhez egy chronologia. Theophyl. I. k. 3. fej. mondja, hogy Sirmium eleste kevésbé Mauritus trónralépte azaz 582. előtt történt. Ugyanez Sirmiumot „longe amplissima urbs“-nak nevezi.

ez a cserépedény, a mint követjei nevezték, csak azért volt oly hosszas küzdelem tárgya, hogy a rómaiak ellene ne használhassák. Maga, mint védelmi pontnak, kevésbé vehette hasznát. Az avar haderő egészen könnyü lovas-ságból állott. Ez nem szeret várakba szorulni, nem is alkalmas a várvédelemre. A szövetséges szlávokra vagy a leigázott gepidákra, kik gyalogok lévén, alkalmasabbak voltak helyőrségül szolgálni, nem tarthatta tanácsosnak rábizni egy várat, melyet, ha pártot ütnek, nem bir egy könnyen megostromolni. Ha az avarok alkalmasak lesznek vala várőrségnek, óhajtandó lesz vala, hogy polgárul mentül több római maradjon benne. De mivel az első feltétel hiányzott, nem volt szükség az utóbbira. S még kevesebb szükség volt a várfalakra, melyeket alkalmasint lebontott az avar vezér, s a várost pusztulni engedte.

Következő évben, 582-ben, Mauritius trónra léptével Baján Singidunumot lepi meg, mikor római lakossága aratáskor a mezőkön volt elszéledve. A vár nem volt hadilábon sem műveire, sem őrségére nézve. Mindazáltal csak véres harcz és nagy áldozat árán birtak bejutni a kapukon az avarok. Itt a vár bevétele után a lakosság egyelőre megmaradt. De nem sokára hire terjedt, hogy a kagán rendeletet adott az erődítések lebontására, s a lakosságot rabul akarja a maga területére költöztetni. Priscus, a római hadvezér, egy sereggel épen akkor érkezett a Dunához Szendrő tájára. Követei által inti az avar fejedelmet, álljon el ama jogtalan és kegyetlen szándékától. A kagán a kard jogára hivatkozik. Priscus egy hajó hadosztálylyal Guduin alvezérét küldi Singidunum alá. Az avarok szekereiket tolják előre védelmül a falak elé. De a rómaiak rohamát annyival kevésbbé állhatták ki, mivel tarthattak a hátok mögötti városiak támadásától is. Így Singidunum felszabadult, s ez által megmenekült a pusztulás-

tól ¹⁾. De az előadottakból kitűnik, hogy Baján nem azért vágyott a római határvárokra, mintha azokat maga akarná védelmül használni, hanem hogy a védfal ne állja útját a birodalom ellen intézendő betöréseinek.

A rómaiság megszűntét Pannoniában az avar-szláv megtelepedéstől számíthatjuk. De egyszersmind eltűnnek mindazon kisebb-nagyobb mértékben független barbár népek, melyek itt a római korban laktak, vagy a népvándorlás alatt itt tanyáztak.

A gepidák letűnnek 567-ben; a nép részint kivándorol a longobardokkal, részint megmarad szállásain, az avarok szolgaságában. Gepidákat említve találunk hazánk földén még a IX. század végén is, tehát a magyarok bejövetele táján; de kétségkívül csak elszórva, s minden önállás nélkül ²⁾. Más itt lakott népről szó sincs többé.

Az avar szintűgy joggá igyekezett emelni azt, hogy a gepidák egykori birtoka az övé, s így Sirmiumot is ezen jogon követelte és vette el a császártól, — mint egykor a gepida követelte, hogy a húnok egész birtokában ő legyen az örökös.

A gepida állam megsemmisítése után a longobardok csakhamar Olaszországba vándorolnak ki. S velök takarodik ki a népvándorlás utolsó germán népe is hazánk területéről. Követték azt az utat, a mit a nyugati és keleti góthok, kiknek Pannonia ideiglenes állomásul szolgált volt az olaszországi megtelepedésre. A longobárdok csak huszonkét évig voltak itteni lakosok, de elbúcsúzásuk ezen

¹⁾ Theophylactus. I. 4. és VII. 10. 11. A szekerek védelmül használása arra mutat, hogy vagy gepida, vagy szláv szövetségeseik segítették itt is az avarokat.

²⁾ A salzburgi névtelen: Huni expulerunt Romanos et Gothos atque Gepidos. „De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident.“ Perz, Monum. Germ. Scr. XI. k. 9. fej.

hazától pusztitöbb volt minden azelőtti letelepedésnél és kivándorlásnál.

A longobárd születésű Paulus Diaconus írja, hogy Alboin longobárd király odahagyván 568-ban, ápril 1-sején szállásait, azaz Pannoniát, azt az avaroknak engedte át oly föltétel alatt, hogy „ha a longobárdoknak kedvök volna a következő kétszáz év alatt bármikor visszatérni, az avarok tartoznak minden harcz nélkül visszaadni birtokaikat.“ — Azonban, ha ez a szerződés való, úgy látszik, a longobárdok csalárdul használták fel. Mert Pannoniát igyekeztek merőben kiűritni és néptelenül hagyni. Ugyanazon krónikás szerint 568-ban nemcsak magok a longobárdok mentek a „szegény“ Pannoniából a termékeny Olaszországba, hanem a szászokon (?), svéveken, bulgárokon kívül gepidák, szarmaták, noricumiak és *pannonok* is. — Így szószerint véve, kiment mind az a nép, mely Pannoniát és a szomszéd területeket lakta volt.

Pannonok alatt nyilván a régi római lakosokat kell érteni. ¹⁾ De a longobárdok még többet is tettek: mikor kivonultak, fölégettek mindent, a mit magukkal nem vihetek. ²⁾

A kivándorlás tömeges voltát bizonyítja ugyanazon Paulus Diaconus más tanúskodása is, mely szerint az ő korában, azaz Nagy-Károly idejében, tehát vagy kétszáz év múlva is, Olaszországban számos helységet neveznek a szarmatákról, bolgárokról, gepidákról és pannonokról.

Mindamellet Pannonia kiűritését szószerinti érte-

¹⁾ Paulus Diaconus (Warnefried). Waitz, scriptores rerum Longobardicarum 76. és 87. l.

²⁾ Alboenus relinquens atque *incendens* Pannoniam suam patriam cum mulieribus et omni populo suo ut fera occupavit Italiam. Roncalli II. 214. Marius avenchesi püspök. — A népek kivándorlásának ezen vonását csak a régi helvétáknál találom följegyezve, Julius Caesar idejében.

lemben kell-e vennünk? Hadi emberek, minő a longobard király, nem szeretik a harcziatlan szegénységet is magokkal hurczolni, — s kivándorlásokra a gazdagabb néposztály szokta rászánni magát. Van positiv jel is, hogy a dunamelléki Pannonia nem maradt néptelen a longobard kivándorlással. Mikor ezen nagy esemény után csak öthát évvel Baján, az avarok királya Sirmium ostromára készül, — hajóhidat tud gyűjteni magának azokból a nagy hajókból, melyeket Pannoniában, a Duna felsőbb folyásán talált. ¹⁾

Ha ama hajók csupán révész-hajók lettek volna, tekintetbe alig jöhető csekély szám telt volna ki belőlök. Lenniök kellett hosszabb kereskedési útra szántaknak is, mert hadihajókká csak római ácsok által idomithatta az avarok királya. Így a longobard uralom alatt s az előtt az időnkénti harczok mellett is volt némi biztosság a pannoniai Duna partjain.

Nincs benne lehetetlenség, sőt valószínűtlenség sincs, hogy maig is divatos, vitorlátlan, lomha dunai hajóink és dereglyéink egyenes utódai a római korban itt használt szállító eszközöknek. Az avar fejedelem, pár évvel Sirmium bevétele után, az ő szláv alattvalóival készített kisebb hajókat először a Dunán, majd a Száván, melyekkel seregeit a Dunán átszállithassa. De szlávjai csoportonként munkavezetők felügyelete alatt dolgoznak, kik hihetőleg római ácsok voltak. ²⁾

¹⁾ Menander, velencei kiadás. 85. 1. Az illető helyet nem lehet oda magyarázni, mintha Felső-Pannoniából a Száván hozatta volna le a *nagy* hajókat; mert az van irva, hogy ezek körülhajózták a szerémségi félszigetet, mielőtt a Szávába jutottak; tehát Vukovár, Titel és Zimony felé kerültek oda, — azaz a Dunán. A Dráván nagy hajók aligha voltak.

²⁾ Theophylactus, VI. k. 3. 4. fej. Ezen helyen szó van arról, hogy az avarok Mirsiumnál ütnek tábort. Kétséges, nem érthető-e alatta Mursa, a mai Eszék?

Bármint van is ez, akár volt még római elem ezen a területen, akár nem, — a VI. század végén innen az meg nem maradhatott.

Hogy pedig emez időpontig még nem tekinthetjük azt végkép kiveszettnek, arra közvetett bizonyíték az, a mit a Duna felsőbb folyásáról láttunk, mely tanulságot szolgáltatott arra, hogy egyfelől a legmostohább viszonyok közt is mily szivós életerő lakott a római népben s városi szervezetben, s hogy másfelől a pannoniai Duna mentén a viszonyok nem voltak oly roszak, mint a Bécsen felüli vonalon. Láttuk azt is, hogy a szerémségi Pannoniában római városok és várak állanak fen, s többek közt Sirmium, melyről száz évvel ezelőtt, Attila korából azt írják, hogy ez elpusztította volna a várost. Feltámadt az még, mint a szintén elpusztított Aquiléja is.

De láttunk egy-két egyenes adatot is a mi vidékünk dunai vonaláról. — Legnevezetesebb az, hogy Justinianus idejében a longobardok az ottani városok őrségéül bocsáttatnak be.

A római államiság megszűnt, ugy látszik még 380 táján; de a római nép-elem még fentarthatta magát egyes autonom városokban, s kivált keresztyén pásztoraik vezetése alatt.

Mindaz, a mi kétszáz évig, 568-ig történt, okozhatott nyomort, leapaszthatta a lakosságot; de végpusztulás talán nem volt. De azon innen a pusztulásnak már kétféle módját láttuk: egyik a longobárdok mindenestül való kivándorlása, másik az avarok megszállásának természeteszerű következménye. Nekik vár és város nem kellett, — már pedig a rómaiság e nélkül nem volt többé rómaiság. — Azonban még volt egy harmadik oka a pusztulásnak: a szláv hordák idetelepedése. Ha a longobárdoktól maradt is hátra kisebb számú római lakos, s ha az ava-

rok nyílt városokban meg is türik vala őket, — az avarokkal beözönlött szlávok kiirtotta.

Kárpótlásul az avar megszállás készíti elő hazánk állami egységét, — s vele azt, hogy városunk fővárossá legyen idővel.

Pannoniának hun és germánkori bevándorlói idejében nem történt az, hogy Magyarország mai területe egy állam-szervezetben egyesítve államot alkotott volna. Különösen a Duna még mindig éles határvonal volt a különböző népek közt, s a jobb partnak, a Dunán túli résznek meg volt még a többtől elütő római jelleme. Így városunk sem lehetett még mindazzá, a mivé helyzete jogosítja: egy ország központjává.

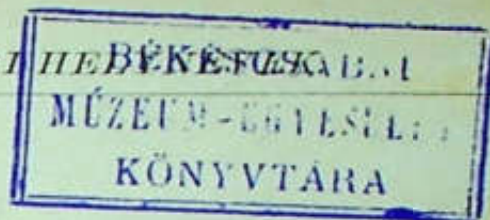
Az avar-szláv megszállás nem volt oly ephemer, mint a hún, góth, vagy osztrogóth, vagy longobárd-gepida uralom. Mert az avar-szláv korszak egy harmad ezredévig tart, körülbelül 568-tól közel a 900-dik évig, vagy mintegy 330 esztendeig a magyarok letelepedéseig.

Ezen időből hazánk földéről nagyon gyér tudósítások vannak. A bizonyos csak az, hogy avarok birták a területet az alföld déli szélétől Pozsonyig, sőt onnan a bajor határig, és bizonyos az is, hogy nem magok laktak itt, hanem vegyesen a részint előttök, részint velök a VI. században bevándorolt *szlávokkal*, és az alföld déli részén leigázott gepidákkal.

A szlávok részint félig önálló szövetségeseik, részint alattvaló, földmives jobbágyai az avaroknak. Egy sorban harcolnak az avarokkal a byzantiak ellen, — s szláv telepedők lepték el hazánkat az erdélyi határhegyektől Styriáig, sőt azon túl Tyrol határáig.

Az ő megszállásuk pusztított ki minden római emléket; mert szláv helyneveket találunk ott, hol a római kor nevei még a VI. században is ismereteseek lehettek.

NEGYEDIK FEJEZET.

A KÖZÉPKORI HELYNEVEK.

Városunk római nevét, mint munkám első részében kimutattam, senki sem ismerte a magyar korszakban, a legujabb ideig. Különösen Mátyás király ideje óta egy alaptalan nézet volt elfogadva. Bonfinius akkor egy mérőben félreértett vagy koholt feliratot közölt, mely, mint minden valótlanosság, tíz igazságnak állotta útját. S az alaptalan nézet az volt, mintha városunkat valaha *Sicambriának* nevezték volna ¹⁾.

Pedig a valódi név Mátyás király idejében is megvolt, — az igaz annyira eltorzítva, hogy lehetetlen volt ráismernie annak, a ki a régi valódi nevet bizonyossággal nem tudta. Ezenkívül az ujkori nevet oly monda vette körül, melyet mindenki elfogadott volt, de a mely egészen félre vezette az értelmet és képzeletet.

Ez a név *Etselburg*, a mint a németek, de csak a németek nevezték a középkorban a hajdankor Acincumát.

Minthogy a középkori német mondák Attila hun király nevét *Etzellé* ferdítették volt, ki kételkedett volna abban a sem nem vizsgálódó sem nem gondolkodó csak hívő korban, hogy Etselburg Attilától kapta nevét? Pedig hogy városunk középkori német nevének valami legkisebb köze

¹⁾ „Buda-Pest az Ó-korban“ 88. 1.

volna a hun királyhoz, az oly valószínűtlen, hogy valótlanságnak fogadja el mindenki, a ki a valószínűségi számításra, az ujkor tudományának ezen hatalmas eszközére ad valamit. A régi németiség az *Etsel* féle személy- és helyneveknek nagyon bővében van, úgy hogy a szó nem származhatott Attiláról, vagy épen Eteléről.

Van Németországon maig is egy Etzel Hannoverben, egy Schweizban, két Etzelbach, egy Etzelkosen, három Etzeldorf, egy Etzelsrode Németországban, Schweizban, Austriában. Tehát kilencz helynév. Ezenkívül egyes z-vel írva Bajorországban és Austriában hat helynév s köztök Ezelsdorf, Ezelskirchen, Ezelwang. Ezelberg is van a Palatinatusban. Egy Atzelsberg és hét Atzelsdorf mind Austriában. Így van vagy huszonnégy Etzelféle atyafiság.

Már mint személynevek az Ezel gyökü német szavak nagy családot képeznek. Förstemann személynevei közt az Etzel-félék rokonságba vannak hozva a régi német *Ad* és *Ath* gyökü személynevekkel. Utóbbi *apa* jelentésű. Az *Etz* kicsinyítő alak.

Azonban a nagyon szigorú kritikájú névmagyarázó nem állítja, hogy a felsoroltakhoz hasonló személy- és helynevek mind ama gyökökből eredtek. Mint lenni szokott, egy nagy rész lehet idegen helynév a régi időből, melyet a németek egy-egy közhasználatban volt szó mintájára alakítottak át.

De bárhonnan eredt külön-külön amaz egész sereg helynév, azt a nagy számnál és jellemző variációinál fogva németnek kell tartanunk, s igen mindennapinak az összes németiségben.

Ennélfogva az első valószínűség az, hogy a magyarok bejövetele után ide bevándorlott német lakosok ma már ismeretlen okból ruháztak egy hazájokban közhasználatu nevet a római Ó-Budára, mitsem tudva római korbeli nevééről.

A másik valószínűség, hogy az Etzelburg név a fenn elősorolt németországiak mintájára alakult ugyan; de volt nemcsak localis hanem történelmi alapja, s a magán- és mássalhangzókkal kegyetlen játékokat üző germán hangorganumok egy régi nevet vettek thémául egy nem is igen merész variatióra. A római kor Sparnacumából, Castrumából, Ovilabisából és Ventoniánából *Épernay*-t, *Keszteren*-t, *Wels*-et és *Pfinzen*-t; angol-szász földön Eboracumból *Yorkot* ferditni épugy nem csuda, mint *Acincum* remniscentiáiból egy különben is igen szokott hangzásu Atzel- és Etzelburgot készíteni.

Ha mindamellett a nyelvészeti érvet különösnek tartjuk, de a történelmi és helyrajzi érv oly erős, hogy erősebb nem lehet; mert teljesen bizonyos, hogy a középkori német nem egyebet, mint épen az ókor Acincumát nevezte Etzelburgnak ¹⁾.

Ha ezt a magyarázatot fogadjuk el, mely mindenestre elfogadható, föl kell tennünk, hogy az avar megszállás daczára a Duna felsőbb részein lakott bajor földről a Dunán leszállott hajósok tartották fenn a német szájiz szerint módosított régi nevet, s a magyar korbéli német jövevények előtt már ismeretes volt hirből az egykori Acincum német variatiója, mielőtt ide érkeztek volna.

A XII. században, mikor ide a német bevándorlás nagyobb mértékben folyt, az Attilát megéneklő *Nibelung* mondakör ismeretesebb volt a valódi történelemnél. Ezek a mondák pedig a hun király valódi nevét már abban a késő korban a közkeletű *Etzel*-lé idomitották. S ezt az

¹⁾ „Buda-Pest az Ó-korban“ című munkám 120. lapján szoltam arról, hogy már a római korban a köznyelv Acincumnak mondta a feliratok Aquincumát. Hozzá teszem, hogy ez nem az orthographia játéka lehet, hanem a kiejtésé. A *k* hang, mely a gall szójárásban gyakran vastag *s*-sé vált, másokban *c*-vé lágyulhatott.

Etzelt, nem pedig az Etele nevet kapta föl a magyar monda városunkra vonatkozólag.

Felhoztam előbbi művemben, mit mond a XIII. századbeli Kézay Simon a város neveiről. Láttuk, hogy szerinte a hun király Sicambriában megölvén bátyját Budát, megparancsolja, hogy azt se régi nevén *Sicambriának*, se bátyja nevére *Budának* ne nevezze senki, hanem *Ethela* városának ¹⁾.

Különös, hogy a hány név annyi koholmány! Mert bizonyossággal tudjuk, hogy a mi Ó-Budánkat sohasem nevezték Sicambriának, s nemcsak az egész római korban, hanem, mint láttuk, még Attila halála után sem. Igen hiteles forrásból tudjuk azt is, hogy a nagy hun királyt nem nevezték Ethelának, sem Etelének. Priscus Rhetor a római császár követe, ki jó ideig forgott a hun király udvarában, világosan írja őt *Attilának*. Ha *Etelének* hitták volna, nem irta volna máskép, valamint Edekont sem irta Adakonnak.

Végre hamisítva van Attila bátyjának is a neve. Mert ugyanaz a hiteles egykoru tanu Priscus, *Bléthés*-nek nevezi őt, nem pedig *Boudas*-nak. Tehát a három név mindenike hamis. A krónikások a VII—VIII. század óta divatozott szláv helynévből gyártották Attila bátyjának a nevét. Gyártották a magyar által át vett névből, s ezen alapra egész véres drámát építettek ²⁾.

Thuróczy krónikája ezt a drámát mondhatni szórul-szóra úgy adja, mint Kézay. E szerint közös forrásból, egy nemzeti krónikából vették a mesét. Csakhogy Thuróczy mindig Attilának írja a hun király nevét. Egy helyt azt mondja: Eczelburg, idest urbs Attilae ³⁾. Ő az első,

¹⁾ „Buda-Pest az Ó-korban“ 82. 1. Kézay (Endlicher kiadás) 95. lap.

²⁾ Kézay 95. 1. (Endlichernél).

³⁾ Thuróczy I. könyv, 13. 14. és 17-ik fejezet.

ki azt hiszi, hogy magyar (szerinte hun) nyelven Ethelének hitták; és mégis mindenütt Attilát ír, — nemcsak, hanem azt ő sem mondja, mintha városunknak valaha magyar neve Etelvár lett volna, sőt nemzeti krónikáink előadása kereken tagadja ezt; mert az egész mese abban csattan, hogy a magyar (hun) Attila parancsa ellen makacsul a Budavár névhez ragaszkodott, — csak a német tartotta meg az Etzelburg nevet.

Ebből világos, hogy ha egyebet nem, a mi városunknak Attilával való atyafiságát a német mondakörből vették hazai krónikáink, hozzá toldva még Blédának Budává alakítását s belőle a helynév alapon nyugvó mesét.

Az ugyanazon városra vonatkozó két szembe tett nevet személyesítette, s testvérek közötti drámai összeütközéssé alakította. A krónikások avatatlan előadása közt is meg látszik rajta a költészet egy megkülönböztető sajátága, mely abban a szabadságban áll, hogy ignorálhatja a külvilág tényeit, csak a lélektani vonások legyenek érdekesen találók. Naivsággal párosult humor van abban, a mint a monda jellemzi a germán fegyelmet, szemben a hunmagyar engedetlenséggel, mely utóbbi a hatalmas király rendelete után *csak azért sem* nevezi soha Etelvárnak Siscambriát. Kelhetett a monda nem elébb, mint a XIII. században; mert korábban nem fejlett volt ki az itt kirivóan jellemzett oppositionalis szellem.

Anonymus, ki elég hiven Athilának szokta írni a hun király nevét, ebben a tárgyban is józanabb akar lenni a nemzeti krónikásoknál; de aztán prózai elméjével az anachronismusokban tultesz a kutfőkön, melyekből dolgozott.

„A leghiresebb és hatalmasabb király Athila — ugymond — Krisztus urunk születésének 451-ik évében (?) jött le Scythiából. Nagy sereggel Pannoniába érkezett. Megszalasztván a rómaiakat, elfoglalta az országot. Királyi

fővárost a Duna mellett alkotott magának a hévvizeken (a mai császárfürdön) fölül. Parancsot adott ki, hogy minden ott talált régi épületet kijavítsanak, s az egészet a legerősebb köfállal vegyék körül. Ez az, a mit mai nap magyar nyelven *Budavár*-nak, német nyelven *Etzilburg*-nak neveznek ¹⁾.

Ebből az elbeszélésből hiányzik a költői monda élte-tője: a lélektani vonás. Nyilván csak kivonatot akart adni a szerző, nem lévén célja a hunokról bőven írni. Fentebb idézett végső szavaihoz ezt csatolja: „De tartsuk magunkat a történelmi elbeszélés rendéhez“ ²⁾, azaz nem akarja elmondani, mikép történt, hogy a németek *Etzilburg*-nak, a magyarok *Budán*-nak nevezték a várost. Másutt is óvást tesz az ellen, mintha neki a dalnokok fecsegéseiben öröme telnék. Ezt elhisszük neki; mert hiányzott benne a költői fogékonyság; de — hozzá kell tennünk — hiányzott egyszersmind a kritikai tehetség és az igazság tisztelete is, hogy a valót a valótlantól meg tudja s meg akarja különböztetni. A fentebbi előadásba kénye szerint vett fel olyat, a mi az ő kutfőiben aligha megvolt, — mintha *Attila* lett volna az, a ki köfalakkal vette körül s építette régi romokból a várost. *Sicambriát* sem említi, csak hogy *Attilát* tehesse meg egy magyar *Nagy-Sándornak* vagy *Constantinnak*, kik *Alexandria* és *Konstantinápoly* felépítésével helynevekben örökitették meg magokat. *Anonymusunknak* a történelmi valóság iránt sem volt több érzéke, mint a költői igazság dolgában.

A valóság *Attilájának* oly tájon állott palotája, a hol sem kő sem fa nem volt a közelben, — tehát nem a mai Ó-Buda táján. Fentebb láttuk, hogy a római várakat nem

¹⁾ *Anonymus* „*De gestis Hungarorum*“ I. fej.

²⁾ „*Quid plura? iter historiae teneamus*“ (u. o.)

ő építette fel romjaikból, hanem épen ő változtatott rommá nem egy ép várost.

De ha a Névtelen eltér a hazai krónikától, abban egyezik, hogy ő is csak a németek által nevezetű Attila városának a mai Ó-Budát.

Minthogy a mondának Attilára vonatkozó része világosan német eredetű, csak az a kérdés, mikép ruházták a középkor derekán élt német jövevények a hún király nevét azon városra, melyet már bizonyára Budának neveztek a hazai lakosok?

Ha Buda a XII. században már fővárosa lett volna Magyarországnak, azt mondhatnók, hogy egy önként kínálkozó combinatio volt az: föltették, hogy Attila fővárosa nem lehetett másutt, mint a hol a magyar király fővárosa van. De, mint látni fogjuk, Buda még oly értelemben sem volt főhelye az országnak, mint egy-egy azon korbéli főváros szokott volt lenni. Sőt volt két város, nem messze tőle, mely nevezetességben meghaladta.

Igy ha történelmi kiindulását keressük a mondának, vissza kell térnünk az Acincum névre, mely Etzelburgra ferdülvén, a hely- és személynév azonossága lett aztán a monda szülőjévé, — épen mint a magyar monda a Buda helynév kedvéért kész volt kiforgatni alakjából a Bléthés személynevet.

Az a körülmény is, hogy városunk neve a távolabb lakó németeknél túlélte a népvándorlást, szintén bizonyosság, hogy ha romban hevert is, de egészen meg nem szűnt létezni, s ha egészen szlávok lakták is vidékét, kik a hajdani nevet sem tartották meg, a németek a traditíóhoz ragaszkodtak.

A szláv telepedők nem tartották fen sehol a régi helyneveket. A Buda név önállóan keletkezett. Semmi kapcsolatban sem volt a római kor nevével; de még Attila-öcscsének, Blédának nevével sem.

A legritkább eset az, hogy a helységek, s még a legnevezetesebb városok is, nagy emberekről vagy emlékezetes eseményekről nyerjék nevöket. — Általános szabály az is, hogy a műveltebb hódító nemzet, — ha új hazát nem nomád indiánok közt talál, kik megtelepedve sincsenek, meghagyja az új szerzeményen talált régi helyneveket. Ezeket a műveltség alsóbb fokán levő megszállók adják. Ők pedig kezdetleges telepeikre nézve még a névadásban sem fényűzők. Egy szikláról vagy mocsárról, sőt füről, fáról is elnevezik a kis tanyákat, leendő faluk és városok csemetéit.

Előbbi munkám kitüntette azt, hogy bár a római a hatalmasabban kifejlett nemzetiség, a hódított tartományok helyneveit meghagyta. Láttuk, hogy Pannoniában csak alárendelt helyek, úgyszólván posta-állomások nyertek többnyire latin nevet. Valamennyi nevezetesebb város barbár nevet viselt.

Általán azt a roppant területet, melyet nyugati római birodalomnak neveztek, Hispaniától és Britanniától az Al-Dunáig, s Olaszországban csaknem Róma kapujáig, oly nép borította el helyneveivel, mely alább való műveltségű volt a rómainál, még a hódítás korszakában is. Mennyivel alantabb kellett állania a Krisztus előtti azon századokban, melyekben ama helyneveknek keletkezniök kellett. — Minden bizonynyal a celta-gall népeknél a nemzetségi rendszer akkor nem engedte meg azt a politikai államiságot sem, melyet Julius Caesar talált később Galliában. Hiszen amaz alsó foku patriarchalis rendszer, melyben még a családi rokonság tartja össze a társadalmat, épen a celta népektől vette a megjelölésére szolgáló műszót. Ez a *clan rendszer!*

Ily népnél nincs aristocratia. Ott mindenki szabad, de mindenki munkás is. Ugyanazon ember szánt, vet és pásztorkodik, a ki a hadban a fegyvert forgatja. Ha ily nép

hódit, nemcsak az összes nemzet fegyvert ragad, hanem egész kivándorlás-jellemet ölt a fölkelés. A hóditott földre a letelepedés nem megy máskép, mint kiirtásával az előbbi lakosságnak. Mert a hóditónak nem kell földmives szolgál, neki csak föld és hajlék kell. A letelepedés ily népnél annyi, mint irtóháboru. Egykét nemzedék alatt feledésbe jut a régi birtokos nép, régi nyelv s vele a helynevek. Így magyarázható, hogy a római birodalom nyugati felének térképe egy a rómainál műveletlenebb népcsalád neveivel van elboritva. Maga a sokkal műveltebb latin, a világtörténelem egyik leghóditóbb faja, rendkívül kevés latin helynevet mutat fel, — meghagyta a műveletlenebb kor és nemzet ama szóbeli emlékeit.

Krisztus után a VI. századon kezdve Európa keletibb részében látjuk ismétlődni azt, hogy még nagyon nyers nemzetiségek oly nagy kiterjedésben borítják a térképet helyneveikkel, mint vagy ezer évvel azelőtt a celták. Csak-hogy az újabb barbárok a műveltségnek inkább alacsonyabb, mint magasb fokán állottak a régi celtáknál. Az új névadó a nemzetiségek: *a szláv-törzsek*.

Ha Hamburgtól Triestig egy rézsút vonalat húzunk Európa térképén, kevés kivétellel mindaz, a mi ettől keletre esik, Európa szárazának törzsökéből le a Balkán vonaláig, sűrűen van szláv helynevekkel borítva. Éjszakkeleti Németország, nyugotra be a németség központjáig, oly kevésbé kivétel e szabály alól, mint Magyarország, Erdély és Oláhország. A nevezett tájakon bárhol kimetszünk a térképből egy harmincz-negyven négyszög mértöldnyi darabot, az azon levő helyneveknek legalább is fele vagy világosan, vagy nagy valószínűséggel szláv eredetű.

Pedig a szláv szintoly gyöngye volt, mint a celta az állam-alkotásban. Valamint utóbbi sehol sem birt erős ál-

lamot alapítani, úgy a szlávok — a VI. század elejétől egészen a X. XI. századig — sem voltak képesek államokká tömörülni.

Sőt vándorlásaik sem voltak oly világrendítő események, mint a góth, frank, hun, bolgár, avar és magyar vándorlások.

Mások szárnyai és védelme alatt hömpölygött éjszakról délre s keletről nyugatra a sáska-sereg, mely minden régi emléket fel volt emésztendő. A hunok idejében csak kis részök tűnik fel. De az avar, bolgár már vegyülve van a szlávsággal. — A magyarok is hoztak magokkal ily csoportokat, de aránylag keveset. A legnagyobb rész beköltözése az avar és bolgár vándorlással áll kapcsolatban.

Annak oka, hogy a régi szláv sem mint vándorló nem tudott erős hadi szervezetet, sem mint telepedő hatalmas és önálló államot teremteni — épen abban van, hogy társadalmi szervezete még a nemzetségi vagyis clan rendszer gyermekkorát élte.

De ugyanezen társadalmi állapot okozta, hogy a szláv vándorlás irtó háboru s a letelepedés minden előbbi nép és minden előbbi civilisatio gyökeres kipusztításával járt. A góth és a hún, a gepida, longobárd és avar, nyugaton a frank, mint földesúr telepedett a római birodalom egy-egy provinciájába. Földesúr csak úgy maradhatott, ha voltak földmives, iparos, szolgálat-tevő jobbágysai. Életben hagyta, megmarasztotta hát az előbbi lakosságot. — Ellenben a szláv, ha szabad egy későbbi kor kifejezését használni, paraszt községül telepedett meg. Neki szolga nem kellett. Urat inkább türt, s csakugyan a szláv bevándorló a VI. és következő pár század alatt jobbágysai a mai Magyarországon, Morvában és Csehországban, s tán Lengyelország egy részében is, az avaroknak. Az Al-Dunánál szintugy

jobbágya az avarokhoz mindenben hasonlított bolgárok-
nak. — De épen mivel a földmives szolgaság volt hiva-
tása, fölöslegessé tett minden más szolgát a megszállott
területen. A VI. század kitűnően hiteles történésze Proco-
pius égrekiáltónak mondja azokat a kegyetlenségeket,
melyeket a keleti birodalomba a bolgárok és avarok idejé-
ben betört szlávok elkövettek. Rablás, dúlás, égetés, fegy-
vertelenek ok nélkül való lemészárlása bélyegezte utjokat
és műveltségi állapotjukat. Az embertelen karóba-húzás a
szlávok bejötte előtt ismeretlen volt a különben elég ke-
gyetlen régi korban.

Én nem tulajdonítok annyit a fajbeliségnek, a mennyit
a német történészek, nyelvészek s utánok a politikusok,
kik nemcsak a keresztyénség s nemcsak az ujkor humánus
elveit tagadják meg ebben, hanem a történelmi igazságot
is. A történésznek többet kell tulajdonítania a társadalmi
és politikai szervezetnek, mint a fajbeliségnek, hasonlit-
hatlanul többet a nevelésnek, mint a születésnek. Énnél-
fogva nem úgy hoztam fel ezeket a szlávok ellen, mint a
szláv faj elleni vádakát, — habár erre a magyar fel volna
jogosítva, megtorlásul azon egyszersmind ignorans és jel-
lemtelen vádak ellen, melyeket, némely német, s még azok
az emberiségnek oly kevés hasznót tett szlávok is merészek
a magyarok ellen felhozni. Nem esem hibájokba.

Ama kegyetlenségek, melyek a népvándorlás pusztításait meghaladták az egykoruak ítélete szerint, a szlávok állapotjából, szervezetéből folytak. Seregük nem had volt, hanem népfölkelés-szerű tömeges vándorlás. Nem volt szükségök még a megszállandó területen is, sem városra, sem tőlük idegen munkásokra. Ezek kiirtása előttük nem tűnt fel esztelenségnek. A politikai nézet nemzeti szokássá vált, s az irtást gyakorolták akkor is, midőn szüksége nem volt érthető.

Fentebb kiemeltem azt a csudálatos tüneményt, hogy

a longobárdok 568-ban husvétkor nemcsak magok vándoroltak ki Pannoniából, hanem hozzájuk csatlakozott a mai Magyarország legtöbb itt lakott barbárja s az egykori római lakosság is. — Igen hihető, hogy ismerték már a közelgő hóditók minőségét. A római tudta, hogy az avarnak nem kell város, s jobbágyának, a szlávnak nem kell a falun más lakos, mint ő maga. Valószínű, ezért hasonlított a longobard kivándorlás egy általános meneküléshez. Létező, s ezután már aligha szaporodó kutfőink szerint, mik a népvándorlásról szólanak, egy sem volt oly gyökeresen pusztító, mint a bolgár-szláv és avar-szláv bevándorlás és letelepedés.

Ez irtott ki minden előbbi civilisatiót, majd minden előbbi népséget, úgy hogy még az egykori helynevek is feledékenységbe mentek legnagyobb részben.

Mig magában Britanniában az angol-szász telepedés, a Rajnánál a frank, az osztrák és bajor Duna mentén az alemán, sváb és bajor meghagy elég számos helynevet, bár rontva is, — a római korból: a magyar Duna mentében rendkívül kevés a nevezetesebb helyek közül is, mely nevével a római korra emlékeztetne.

Budapest vidékén a római korban ily helyneveket látnunk a térképen Acincumon kívül: Vincentia, Quadriburgium, Campona, Salinon, Matrica, Cardabiaca, Ulciscia castra, Florentia, Tautantum, Crumerum, ad Herculem, Salva, Carpis sat.

Majdnem mind teljesen elhangzott nevek. Helyettök, s épen a nevezetesebbeknél, vagy tisztán szláv, vagy oly magyaros hangzásu de még sem magyar értelmű szavak állanak, melyek eredetét az avar-szláv korrra kell visszavinni, bár elég számos magyar helynév szintugy van itt, mint van német helynév a Rajna mellett a hajdani római korbelieken kívül. Avarnak és szlávnak együtt véve több mint

háromszáz éve volt, hogy itt a régi neveket elfelejtesse és a szláv s némi részben avar neveket állandósítsa.

Arra a kérdésre, melyik nemzet lehetett az, mely Aquincumot Budával cserélte ki, s mely nevet adott a római korban aligha létezett Pestnek, — ezek a valószínűségek:

Első volna, hogy az itt lakott góth, alán vagy longobard nevezte el Acincumot *Budá*-nek, mi valami épületfélét jelentett. Ámde a mint láttuk, a germánoknál a hajdani névből lett az uj.

A másik valószínűség, hogy a magyarok a bevándorláskor vagy kevéssel azután ruházták városunkra a Buda nevet. Azonban a név jelentése nem lenne a magyar nyelv szókincséből megfejthető.

A harmadik valószínűség, hogy a szlávok adták a fentebbi neveket az egykori római coloniának. Teljességgel nem én vagyok első, a ki szlávnak vallja fővárosunk mai nevét.

Régi dolog, hogy Buda nevét szláv eredetűnek tartják; de a *wodából* magyarázták. Úgy okoskodtak, hogy a szláv az Aquincum szóban az aquát vélvén hangzani, lefordította. Ámde a köznép nyelvén a város neve Acincum volt, s bajos fölteni egyfelől, hogy pusztán *víz* nevet nyerjen egy város, más felől, hogy a szláv vagy magyar csináljon Wodából Budát, mikor *V*-je és *B*-je mindkettőnek van, s a kettőt nem igen téveszti össze.

Vajjon mind *wodából* származott volna-e a sok Buda, Budafa, Budaháza, Budavár, Budfalva, két Bodmér, Budince, Budim, Magyarországon, Erdélyben, Horvát- és Tótországban? Valami huszonhat ilyféle helynevet számláltam össze. De más országok helynevei is tanuskodnak, hogy a szláv is ismeri nemcsak a *woda*, hanem a Buda és *Bud* szót is. Budy van Galiciában vagy tizenhat, s egy Buda is. Csehországban van hat Buda, s származékaival

együtt a nevezett szláv-országokban negyvennél is több *Bud* gyökű helységnevet találok a helynévtárakban ¹⁾.

Igy a Buda név szláv eredete oly nagy valószínűség, melyet történelmi tényül lehet elfogadni. Azt is elfogadhatjuk, hogy szláv és avar nem állván a fejlődés azon fokán, hogy kőházakat és kőfalakat építsen, az avar-szláv korbéli Buda alatt alig lehet csak mai értelemben vett falut is értenünk.

Avar és szláv több száz évi itt lakása alatt kezdte volt némi erődítések szükségét érezni, miután a letelepedés által kétségkívül az uralkodó faj elvesztette nyilazásbeli nagy előnyeit, miután harcziatlanná kezdett válni s miután kétségkívül bele kellett olvadnia a szlávságba, mint az egészen hasonló bolgárok a délibb vidékeken. De az avar-szláv erődítések, melyeket a német krónika hiányos felfogás mellett is némely vonásaiban hiven ír le, még annyira sem voltak valódi várak, mint a római korszak előtti celtákéi. Az új szlávok grad-ja az ó szlávban nem várat, hanem sövényt, kertelést jelentett. Egy szóval avar és szláv bizonyára nem követték el a vandalizmus azon civilisált nemét, hogy *Acincum classicus* korbéli faragott köveit és bélyeges tégláit nyilvános és magánházak vagy egy vár falába temessék el. Legfeljebb a római koporsók masszív kőfedelét törték be, értékes tárgyakat keresve bennök.

¹⁾ Miklósich, *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen II.* Denkschriften d. k. Akad. d. Wissenschaften (in Wien.) Philhist. Classe. 23. kötet. (1874.) 149. l. (41. sz.) Csehül Bouda = Bude. Németből. Csehországban: Buda, Budy; Boudy. Galiciában Buda, Budy, Budki. Szászországban Budow (ma Budau). Előjön még Buda, Budow, Budin, Bauda, Baudy, Bauden, Budkau, Budkovicz. Lithvánban budininkai = kunyhóban lakó sat. Mikor akad nyelvészeink közt egy avatott Förstemann a mi régi személy- és helyneveinkre?

A mi a Pest nevet illeti, az is, mint Buda, csak a középkorban lett ismeretessé. A római korszakbeli jazygok Pessionja, mint munkám első részében irtam, N.-Kőrös táján feküdt. Ha volt is, — mint némelyek vélik — a római korban a mai Pest területén castrumjok, az nem viselt Pesthez hasonlító nevet, mert akkor az ismert hivatalos lajstromban megtalálnók. De vannak természetes s így elég alapos okok, mint látni fogjuk, melyek nem tüntetik fel valószínűnek ezt a hypothesisist.

A Pest helynév tehát vagy a németektől, vagy az avaroktól, vagy a szlávoktól, vagy a magyaroktól származik. A német nyelvből nem lehet magyaráznunk, slátni fogjuk, hogy a német egészen eltérő hangu szóval, később fordította le azt a helynevet.

Lehetetlenség sincs benne, hogy az is, mint némely más, sem magyarból sem szlávból biztosan meg nem fejthető helynév, az avaroktól maradt ránk, — néha szlávos vagy magyaros rontással. De az avarok ismeretlen nyelve ellenében az ismert magyar és szláv előnyben van. A mit utóbbiakból megfejthetünk, a valószínűség a mellett nagyobb, s azt kell elfogadnunk.

A Pest nevet már a XVI. században élt Oláh Miklós a kemenczéből, még pedig az ezen tájon képzelt sok vagy nagy *mész*kemenczéből származtatta, s ez a vélemény oly erősnek érezte magát trónusán, mintha biztosítva volna minden jogos kifogás ellen. Mert szlávban is kemenczét jelent a pest szó, ugyanazt jelenthette a régi magyarban, miután ma is használják a székelyek, ámbár csak bizonyos korlátolt kifejezés módnak ¹⁾.

¹⁾ Saját tapasztalásom s a „Tájszótár“ szerint a székely csak azt használja „a pest megett“ a mi azt teszi: *a sutban*. De tudtommal soha a székely sem mondja: „gyujts be a pestbe.“ vagy „rakattam magamnak egy *pestet*.“

Azonban a helynévnek kemencze jelentése műveltség-történeti szempontból épen nem oly világos, mint a mi-lyennek vélik. Vagy mész-, vagy szabadban állott sütő- és főzőkemenczéktől származott volna a név. A mészkemenczéből való szószármaztatás beillik anachronismusnak. Avar és szláv s az első században a magyar nem volt a kőfalaknak oly buzgó építője, hogy bárhol is sok és nagy mészkemenczére lett volna szüksége. Valamivel több valószínűség szólana az alázatosabb culinaris értelem mellett, mint általában a helyneveknél a csekélységeknek több szerep jutott, mint a nagyszerűnek és pompásnak.

De mind nyelvészeti okok, mind helyi viszonyok s a történelmi valószínűség elfogadhatóbbnak tüntetnek föl egy másik értelmezést. A *pest* szó csak az új szlávban oly korlátolt értelmű. Az ó-szlávban találjuk egy másik magyarázatot.

Jelentett barlangot és a vele egy töről nőtt *pécs* változat jelentett kősziklát. Miklósics előszámlálja a szónak husznál több előfordultát a falu-, város- és *hegy-nevekben*.¹⁾

És ha a mai Pest lapályon fekszik is, de a régi századok Pestje a jobb partra is kiterjedt, sőt az lehetett a korábban emelkedő helység. Erről pedig már hihető, hogy nevét vagy barlangról vagy hegyről vette. Magyarkori történelmi kutatóink is támogatják ezt a véleményt. Mert mint látni fogjuk, a középkorban a mai várhegyet *ujhegynek*, „*mons novus pestiensis*“-nek nevezték. A latin kifejezés megengedi feltennünk, hogy volt egy régi Pest-hegy, (latinosan: *mons Pestiensis*, e helyett: *mons Pest*), s később a várhegy fontosságra emelkedvén, ezt Új Pest-hegynek nevezték el. A régi Pesthegy pedig ugyanaz volt, a mit ma Gellérthegynek mondunk. A mai Gellérthegy nyerhette Pest nevét egy vagy több barlangról. A ma is

¹⁾ Idézett értekezése 213. l.

belül nagyon üreges hegynek lehettek nagyobb külső nyílásai, mint azok a rudimentalis barlangok, melyek ma rajta láthatók, de az omlásos sziklák azóta betemették. Azonban elég a név indokolására a *hegy* értelem is. Mért-földekre nem lévén a Duna-partra ily merészen kikönyöklő sziklás magaslat, a folyam ezen pontjának megjelölésére volt alkalmas a szó. A hegy nevét természetes volt átvinni a Dunapart azon szakaszára, hol a barlangos vagy sziklás hegy messziről megmutatja az utasnak, hol van az a nevezetes pontja a nagy folyamnak, mely messze földre legalkalmasabb révnek, átjárónak. Hogy Pest eredetileg rév volt s mint rév már nevezetes lehetett, mielőtt helységgé, vagy épen várossá fejlődött, arról tanuskodik már csak az is, hogy a magyar kor első századaiban mind a jobb, mind a balparti tájat, mely a Gellérthegyen feljül terül el, egyaránt Pestnek nevezték, annak ellenére, hogy az egyik part majd minden tekintetben ellentéte a másiknak. A mely iparra az egyik part alkalmas, a másik alkalmatlan, s ha egyik part jó volt nagy kemenczék működésére, a másik csakazért sem volt az. Hanem már egy révnek bezzeg kellett mind a két part ugyanazon egy célra, mi indokolta a név azonosságát. Ó-Budán feljül még volt egy dunai rév, melyet megyeri révnek neveztek. Mindkét parton van is Megyer, melyek régen bizonyára egymással épen átellenben feküdtek. Így föltehető, hogy mind Pest, mind Megyer első lakosai révészek voltak talán még az avar korban. Származása elég democraticus, s nem a földművelésnek, sem az iparnak, hanem a kereskedésnek még akkor bundában járó geniusa ringatta bölcsőjét. Czimerébe is jobban beillett volna egy hajó, mint azok a massiv bástyák, melyeket a hősiség szakában nem igen erős alapnak bizonyítanak a krónikák, — a mennyiben ritkán és keveset jegyeznek fel olyat, a mi egy hőskölteményre elég anyagot adna.

Avarországnak, mely a Duna mind keleti mind nyugati partján kiterjed, kétségkívül életszüksége volt a száraz közlekedés miatt a dunai révekre, — s városunk vidéke mint rév, nagyobb fontosságú volt bármely más Duna melléki helynél mai hazánk területén. Abból, hogy az első magyar királyok idejében már Pest, mint dunai rév szerepel, azt következtethetjük, hogy valószínűen ezt a szerepet játszta már épen a Pest-hegy tövén közvetlenül feljebb eső Duna- szakasz még az avar-szláv korszakban, tehát a magyarok bejövetele előtt is.

S ez a nagy valószínűség egyszersmind nagy tanulságot is foglal magában, — azt, hogy városunk csak akkor nyerhetett jövő nagyságát biztosító előnyöket, midőn oly nép uralkodott hazánkban, mely egyesíteni tudta a Duna mindkét partján fekvő ország-részeket. — Hanem ehhez még másnemű kellékek kivántattak meg, s többek közt hosszú idő is.

V. FEJEZET.

A KILENCZEDIK ÉS TIZEDIK SZÁZAD.

Az avarok kora nem hagyott ránk történelmi kutfőket — a helyneveken kívül. Csak első felléptök és hatalmuk utolsó korszaka nyer halvány megvilágítást az Európában uralkodott általános tudatlanság setétségéből. A VI. század végén s a VII-dik elején két-három emberöltő alatt látjuk őket erős küzdésben a keleti birodalommal, s országuk sulypontját hazánk déli részein, alkalmasint a Duna és Tisza közt, hol egykor a hun király deszka palotái is emelkedtek.

A krónika csak kétszáz év múlva a VIII. század végén és a IX. elején ad rólok ismét némi tudósítást. De ekkor nem a keleti birodalommal állanak szemben, hanem nyugat felé látjuk előre tolva támadó tömegeiket. A Dunántúli részen szövetséges vagy alattvaló szlávjaik felhataloltak messze a Száva, Dráva és Rába völgyén a stájer és karantán földre; a morvák bizonyosan függésben vannak tőlök s a Dunán felfelé annak déli partjain közvetlenül uralkodnak az Enns folyóig. Tehát birják a mai Alsó-Ausztriát, s tőszomszédjai a bajoroknak. Kétségkívül a Rábától az Ennsig volt főerejük elhelyezve, mint az egykoru elbeszélésekből kitűnik. Nevezetes tünemény, hogy az avar, ha mindjárt elejente nem is, az egykori római

földet szállja meg fő-erejével, s nyugat felé gravitál, — bár keletre való törekvés hagyományairól sem mond le. Ha egy fő-helyök még mindig a Tisza vidékén állt, lenni kellett egy másiknak a Dunántúli vidék és Ausztria összetartására. Aligha nem Fehérvár volt az. De mint egykorú írókból kitűnik, tartalék fő-helyök, hol felhalmozott kincseiket őrizték, még mindig a Duna és Tisza között van. Ott raboltatta ki a frank király a khaganok kincstárát, mit a német történészek teljesen jogos szép cselekedetnek mondanak maig is, míg ha megfordítva történik, az gyalázatos rablás lett volna nekik. Ott volt az avar fejedelem erősített helye, melyet a német krónika *ring-nek*, azaz kerítésnek nevez, de melynek leírása bizonyosság azon értelmi ügyefogyottságra, mely Nagy-Károly híres korszakában uralkodott, nem a kardos, hanem a pennás emberek táborában. Azzal az észszel, mi a középkori irodalom legnagyobb részében nyilatkozik, soha a gyakorlat emberei sem hadat vezérelni sem államot fentartani képesek nem lettek volna. A legtudatlanabb osztály az írástudóké volt. Dicsékesznek a nagy császár tudósaival; de Eginhard és társai semmi jellemző leírást vagy elbeszélést nem képesek közölni az avarokról, földjükről és szokásaikról. Fülök nyitva minden képtelenség elfogadására, szemök hunyva az élet minden valóságaira.

Annyit ténynek fogadhatunk el, hogy már voltak mesterséges, védelmi helyeik, hosszabb vonalakat föld- és fa-művekkel erősítettek meg. S ez becses adat arra nézve, hogy az avarok kétszáz év alatt elhagyták hadi szokásaikat, kijöttek nyilazás- és lovaglásbeli híres virtuozitásuk gyakorlásából. — Nagy részben gyalog szláv alattvalóik erődítési s talán a nyugatiak nehézkes harczmodorához közeledtek. Sőt talán már nagy mértékben elszlávosodtak volt. Ezt egy analogia teszi nagyon valószínűvé.

Az avar hadi szokásaiban egy volt a bolgárral, s viszonyaik is azonosak, a mennyiben szláv volt mindkettő alattvalója, s bizonyára ennek kellett lenni a nagyobb számnak. A bolgárról pedig ismeretes, hogy aránylag rövid idő alatt a szlávval cserélte ki nemzeti nyelvét, s tette magáévá szokásait. Alig volt szükség Nagy-Károly fegyvereire: az avar nemzetiség elenyészik vala a beolvadás által, épen mint a bolgár elenyészett.

Láttuk, hogy az avar és szláv nemhogy város-építők, de város-fentartók sem lehettek. A ringek, melyeket inkább egy hirtelen meglepetés ellen óvó sövényeknek, mint erődöknek irnak le, épen arra szolgálnak bizonyáságul, hogy kőből nem tudtak és nem volt kedvök építeni. A római épületekben az ily fejletlen telepedő tett legkevesebb kárt. Ha a régi városok táján telepedett meg, a romokon kívül ütötte föl tanyáját.

A meglevő krónikai följegyzések csak a Duna és Tisza közti fő-ringről tartottak fenn esemény által hitelesített emléket. Azonban ez nem szolgálhatott a Dunántúli rész s a nyugatibb Ausztria központjául is. Az csak az Alföld főhelye lehetett. Fő-erejöknek, mely az előbb említett tájon volt, s mely ellen Nagy-Károly fő-ereje jött, más központja lévén, legalább is kettős központot vehetünk fel. A Dunántúli lett volna a természetesebb; de kétségkívül az első megszállás traditioi a szokás hatalmával bilincselte khaganjaikat a Duna és Tisza közti főszálláshoz. Mint a következő megmutatta, épen az volt a gyenge oldal, a mit legerősebbnek vélték a nyugat ellen. Ugy látszik készületlenek voltak, mint az akkori viszonyok közt valószínűtlenre, egy Olaszország felől Stirián át történhető megtámadtatásra, annyival inkább, mivel az Alpok átjáróit s a völgyeket be Tirolig a nekik nem félelmes szlávok lepték volt el.

Azonban az avar államnak ha egyetlen központja nem volt, szintugy nem voltak megszabott természetes határai, mint a mulékonyabb hun birodalomnak. Az uralkodó nemzet szolgálival és szövetségeseivel egyútt rendetlen áradatként csapott túl a természetes határokon, holott azon belül alig volt meg az egység. A Kárpátok s a Száva és Al-Duna vonalának határozott formái közé nem tudott beilleszkedni az expansiv elem.

Mindamellett az avar- szláv kor az, mely előkészítette az ethnographiai talajt egy egyesített Magyarország számára. A százados megszállás által az avar korban elenyészett a Duna jobb partja és bal partja közti azon különbség, mely a római elem megmaradásával maig el nem enyészett volna a későbbi századok ismert viszonyai közt.

Az avarok hatalma megtörvén Nagy-Károly császár alatt, egyelőre hazánk civilisatiója nem hogy előbbre ment volna, hanem hanyatlott. Annak a hires császárnak háborui nem voltak kevésbbé kártékonyak, mint akármelyik hun vagy avar fejedeleméi. Magasztalják a krónikások, hogy az avarok földén az Ennstől a Rábáig tüzzel-vasal elpusztított mindent a 791-diki hadjáratban. Későbbi, nyolcz éven át mai hazánk földén folytatott hadjáratai, melyekről már hallgatnak, nem lehettek emberségesebbek. A mai osztrák földön, azután Karinthiában, Friaulban, s úgy látszik, a Dráva és Száva közti területen frank grófságokat állított fel. De hogy a Rábától keletre, vagy a Drávától éjszakra terjeszkedett volna keresztyén templomaival és határ-ispánságaival, arra nem mutat elfogadható hitelű adat. — Még azt sem írják, mintha a császár a Rábától keletebbre hatolt volna be az egykori Pannoniába. Csak a Dráva mentén Olaszország felől jött frank hadak keltek át déli tájakon a Dunán s foglalták el az avar khagán kincseit a fő „ring“-ben.

Azonban a mult oly nevezetes császára s a jövőbeli oly nevezetes magyar főváros nem maradhatott tudákos monda nélkül. A frank hóditó után hétszáz évvel virágzott Bonfinius hosszasan igen világos betűkkel és szavakkal írja le N.-Károly császárnak „*Sicambriánál*“ viselt dolgait. Ő az avarok fősánczolatát, melyben kincseiket a Duna és Tisza közt rejtegették, Budára teszi, s várparancsnokul a nemzeti mondáinkban hires *Csaba* királyfival ajándékozta meg, ki meg nem adja magát a felszólításra, bár százezer frank vette körül vizen és szárazon a nagyon terjedelmes várost. De be nem vették volna, ha a frankok a roham-oszlopok első soraiba nem avar foglyokat állítanak. A falakat megmászszák létrákkal. *Csaba* a királyi palotát, melyben a nemzet kincsei voltak fölhalmozva, még akkor is vonakodott feladni. Végre engedett a nagyobb erőnek. Az aranyban- ezüstben gazdag kincstárt Károly kifosztja, *Csabát* fogolylyá teszi, ki maga vet véget rabéletének. A császár tisztességes temetésben részesíti. Azután Károly avar országgyűlést hi össze. Tolmácsok által biztosítja, hogy szintoly jó indulattal fog viseltetni az avarok, mint a frankok iránt, ha felhagynak *Mars* és *Hercules* imádásával, s e helyett isten és Jézus igéit fogadják be. Siket füleknek beszélt. Rögzött átalkodottságuk ellen szigorhoz folyamodik. Lebontatja a vár falait, a lakosoktól elszedeti a fegyvert, adókat vet ki, földig romboltatja a bálványimádás templomait. Azokat pedig, kik kikeresztelkedtek, az adó alól felmenti, s hogy legyen hol imádják a Megváltót, a város végső végén, a hegy aljában keresztyén templomot épített Szűz-Mária tiszteletére. Ma is — t. i. Mátyás király idejében — számosan látogatják az ország ezen legrégibb templomát. Ezt köbe vésett emlék is bizonyítja ¹⁾.

¹⁾ Bonfin, Decadis I. Lib. X.

Ezt írja Bonfinius, kétségkívül az általa végül említett köfelirat alapján. Láttuk, miket tud ő kiolvasni a nem elég világos szavú köfeliratokból ¹⁾. Nyilván az ugynevezett Fehéregyházra czéloz, mely a XV. században még állott a hegy alatt, a városon kívül. E szerint az 791 és 811 közt lett volna alapítva.

Az egészen költött elbeszélésben találunk még egy igazságot is: azt, hogy az avarok még N.-Károly császár idejében kezdtek kikeresztelkedni. Az avar hatalom leűnté után az általuk birt terület apróbb részekre oszlott fel. Avariának, míg az avarok itt laktak, különösen a Rábán túli földet s Alsó-Ausztriát nevezték a németek, innen való eltűnésük után azt a földet nevezték kiválóan Pannoniának, mely pedig a rómaiak idejében nagy részint Noricum alkatrésze volt. Ennyi lett az avar birodalomból a németeké. Délen és keleten a bolgárok, s ezen szélsőségek közt középen az avarok egykori alattvalói a szlávok maradtak meg, kik a keresztyénségben és a civilisatióban azután is kevés előmenetelt tettek, s ha Buda és Pest környékén helységök volt, annak csak megye nagyságu területre lehetett kihatása. Valódi várról, minőt Bonfin ír le Budán, szó sem lehetett. Átalán az oly hamis adat, mint mint az övé, a homályt csak annál homályosabbá teszi.

Ha ily koholmány bűnébe nem estek is ujabbkori német tudósok, de csakúgyan nem alaposan olvastak és magyaráztak egy másnemű emléket a IX. századból. Ennek alapján 1854 óta az a vélemény jött forgalomba, mintha N.-Károly császár és utódai a keresztyén német telepítéssel a Balatonig, sőt Pécsig hatoltak volna keletre. Ha ezt elfogadnók történelmi adatnak, röviden azt mondhatnók, a Drávától éjszakra ennek torkolatáig terjedt a német császárság és a salzburgi érsekség. Sőt csudálkoznunk kel-

¹⁾ Budapest az Ó-korban 88. l.

lene, hogy ha a Dráván lefelé ily hódítást tettek, miért nem jöttek le vele a hajózhatóbb Dunán Buda tájáig? Nem említi pedig ezt a nevet, sem szomszédjait, egy IX. századbéli kútfő vagy ezen időről szóló későbbi tanúsítvány sem. — De azt sem mondja egy hiteles író sem, hogy tettleg a Balatonig és Pécsig terjedtek volna a német grófságok és egyházmegyék. A kútfő maga, melyre építnek, nem egykoru és nem megbízható. Az oklevelek, melyek támogatnák, nyilvánvaló hamisítványok. De még nagyobb baj, hogy ha a kútfőt hitelesnek fogadjuk is el, az ujkori magyarázók félremagyarázták. Egy-két helynév hibás lefordításából és hangzatbeli hasonlatosságából eredt a tévedés. ¹⁾

Hazánk sorsára nézve nagy fontosságú lesz vala, ha Nagy-Károly és utódai a Duna vonalán Bécstől Belgrádig állandó mark-grófságokat állítanak fel, s így középkori travestálással helyre áll a római *limes*. Egyik következés az lesz vala, hogy ebből az országból egy országot nem alkothat vala senki mai napig is. Megujult volna a chinai fal, mely a Duna jobb és bal partja közt össze nem férő különbségeket okoz. Városunk tekintélyes határszéli hadállomássá fejlődhetik, de ujkori várossá nem; mert a bal parton el nem terjeszkedhetik.

Nagy-Károly, a római császárság hagyományainak buzgó követője kétségkívül ebben nem akart utánzó lenni. Birodalma Franciaországban nem tartotta meg korlátozó határu a Rajnát, Németországnak is nagyobb része feködt a Dunától éjszakra, mint attól délre. Birtokainak térképét több más ok mellett már csak ezen okból sem lehetett volna a római térkép szerint idomítania. De hogy az egykori egész Pannoniát állandó birtokul biztosítsa magá-

¹⁾ Körülményesen bizonyítottam ezt a „Történelmi Társulat“ egy 1881. ülésén tartott felolvasásban. Megjelent a „Századok“ 1882. januári füzetében.

nak, arra nem jutott az annyi felé hódító és telepítő császárnak sem vagyona sem embere. Annyi tény, hogy az avarok legyőzése után a mai Ausztrián innen nem jött hátrgrófságaival, a Dráva mentén és a IX. században Karinthián, Stirián innen nem terjed ki a német birtok. Pannonia név alá foglalták Stiriát és Karinthia egy részét, mert a Noricum elnevezés a mai Bajorországra csuszván nyugatra, a Pannonia név is tetemesen nyugatra húzódott. Pannonia alatt értették a mai Ausztriát s a mai Karinthiát is; de ez a kettő el volt különözve mind politikai mind egyházi tekintetben. A IX. század végén Karinthiának és Stiriának külön uralkodója van, a később császárrá lett Arnulf személyében. Miért nem foglalták el a valódi Pannoniát a Dunáig egészen?

Egy szóval az avarok leverése után, mintegy a 800-dik évtől a magyarok betelepedéséig, mintegy a 900-dik évig, kevés hatalmas ellenségök és sok idejök lett volna a német császároknak, hogy a hires *német cultura* számára lefoglalják azt a tőlünk azóta gyakran megirigyelt áldott földet, legalább az egykori Pannonia terjedelmében. A magyar nem volt még akadály ebben. Sőt a Duna-vonal lesz vala legjobb gát minden *ázsiai jövevény* ellen. Még valamivel többet lehet mondani a szlávokról. Ha ők a civilizált életre oly fogékony, s politikailag oly érett nép, miért tűrték magok felett oly sokáig az avar supprematiát vagy uralmat? — Vagy miután Nagy-Károly, némileg az ő bátortalan hűtlenségök segedelmével véget vetett az avar birodalomnak, nekik szabad kezök volt mintegy száz évig, hogy közülök válják egy király, ki a Kárpátoktól Ádriáig uralkodik. A terület tele volt szlávval vagy szláv vegyületü néppel, — ha a helységek ritkábbak és kisebbek is, — Pozsonytól Brassóig s a Tátrától a Balkánig. A szomszédságban sehol oly nagy hatalom, mely akarná vagy

módjában állana utját állani. A szláv kimutatta, már azelőtt, hogy a maga erején nem volt állam-alkotó képessége. Nemzetségi rendszere oly alkalmatlanná tette erre, mint a celtákat a *clan*. Ott Csehország példája, mely a IX. században is sok apró fejedelemségre volt szakadva. Azonban kivételesnek látszó tünemény, a mi azon század folyamában előadja magát. Egy fejedelem: Szvatopluk, ki a mai Morvaország és a nagy részben rengeteg erdő borította mai felföldünk felett uralkodik, hadseregeket állít ki, győzelmeket vív a német határgrófok felett, s hódít és terjeszkedik. A törekvés látszólag az, hogy a morva lépjen az avarok örökségébe, a mi Ausztriát s a Dunán túli vidéket illeti. Azonban semmi sem mutat arra, hogy országunk keleti részeire is kiterjesztette volna hatalmát. Ha magasb rendű céljai lettek volna, a hazánk földén szét szórt kis fejedelemségeket kell vala egyesítenie szép szerint vagy erőszakkal, s csak azután lehetett volna a német császárral kikötnie. Az bizonyára keveset gondolt vele, mit csinál egyes szláv *vojvoda* a Dunától éjszakra és keletre. De minden arra mutat, hogy a morvák Nyitrán megvetve lábukat, átjöttek a Dunán az egykori Pannoniába, s magukhoz csatolván az ottani szlávokat, siettek Stiriában és Karinthiában, Arnulf császár törzsbirtokain felülni a német telepeket; más felől Alsó-Ausztriából igyekeztek kiverni a német határgrófokat. E szerint nem arra felé tartottak először, hol erőt gyűjthetnek, hanem a merre legközelebb kapták a zsákmányt. Minden egykoru hitelesebb adatból az tűnik ki, hogy Szvatopluk „Nagy-Moraviá“-ja kiterjedt csaknem az egész Felső- és Alsó-Pannoniára, úgy hogy szomszédos lett a hazánk déli részeire kiterjedt bolgár földdel és nyugaton Arnulf császár karantán birtokaival. E szerint hazánk mai nyugati megyéi, mind a Dunától éjszakra, mind attól délre a kalandort ismerték

herczegöknek. Ezt, szerintem igen helyesen fogták fel a német történészek, s különösen Dümmler, a mi világosan ki is tűnik az általa felsorolt tények összeségéből. De ki-tűnik Konstantin császár előadásából is, hol a *nagy* Mora-viáról szól, melyet a magyarok elfoglaltak. ¹⁾ De egy-egy sikerült hadjárat egy jó vezér alatt még nem bizonyosság az államalkotásbeli képességre. Föllépésök is a rabló hadjárat jellemét viseli magán. Éktelenül pusztitnak, embertelenül kegyetlenkednek. Két-három száz évi megtelepedés nem volt elég, hogy levetkezzenek valamit azon szokásaikból, melyeket Procopius a VI. században leír. Csudálkozni lehet Dümmleren, ki épen a Szvatopluk szláv-jait siratja, mint a kik sokkal civilisáltabb államot teremtetek volna a magyarokénál, siratja épen mikor arról van szó, hogy mily vadúl kegyetlenkedik ama szláv hős a német lakosságon s fogolylyá lett német főurakon.

Annyit bizonyosnak tarthatunk, hogy ha Szvatopluk beéri a mai Magyarország területén állama terjesztésével, nem támadja meg a német császár területét, s ez által nem biztatja lázadásra stiriai és karantán szlávjait, — a német császár nem nyul azon két élű fegyverhez, hogy ellene behívja segítségül a magyarokat.

Palaczky cseh történész óta elterjedt hit, hogy a magyarok bejövetele nélkül hazánkból egy szláv monarchia alakul. Azt gondolom, hogy a mily késői sajnálkozás az a XIX. században, oly korai lett volna a IX.-ben. A németek foglalták volna el idővel a Dunán túli részt s a többi megmarad barbár kis fejedelemségeknek minden központ és egység nélkül. Vagy ha sikerül nagy későre itt egy szláv államegység, elveszett volna minden bizony-

¹⁾ Konst. Porph. de administrando imperio, 40-dik fej. Szabó K. fordításában a 139. lapon. — Dümmler „Die Südöstlichen Marken“ 49. l.

nyal a *nyugati* keresztyénségre, s így okvetlenül a nyugati civilizációra nézve, melynek egyáltalán nem tette volna azon szolgálatokat, a miket tett. Mert épen Szvatopluk nemzete volt fő támasza Cyrill és Method tanainak, mely az egyházba a szláv lithurgiát hozta be, — ez pedig ha nem volt is még kimondott szakadás, már csak kevés kellett, hogy azzá legyen. A IX. század pápaságának egy gyenge pillanatában törvényesítették a szláv nyelvet; de csakhamar belátták a katholikus egyház elveivel való ellenkezését s később mindent elkövettek ellene. A magyarok bejövetele gátolta meg, hogy a morvák, csehek, s bizonyára a horvátok és vendek nem jutottak a keleti egyház kötelékébe. Mert Methodiust 880 körül Moravia és Pannonia érsekének ismerte el a pápa, VIII. János.

Mily kemények voltak a pogányságban az akkori szlávok, arra bizonyoság ez a rendkívüli engedmény részőkre. Ha nem is törvény, de minden szokás, traditio és szabály ellen volt, hogy a görög és latin nyelven kívül más, egyházi nyelvnek elismertessék. — Sőt a karantán szlávok, kik már keresztyén német hercegek alatt álltak, még abban a kiváltságban is részesülnek, hogy a Nagy-Károly által kötelezővé lett *tized* fizetése alól fölmentetnek.

Methodius egyházi főnöksége a morva fejedelelemnél s alattvalóinál elfogadott volt már, s kétségkívül az egész szlávországban elterjed a magyarok közbejötte nélkül, kik a morva fejedelemségnek véget vetettek.

Igy a magyar már pogány korában tett egy nagyon fontos szolgálatot a nyugati civilizációnak. Ha hátra vetette két-három generációval a keresztyénség terjedését; de nemcsak hogy új harczos néppel szaporította, milyenné a szláv nem volt képes válni, már szervezeténél fogva sem: hanem Sz. István alatt egy birodalom nagyságu területen

üdvösebb fordulatot adott a gyakorlati politikába és az egész közművelődésbe mélyen beható ügynek.

A mi azonban a tisztán területi kérdést illeti, oly kevéssé volt állandósulva az a Moravia, hogy Methodiusnak székhelye sem volt még. A pápa úgy vélekedett, a Pannonia névből indulván ki, mintha az új érsekséggel a hajdani sirmiumit elevenítené fel. De a Száva és Dráva köze nem tartozott még a nagy Morvaországhoz, s különben is mily rossz helyzet lesz vala egy éjszaktól délnek hosszan nyuló ország legdélibb pontjára tenni a központot?

De politikailag is bajos lett volna központját találni. A mai Morvaország éjszaknyugati megyéinkkel, egy vékony dereku, s kivált nyugat felől nagyon kitett terület, mely meg nem tartható a németek ellen hosszas ideig. Egy kelet felől jövő invasiót, mely a Dunát délre hagyva, egyenesen a morva törzsbirtok felé intézi a támadást, szintoly kevéssé állhatott ki Szvatopluk birodalma. S épen ezen érzékeny oldalról történt, — úgy látszik — a magyarok első támadása.

Egy szóval azt látjuk, hogy valamennyi hóditó vagy ide települt nép hazánk mai területéből országot alakítani képtelen volt, holott volt rá elég kedvező alkalom. Annál fogva központját sem találta, s nem is volt miért keresnie.

Azonban a magyarok beköltözése után, kik 892 körül kezdenek a morvák ellen mint hóditók fellépni, nem egy nap s nem is egy év müve volt az ország- alapítás, állandó, természetes határokkal s alkalmas központtal.

A magyaroknak a bejövetelkor először a Dunától keletre és éjszakra eső országrészeket kellett megtisztítani az ellenségektől, s birtokukat biztosítani, mielőtt az egykori Pannoniába átkeltek volna. S ez még zavaros krónikáinkból is kivehető. Mintegy a dolog természete kényszerítette a morvákéval ellenkező helyes eljárásra.

A magyarok átkelése a Dunán fontos esemény, s nagyon érdeklő az ország s abban közvetlenül városunk jövődjét is. A kérdés: hol történt az átkelés, gondolni lehet eleve is, Buda és Pest szereplése nélkül aligha volt megoldva. Habár csak rév minőségben is, említve kell lenniök az erről szóló történelmi kútfőkben, — ha ugyan ezen korra ily specialis kérdésben krónikáink megérdemlik a kútfő nevet.

Igazság szerint csak a XIII. sőt későbbi századok fölfogását jellemzik, s így a későbbi századok történetét illusztrálják majd mind azon hazai krónikák, melyek a vezérek koráról fenmaradtak városunkra vonatkozólag. Az a fölfogás, sőt azok az általuk használt helynevek, csak a legkisebb mértékben azon kor fölfogása és nevei, melyről irnak. — Krónikáink már csak annál fogva is gyanusak, mivel a vezérek és Sz.-István korában feltűntetik városunkat; de aztán hallgatnak róla a tatárjárásig, két-három száz évig nem tudnak róla semmi följegyzésre méltót.

A Dunán való átkelés kérdésére nézve az ugynevezett *Béla király Névtelen Jegyzője*, a mily körülményesen, oly kevés megbízhatósággal tudósít.

Árpád a honfoglalás művét folytatva, szerinte Titelnél átkelt a Tisza jobb partjára, s Bács-Bodrog megyében tanyázik. Tehát a Duna és Tisza közének déli részén táboroz, ott, hol egykor Attila s elejénte az avarok vezére is, kik a keleti birodalmat fenyegették innen. S csakugyan Árpád is sereget küld ki Bodrog várától a mai Belgrád ellen, melyet akkor a bolgárok birtak. A magyar hadak a Szávának a Dunába ömlésénél kelnek át ezen a nagy folyón. Hódításaikat Dalmátiáig terjesztik. Jövet beveszik a zágrábi várat, aztán Pozsegát és Vukovárt is.

Látjuk, hogy a Dunának már jobb partján volt a magyar hadak egy tetemes része. Minthogy egész Pannonia

meghódítása nyilván a hódító tervében volt, azt várná az ember, hogy ama győzedelmes sereg most a Drávától északra fekvő terület ellen indul a legegyszerűsebb úton. Azonban ellenkezőleg, a sereg visszavonul másod évi távollét után a Duna bal partjára, a hol Árpád táboroz. Nagy lakomák, fényes vendégeskedések, melyekben különböző *idegen* nemzetek is részt vesznek, azt sejtetik, hogy talán az Attila táborára való reminiscenciák vegyültek itt az előadásba; — mert semmi sem mutat arra, hogy Árpád egy igen messze terjedt népszövetség feje, úgy szólván császára lett volna, mint Attila.

Árpád végleg odahagyja bodrogi residentiáját s a Duna mentén felfelé húzódik a Nagy-Szigetig. Ennek irányában tábort üt még mindig a bal parton. Maga a fejedelem és a fő-emberek átszállanak a mai soroksári ágon a szigetre. Nagyban megbámulták a ma homokosnak ismert sziget buja termékenységét, s a Duna védelme által nyújtott biztosságát. Kimondhatlanul megtetszett nekik a hely. Mindjárt fejedelmi birtoknak foglalta le Árpád s szaporán kézműveseket parancsolt oda. Pompás fejedelmi lakot emeltetett magának s megkivánta országnagyaitól, hogy példáját kövessék, s kinek-kinek ott legyen udvara és ott-hona. A fejedelmi lovakat is itt legeltette, s Csepelről az ő kún eredetű lovászmesteréről nyerte a sziget a Csepel nevet. A sziget biztos hely volt a fejedelem és főemberei egész családjának, míg a sereg hadi vállalatokra távozott. Innen mindjárt Pannonia meghódítására indultak volna, ha e közben nem kell vala a mai Bánságba küldeni serget, mely jó ideig volt ott elfoglalva.

Azután elbeszéli Névtelenünk, mikép indul ki a fejedelem a szigetből, miután benne aprilistól októberig tanyázott, (melyik évben? azt maga sem tudja), Pannonia meghódítására. Azt várná az ember, hogy a Dunának pro-

montori ágán fog átkelni a hadsereg a még meg nem hódított ellenséges jobb partra. Pedig ellenkezőleg, a már meghódított balpart felé indulnak a soroksári ágon keresztül. S mindjárt Soroksártól a Rákos folyóig ütnek tábort. Bizonyára a kőbányai dombsoron. Mikor látták, hogy ellenállástól tartani nem lehet, föl kerültek Megyerhez. A réven átkelvén, azt *moger* révnek nevezték, a hét fejedelmi személyről, azaz *hetu-mogerről*. Ott költözik át a sereg. A Duna partján üt tábort le a felső *Hévízig*. Pannoniát akkor rómaiak lakták, kik a magyarok közeledésének hírére futással menekültek. Ezt ő kétségkívül abból a forrásból merítette, a miből az oláhok Erdélyben laktát Árpád idejében, t. i. azon bizodalomból, hogy olvasója még tán ignoransabb, mint ő maga, s az általa félre értett nemzeti költeményeket toldíthatja tetszése szerint.

Az eddig elbeszéltekből látjuk, hogy Árpád a mai Budán feljül kél át a Dunán. Csakhogy a Névtelen világos okát nem adja annak, miért kellett egy Dunaág helyett egy másik ágat s aztán még egy egész Dunát áthajókázni, holott a száraz ut is kétségkívül rosszabb volt a mai pesti, mintsem a budai oldalon. — Ugy látszik, a szerző nyelvészkedő szenvedélye ellenállhatlanul vontatta az ő *hetu-mogerjeit* a *mogeri* révhez. Sajnos azonban, hogy még a névben is téved. A X. század közepén élt Konstantin császár világosan mondja, hogy a hét magyar nemzetségnek nem mind a hetét, hanem csak egyikét nevezték nem is *moger*nek, hanem *meger*-nek, vagyis *megyer*nek.

Nem volna nagy különbség a pesti és megyeri rév közt. Csakhogy a szerző ezt Csepel megszállásával hozván kapcsolatba, különböző időben történeteket téveszt össze nyilván, s innen az értetlenség. A *megyeri* révet mint Ó-Budához közelebb esőt és nyelvészkedésének tetszőbbet

nevezhette meg; de elrontotta előadását vele, melyben semmi észszerűség nincs, már csak abból a szempontból sem, hogy ha Ó-Budát akárminő ellenség tartotta megszállva, jobb lett volna Pestnél kelni át a vizen, mint az ellenséges várnak épen tőszomszédjában.

A *megyeri* rév az író képzeletén, vagy későbbi eseménynyel való összezavaráson épülhet; — de nem vette ő a nemzeti krónikából, melyben azt olvassuk, hogy Árpád serege két ponton kelt át a nagy folyamon: a *pesti* és a *szobi* révnél. ¹⁾ Itt már az észszerűség csak ennyiből is kitűnik. A két pont alkalmas átkelés két sereg számára, mely a Dunán túl concentricus működésre van szánva, kivált egy Esztergom táján, sőt Fehérváron álló ellenség ellen. S csakugyan nyomban azt olvassuk Kézaynál, hogy Pilis-Marótnál gyűltek össze Szvatopluk szétvert seregének maradványai, melyet a magyarok megtámadtak s legyőztek. Azután Fehérvár felé vonultak. — Névtelenünk egész elbeszélése költeménynek ízetlen, történelmi följegyzésnek valótlan levén, mit adjunk rá abban, a mit a Csepel sziget megszállásáról mond?

A Névtelen előadásából elfogadhatjuk, hogy az ő idejében már Csepelnek is nevezték azt, a mit az első Árpádok alatt Nagy-Szigetnek híttak; hogy az fejedelmi birtok volt, sőt azt is, hogy a királyi ménest ott tartották. Nincs lehetetlenség abban sem, hogy Árpád egy időre itt építtetett magának amolyan Attila-féle várost. Csakhogy más kútfő nem támogatja ebben, sőt ellene mond, Fehérvárhoz tévén azt a főszállást. Nemzeti krónikánk nem is említi Árpádnak Csepel szigetén való tartózkodását. Azonban a Névtelen sem mondja Budát Árpád korabeli fővárosnak. Ő csak ideiglen szállásoltatja Árpádot

¹⁾ Kézay Gesta Hung. II. könyv 1. fej. „Danubium in Pest et in portu *Zub* transierunt.“

Attila városában, hol egymás végtében husz álló napig tartott az ebéd.

A Névtelen még nagyobb kitüntetésben is részelteti Buda városát. Szerinte ennek határában temették el *tiszteességesen* Árpádot az Ur születésének 907-dik évében. Eltemették egy kis patak fölött, mely kőmederben van bevezetve Attila király városába. Később a magyarok megkezesztelkedése után hamvai fölé egy keresztyén templomot emeltek a boldogságos szüz tiszteletére, s azt köznyelven *Fehéregyháznak*, alba ecclesiának nevezték. ¹⁾

Ezen leírás helyrajzi részét némely ujkori magyarázók úgy fogták fel, hogy a kőmederbe vezetett patak alatt értették azt a meleg víz-eret, mely a római vízvezetésen éjszokról délnek tartott be Acincum felé. Már pedig nem valószínű az, hogy a Névtelen idejében, bármelyik király alatt élt, a római vízvezeték a maga teljes épségében fennállott volna. Nem felel meg az a fölvétel helyrajzilag sem a leírásnak. Mert ugyanabból kitűnik, hogy a szerző valamely hegy aljába helyezte a Fehéregyházat és patakot. Már pedig a római vízvezetés soha nem ment a hegy aljáig. Semmit sem lehet oly bizonyosan tudni ama műről, mint a kezdetét. Kezdődött a terjedelmes síkság közzepén, távol a hegy aljától ott, hol a puskapor-malom mellett ma is buzog a meleg vízforrás. Némelyek még hozzátétellel is akarták emelni a Névtelen hitelességét, — mondván, hogy későbbi időben azt a tájat nevezték *Árpád völgyének*. Már pedig nem volt oly kor, midőn egy síkságot, melyet csak egyik oldalon szegélyez a hegység, völgynek neveztek volna. Azt mezőnek, hegyaljának híjják. Így a helyrajzi tévedés nem a Névtelen hibája, hanem a magyarázóké.

¹⁾ Anonym. 52. fej.

De a történelmieken Anonymus előadását ezuttal sem támogatja semmi. Bonfinius, Thuróczy, maga Mátyás (ki, mint látni fogjuk, ír a Fehéregyházról) ismerték a helyet, s ismerték a magyar történelmet, az ő koruk szerint, — sőt Mátyás korának sokat elhívő, sok szavú, közlékeny egész irodalma, nem is álmodnak azon nagy nevezetességű adatról, hogy a régi magyar királyok őse, a haza alkotója, Ó-Buda tőszomszédságában pihenne. Bonfin és Mátyás király mindent elmondtak, a mit a Fehéregyház multjáról tudtak, — csak épen ezt az egyet nem tudták.

Azt gondolom, Névtelenünk utmutatása helyrajzilag értékes az illető templom meglelésére; de az ősmagyar pogány sirokra s Árpád sirjára nézve tévutra vezette a régészeti kutatást. Mint magában a Névtelen leírásában látjuk, az ő korában sokkal jobban kiálltak a földből a római emlékek, mint napjainkban. A térség nemcsak az egykori épületek maradványainak, hanem igen számos római koporsónak is lelhelye. Vannak egész tractusai, melyeket római *temetőknek* lehet nevezni. Ezeket gyakorta legrégebben a régiségbuvárlatot a bevándorlott népszegény emberei, drágaságokat keresve bennök. Fel is fedezték, mert alig találni olyat még mélyebben is, mely már kimotozva né lett volna. Legjobban ismerték épen a római temetőhelyeket. S épen a hegy aljában van számos koporsó. Bajos föltenni azt, hogy a még ugy szólván félig ázsiai Árpád végrendeletében azt hagyta volna meg, hogy őt a rómaiakkal egymás mellé, vagy épen római koporsóba temessék.

Továbbá különös az is, hogy Sz.-István vagy valamelyik utóda az ő épen vallásos tekintetben megtagadott pogány ősenek földi maradványait, s nem valamely keresztyén martyréit, fogadja el egy keresztyén templom alapjául és ereklyéje gyanánt. Ám higgye, a ki

hiszi — de az egész nagy mértékű lélektani valószínűség. Ez pedig nemcsak a költészeti, hanem a történelmi kritikában is hatalmas argumentum.

Anonymus, ha mint később látni fogjuk, nem tévedett a Fejéregyház helyének megjelölésében, — mert az a templom állott az ő korában is, — tévedett egy traditióra nézve, melyben a neveket fölcserélte. Tévedése egy Thuróczynál olvasható hagyományon épülhetett, s csak épen a személynevet cserélte fel, a helynevet pedig félreértette, Thuróczynál nem Árpád, hanem Sz.-István temetéséről van szó, s nem ecclesia Albáról, hanem egyszerűen Albáról, vagyis nem Fehéregyházról, hanem Székes-Fehérvárról. ¹⁾ Az „alba“ szó és a templom védszentjének azonossága s még talán egy más körülmény is tévedésre vezethette a Névtelent. Egy némely feltűnő kőkoporsót, mely a mai Ó-Buda táján látható, s melyet a keresztyén kor pogány sirnak nevezhetett, a nép könnyen tarthatott egy-egy magyar fejedelem sirjának, — szintoly alapossággal, mint az ó-budai egykori palotákat a hun király alkotásainak vélte. Egyébiránt mindenki válaszszon a hit és kételkedés közt. A hinni szeretők választhatnak Bonfin és a Névtelen közt is. Mert egyáltalán nincs az utóbbi állítása csak annyira sem documentálva, mint az előbbié. Bonfin egy kő felíratra hivatkozik, mely szerint az Alba Ecclesiát Nagy-Károly építette vagy 100 évvel Árpád halála előtt.

Névtelenünk, ki Árpád koránál mindenesetre sokkal

¹⁾ A fehérvári templomnak első királyunk által történt alapításáról Sz.-István kisebbik legendájában olvassuk: *Sub titulo S. Mariae gloriosae virginis, in Alba civitate . . . . templum instauravit.* (Endlichernél L. maior Cap. 6.) S ismét István temetéséről: „in basilica virginis *Mariae . . . . honorifice est sepultus.*“ (U. a. C. 10.) — Árpádról a Névtelen: *qui honorifice sepultus est . . . . ubi etiam post conversionem Hungarorum edificata est Ecclesia quae vocatur Alba, sub honore beatae Mariae Virginis.* (Anonym. az i. h.)

későbbben élt, Pestet szintén említi; ha nem is épen Árpád, de második utóda Taksony vezér korából. Szól pedig megtelepítéséről, vagy legalább népesebbé tételéről.

Szerinte ekkor, azaz a X. század derekán, Bolgárországból két főnemes Bila és Bokszu számos izmaelitával érkezvén ide, az ország több részében nyertek helyet, s ezen kívül azt a várat, melyet Pestnek neveznek, örök birtokul kapták. A magokkal hozott nép két-harmadát ezen vár szolgálatára engedték, egy-harmadát magoknak és örököseiknek tartották meg.¹⁾ Ama bevándorlott bolgár uraktól származik az ő korában virágzó Etyei nemzetség.

A Névtelen tulajdonképi kutfői, a költői mondák, — mint Arany János kifejtette — megszűnnek Zsolt vezér halálával. S csakugyan az utána következett vezérek koráról, a X. század két-harmadáról, az ötvenhét fejezet közül kettővel éri be. A mit itt közöl, már prózai közlemények; de azért épen nem szilárd hitelű adatok.

Annyit elfogadhatunk, hogy a vezérek korában volt egy nagyobb mérvű bevándorlás a keleti tájak felől országunkba. De azok a besenyők és bolgárok, kiket a Névtelen bevándoroltat, nemhogy a megállapodott békés élet előmozdítói s várak építői lettek volna, hanem ellenkezőleg a magyarok kalandos hadiszerencsésjének hírére jöttek be s újra meg újra felfrisítették a nemzetben az ázsiai elemet. Magok az izmaeliták, azaz volgamelléki bolgár mohammedánok, bár kereskedéssel foglalkoztak, de bizonyára nem nyitottak állandó boltokat a városokban: hanem béke időn házaltak, vásárhelyeken sátrak alatt kalmarkodtak s kísérték kisebb nagyobb hadjáratban a magyar tábort, — szóval épen ez volt a valódi *nomád* elem, s vallásánál fogva legmakacsabb ellensége a városias civilizációt behozott keresztyénségnek.

¹⁾ Anonym. 57. fej.

A pesti rév, mint nevezetes közlekedési pont, igen alkalmas lehetett későbbi állandóbb megtelepedésökre. Sőt csaknem elkerülhetetlen, hogy oly nyugvó ponthoz ne telepedtek legyen a nemzetnek épen akkori kereskedői. De az ilyes telep sokáig nemhogy *várhoz*, nemhogy városhoz, hanem faluhoz is alig hasonlíthatott; inkább egy pusztára tett sátoros és laczikonyhás sokadalomhoz. Különben a Névtelen elkövette anachronismusra mutat az, hogy a vár fentartására két-harmadot rendel. Ez pedig a későbbi kor szokása volt.

Történelmi adatnak elfogadhatjuk, hogy a Névtelen korában sem egy tekintélyes nemzetségnek, sem egy castrum városnak nem vált kisebbségére, ha egy hizelgő egy-egy bolgár főembertől származtatta, csakhogy a származás mentül régebbi időből legyen keltezve. Ez volt a fődolog. Szerencsére nincs most fővárosunkban polgár, ki büszke lenne a bolgár származásra, sőt méltán rossz néven venné, ha Taksony koráig vinné fel elődeit a városnak jelen sorokat szántogató krónikása. A másik történelmi tanulság, hogy Anonymus korában ép oly kevéssé tudták, mint ma, hogy ama bizonyos pesti várat mikor alapították, s annál kevesbé, hogy ki alapította. Azért lehetett a vezérek korának tulajdonítani. Taksony idejében sem a gylas, sem a karkhas, sem a fővajda nem állított ki senki számára pecsétes okleveleket. Azért nem is kívánhatta később senki az Etyei családtól vagy a Névtelentől a hiteles bizonyítást. Csak hinni lehetett abban, de tudni nem.

A Névtelen szerző korára nézve egy másik történelmi érdekű tény volna, ha világosan megmondaná, a Duna melyik partján van az a castrum, melyet a bolgár saracénok telepítettek meg? — Mert Pest mint rév és város kiterjeszkedhetett mind két partra, de mint vár csak az egyik partot foglalhatta el. Itt különféle esetekről lehet

szó. — Föltehető, hogy szerző oly korban irt, midőn még csak az egyik parton volt castrum, s így a félreértés lehetetlen volt az egykoruaknál. De ránk nézve kérdés, melyik parton volt előbb valami castrum-féle? — Későbbi elnevezések a balpartot mondják Ó-Pestnek, s így a valószínűség a balpart mellett szól, bár bizonyosság ebben sincs. A másik eset, hogy volt már mind a két parton vár, csak-hogy a jobb partit pesti *Új hegynek* nevezték, a balpartin megmaradt egyszerűen a *Pestvár* név. — Végre föltehető, hogy szerző oly korban ír, midőn már csak a balparti helyet nevezték *Pestnek*, a jobb partit mindenki Budának vagy Új-Budának nevezte. Így mindhárom felvétel arra mutat, hogy szerző valószínűen a balparti, a mai Pestet mondja castrumnak, melyben izmaeliták telepedtek meg. De más tekintetben homályban hagy. Az első felvétel a XI. és XII. századba, a második a XIII-dikba, a harmadik a XIV. és későbbi századba vezet. E szerint a Névtelen még a maga kora szempontjából is majd semmitsem mond nekünk.

Historiai az, hogy a Névtelen korában s azt megelőzőleg voltak, s nem kis mennyiségben mohammedán lakosai Pestnek; de ezek voltak, mint okmányok tanúsítják, a XIII. században is, s aligha volt nagyobb helység Magyarországon, melyben izmaelita ne lett volna, mint ma nincs városunk izraelita nélkül.

Oly meg nem bizható tudósítást, mint a Névtelené, jobb teljesen elvetni, mint bármi részben elfogadni. Egy való adat eldobása csak hiányossá teszi tudásunkat; de egy hamis adat elhomályosíthatja a biztosan tudhatók egész seregét. Egy hiteles adat ablak, mely távoli perspectivát nyit, egy hamis adat pedig a szem elébe tartott papír darab, mely egész tájra nézve vakká teszen. A pesti castrum Taksony idejében azt hitetné el, hogy őseink Ázsiából hozták magokkal a várrendszert.

Még Árpádon kezdve két emberöltőn keresztül az ifju nemzet történetében a kalandvágy az uralkodó szenvedély, mi oly mértékben jellemzi őseinket, mint a velök egykoru tengerész normannokat, mi mellett tulajdonképi megtelepedésről és megállapodott viszonyokról aligha lehet szó.

A magyarokra a bejövételök utáni első száz év alatt ráillik, a mit fentebb az avarokról mondtam. Sőt excentricus kifelé törekvésben őseink túltettek az avarokon. Kicsi volt nekik ez az ország s csaknem kicsi volt egy világrész. Egy emberélet alatt a Fekete-tenger partjaitól Bremáig, Konstantinápolyig és Calabriáig viszi őket a szárazon ugyanaz az ösztön, mely kortársaikat, a tengerész normannokat jellemzi.

A tünemény hasonlít némileg azon képhez is, melyet a csillagászok adnak a naprendszer különböző stadiumairól, s különösen arról, a midőn az egész szerteszélylyel törekvő egynemű gáz állapotban volt. Nem hogy formát keresne, ellenkezőleg kifele törekszik excentricus irányban. Egyik különbség normann és magyar közt, hogy az előbb, felaprózódik kicsiny asteroidokká, s mindenütt elenyészik; a másik az excentricus erő daczára megmarad egynek elejétől végeig.

Mi volt az az erő, mely a X. század szétoszlással fenyegető kifelé törekvésében fentartotta sőt megszilárdította? A normannt nem vonzotta a haza földje, mert a ki annyiszor változtatta hazáját, eléggé documentálta ezzel, hogy neki a föld minden pontja csak ideiglenes szállás. A magyar csak mint katona, nem mint nomád nép járta be Európa continensét. Családját a Duna Tisza mellékén hagyta biztosságban a keletről jöhető invasio, s nevezetesen a besenyők ellen. A magyarnak otthona, hazája volt már a mai Magyarország mindjárt a bejövétel után, pedig

módjában lesz vala az első ötven év alatt letelepednie Németország bármely részébe, sőt Olasz- és Franciaországba is. Nem volt ki ellenállhasson neki. Lenni kellett erős hadi szervezetnek, lenni kellett oly központi hatalomnak, mely kényszerítő erőt tud gyakorolni, s lenni kellett közszellemnek, mely e kényszerítést az önkéntesség által fölöslegessé teszi.

Az erős hadi szervezet magyarázza meg a politikailag céltalanoknak látszó hadi kalandozásokat a nyugati országok felé. Egy-egy egészen katonává lett nemzet, mely valami részben oly hadi előnyöket szerez meg, melyek a győzedelmet biztosítják számára, el szokott menni addig, a meddig csak lehet, — a hol kemény ellentállásra talál. El ment az Nagy Sándor e kitűnő műveltségű vezér alatt is, még pedig nem szolgálai engedelmességből, hanem jó kedvvel és lelkesedéssel. Félig valódi okkal, félig hiu ürügyek alatt. És valahol hadilag elgyengült nemzetek vannak, ritka eset, hogy hosszú ideig ne akadjon szomszéd, mely meg ne büntesse nem egyébért, mint épen ezen hanyagságáért. A magyar nemzet hadi előnyeit emelte az, hogy homogén elemekből állott a sereg. Nem esett abba a hibába, a mibe a hun és avar. Az első a germanokat, utóbbi a szlávokat vitte magával szövetségesekekül, s ezen egészen különböző fegyvernemek és hadi szokások több kárukra mint hasznukra váltak. Ez fontos volt a letelepedésnél is; mert a hadban szövetséges idegen elem a békében a függetlenség bizonyos mértékét tarja vala meg. Ezen szövetségi viszony léte bontotta szét egyszerre a hun birodalmat, ez gyöngítette az avar államot, s ezen viszony nem-léte adott nagyobb maradandóságot a magyar államnak.

A tisztán katonai egynemű szervezet, melyben a magyar feltűnik a bejövetelkor, ha kártékony volt a szom-

szédokra, s kártékony egyidőre magára a magyar nemzetre, mint a mely nem engedett itthon megállapodott viszonyokat teremtenie, — de hathatós összetartó kapocs, s egy leendő egységes ország kész abroncsa volt.

Nem esünk azon hibába, a mibe némely némettudós, ki nevetséges komolysággal nemzetét nem tekinti közönséges halandó emberekből állónak, hanem az Isten választott népének tartja. Szerintünk valamint a német nép nem különb sok másnál, ugy a magyar sem rosszabb s nem is jobb sok másnál. A csudásnak látszó tüneményeknek gyakran igen kézzel fogható okuk van. Hogy a magyar a beköltözés, s az itteni népek legyőzése után — mi bizonyára munkát adott, — nem költözött tovább, annak oka szerintem az, hogy egy nép sem hagy el valami kényszerítő ok nélkül egy már türhetőnek talált hazát. Ételközben is megmaradunk vala, ha nem lett volna az a bolgárok, bese nyők miatt nagyon kitett szállás. Vagy ha csakugyan titkos vándor ösztön vezérelt, mint a fecskét, — nem ezt az ösztönt dicsérik-e német történészek a szerintők kivált-ságolt germánokban?

Természetes, hogy a magyarok külső kalandozásaik alatt is itthon hagyván családjukat, s velök kétségkivül hadaik egy részét is, nem csak nemzetet, erős államot alkottak, hanem volt hazájok is, s volt annak központja a fejedelmi állandóbb szállásban, még mielőtt az ország területe ki lett volna kerekítve.

Ha van valami a Névtelennek a Csepel-szigetről szóló gyanus de nem képtelen mondájában, az ottani megszállás csak ideiglenes lehetett. Nemzeti krónikánk, mint megjegyeztem, nem szól Csepelről. Az mindjárt első szállásul Fehérvárt foglaltatja el a honalapítóval.¹⁾ S hihetőbb is, hogy ha nem is épen Árpád életében, de a vezérek korá-

¹⁾ Kézay az i. h. és Thuróczy II. rész. 3. fejt.

ban ez emelkedett fontosságra. Mert ha messze szoktak is menni rendesen abban, mintha Sz.-István alkotta volna meg alapján kezdve ezt az országot, annyira tán még sem megy senki, hogy vele építtessen minden várost és falut, s azt állítsa, hogy ő tabula rasát talált trónraléptekor, Ha Fehérvár és Esztergom már első királyaink alatt első rendű helyei az országnak, bizonyos az, hogy meg volt fontosságuk már a vezérek korában is. Ha a vezérek korában fontosak, igen valószínű, hogy a bevándorláskor népes helységek voltak.

És valóban Fehérvárnak, latinul *Albá*-nak, neve aligha nem fordítás a szlávból. Ezen nyelvű népek szokása volt, hogy fő helyeiket *biela* vagy *beli* előnévvel tüntessék ki, mi fehéret és fényest jelent. A szerbek fővárosa ma is Belgrád. A horvátok hajdani tengerparti főhelye egészen azonos nevű volt. Erősebb bizonyosság a mi Fehérváraink szláv eredetére nézve az erdélyi Gyula-Fehérvár. Azt az oláhság ma is *Belgrádnak* nevezi. Pedig az erdélyi oláh nem is sejti, mit jelent a név, mert szlávul nem ért. Örökölte abból az időből, mikor még Erdélyben a szlávok nem olvadtak be a ma ott lakó nemzetiségekbe. De bizonyosságot nyerünk egy 1192-ben kelt hiteles följegyzésben, hol Sz.-Fehérvár *Belegrádnak* van írva. ¹⁾ Azt hiszem, az avarok idejében nevezte el azok alattvalója, a szláv nép a mi Székes-Fehérvárunkat azon a néven, — s lehetett a mellett avar neve is, mi tudva nincs. Szvatopluk átkelvén a Dunán, kétségkívül szintén egyik fő-helyének foglalta el a nagy és tavak által eléggé biztosított helységet, — s Árpád lépett közvetlenül az ő, közvetve a kha-gánok örökségébe. De Fehérvár hagyományai az avar kornál sem állapodnak meg. Úgy látszik, szent hely volt

¹⁾ Fejér, II. 282. 1. „Ecclesia S. Stephani regis apud castrum Belegrade.,,

az a pogány római korban. Mint a város közelében talált római feliratból következtetni lehet, ott tartották Pannonia provincialis évi gyűléseit.¹⁾ A keresztyén Pannonia aztán a IV. században módosított s nem nagyon eltérő keresztyén szertartásokkal folytathatta a szokást s adta át a szintén keresztyén, bár arianus germánoknak.

De ily régi traditiók mellett Fehérvár alkalmas helynek látszhatott hadi tekintetben is a harczias vezérek korában. Mindenfelől mocsár kerítette s csak egy bejáratot engedett fekvése alkalmas volt arra, hogy a vezér, hadjáratra menvén, e jól védett helyen hagyja családját és kincstárát. A vezérnek kétféle hadi feladata: a támadó és védő képesség szempontjából a pont jól volt megválasztva. Nyugat felé támadólag léptek fel a magyar vezérek. Egy támadó hadjáratra alkalmas gyűlő volt az, melyen a Németország és Olaszország felé vezető utak keresztben vágják egymást. Elég messze is volt mindkettőtől arra, hogy az ellenfél ne tudja meg ideje korán a készülődést; de mégis kényelmesebb helyen, mint lesz vala egy Dunától keletre fekvő főhely. Védelemre nem került ugyan a dolog a vezérek korában. Még az augsburgi ütközet után is a német császár tartózkodott egy invasiótól, melyet bizonyára megtesz, ha nem tart a vereségtől. Ily invasio esetében a Dunától délre a Rába, aztán a Balaton és Bakony s végül a Vértes adott védelmet. A Dunától éjszakra az esztergomi s talán más réveken át a morvák egykori főhelye Nyitra volt a fehérvári állás jobb szárnya, védve a Vág és Nyitra vonalát. De mind e mellett Németország felől a védelmi állás nem volt erős. A Dunától délre eső ama védvonalak középszerűeknek mondhatók, kivált miután itt a Duna nemhogy a magyar főhely védelméül szolgált volna, hanem a támadó ellenségnek adott előnyt,

¹⁾ Buda-Pest az Ó-korban. 350. l.

mely hajókra tett hadaival és podgyászával ereszkedvést jöhetett innen a Rábán és Bakonyon a Vértesig. Kétségkívül a Duna elzárása kedvéért szerepel mint vár, a királyság első félszázadában Pozsony és Esztergom, s nyer majd nagy fontosságot Visegrád.

A Szent-István halála után bekövetkezett zavarok alatti idegen invasió kettőt bizonyított be: egyik az volt, hogy Sz.-Fehérvár az ország fő helye, hol a hatalom jelvényeit őrzik, másik az, hogy az teljességgel nem bevehetlen, — sőt némileg a németység torkában van mint általában a Dunán túli vidék. Azért ha a Németország felőli természetes kapukon betörő invasió ellen alkalmas védpontot kellett volna keresni, annak jóval keletebbre kellett feküdnie. Nem lesz vala jó a Duna bármelyik partja, a fentebbi okból. Még a Duna és Tisza köze sem nyújt védelmet. A Tiszán túli vidék, Debreczen vagy a Marostól délre eső ország-részig elég alkalmas pont nem volt.

Azonban a keletkező új ország a veszélyes ellenségeket sokáig csak keletről félte. Különösen a fél-nomád besenyők, majd a kunok serege volt a szelek szárnyán járó vészterhes felleg. Az előbbi nép alkalmatlan szomszédsága volt fő-oka a magyarok bevándorlásának állandó hazajókba, s annak lehet nagy részben tulajdonítani azt is, hogy Árpád sietett mentül előbb a Dunától nyugatra vetni főerejét. Ezen telepedés már eldöntötte a nemzet leendő sorsát. Szakitni az ázsiai tradíciókkal, s mentül jobban közeledni az európai népekhez; védpaizsul szolgálni a civilisált nyugatnak a keleti barbárság ellen, — de aránylag kevesebb ellenálló erőt bizonyítani a nyugatról jött idegen szokások ellen — a betelepedés formájának következménye volt. Sőt nagy fontosságú volt ez abban a tekintetben is, hogy a magyar nem a görög-szláv, hanem a latin nyelvű keresztyén egyház növendéke lön.

A besenyők invasiója ellen a Duna legyőzhetlen akadály volt, csak némileg is védelmezve, — kivéve a befagyásnak ritka, előreláthatlan s távolabb lakó nép által fel nem használhatott eseteit. Régi népeknek, még a kitűnően szervezett mongol seregnek is a Duna végkép utját állhatta. Azonban a magyar vezérek közvetlenül a Duna partjára még sem tették a fejedelmi szállást. Nem is tette ezt a háboru esetén szélső vonalra oly nép, mely az előörsök rendszerét akkora terjedelemben alkalmazta, mint az újabb korban szokás. A magyar vezérek Fehérvárról a nevezetesebb réveket: Pestet, Esztergomot, s az attól Komáromig terjedő pontokat egyaránt szemmel tarthatták.

Szóval az ország fő-szállása s mellette még némely más fontos hely ki volt jelölve a vezérek korában, mielőtt a magyar haza Magyarországnak, állandó határokat bíró területnek lett volna nevezhető. Királyaink alatt az előbbi nagy szállások nagy helységekké s pár század alatt városokká lettek. Sok ideig uralkodván a vezérek korabeli traditio, s sok ideig a külviszonyok lényegesen nem változván, — Fehérvár s majd Esztergom voltak a fő-helyek. De mentül jobban emelkedtek ezek, annál bajosabb lett Budának és Pestnek sok idő múlva kivívnia az elsőséget, s az országnak megtalálnia természetes határai között a maga természetszerű központját.

VI. FEJEZET.

A TIZENEGY ÉS TIZENKETTEDIK
SZÁZAD.

A nemzeti egység mellett, melynek már a vezérek korában meg kellett lennie, a terület természetes határainak megállapodása, Magyarországgá való kikerekítése, még a királyok alatt is váratott magára egy ideig. Nem egy uralkodás műve volt az a valóságban. Mindamellett történet-irodalmunknak hagyományos egyszerűsítését fogadjuk el, midőn Sz.-István uralkodásának tulajdonítjuk, a min még utódainak e részben is kellett fáradozniok.

Még tovább váratott magára az az állapot, hogy ezen országnak tulajdon értelemben vett fővárosa legyen. A mennyiben elejénte volt is egy-egy fő hely, vagy központ, utánozta az is a középkor nyugati szokásait: változóvá lett. Ha egy-egy várban kitartóan lakott is valamilyik királyunk, nem volt az *residentia* és *metropolis*.

Tulajdonképi fejedelmi főváros nem volt Európában más, mint a pápa és a keleti császár székvárosa. Párisban is csak a XII. század végén kezdenek építeni fejedelmi állandó lakot s csak a XIII. század folytában válik az a város, mely a népvándorlás alatt sem pusztult volt el, az igazságügyi, politikai és financialis kormányzás székévé. Egy főváros eszméje föltételezi az államhatalom centralisatióját — a miről nem lehet szó középkori európai álla-

mokban, minővé lassanként Magyarország is átváltozott. Mert az egész Árpád-korszak alatt Európa politikai formái nem a hatalom egyesítése, hanem szétforgácsolása felé irányultak, daczára egyes uralkodók ellenkező törekvésének. Azonban ha politikai tekintetben Fehérvárt, egyháziban Esztergomot mondjuk fővárosnak, hozzá kell tennünk, hogy főnek fő lehetett tág értelemben, de városnak nem város.

Téves lenne föltennünk, mintha már Sz.-István alatt, sőt egész századában nálunk csak középkori értelemben vett város is létezett volna, annyival kevésbbé polgári osztály.

Egy traditio szerint már Sz.-István idejében lettek volna Székes-Fehérvárnak városi szabadalmi. ¹⁾

Mindamellett, hogy az adat meg nem bizható a datum szempontjából, nincs benne semmi valószínűtlenség, hogy már Sz.-István engedhetett vámmentességet Fehérvár lakosainak. Ez nem elég arra, hogy középkori értelemben városnak vegyük a helységet, — ámbár a vámmentesség s talán a vele járt vásártartási jog nevezetes előzménye a későbbi kifejlődésnek várossá, s kecsgető hatással volt az idegenek oda költözésére.

Városokról s polgári rendről beszélni nálunk Sz. Ist-

¹⁾ Egy Sz.-István trónralépte után ötszáz évvel, 1496-ban kelt, eléggé formátlan okmányon, állítólag királyi táblai ítéleten, melyet senki sem irt alá, alapul a rege. Ez bizonyoságot tesz egy másik okmányak akkori létezéséről, melyet azelőtt kétszáz ötvenkilencz évvel IV. Béla állított ki. IV. Bélának 1237-diki szabadságlevelét közli kivonatban az 1496-diki bizonyítvány. Ezen kivonat szerint a fehérvári polgárok 1237-ben, s így a tatárjárás előtt IV. Béla királynak jelentették, hogy Sz.-István és a pápai szék legatusa (!) adták volt a fehérvári polgároknak (cives) azt a szabadalmat, hogy vámot az ország semmi vámhelyén ne fizessenek. Tehát érdekelt felek pusztá szóbeli kijelentésén épült az 1237-diki oklevél, ha csakugyan létezett. (Fejér Cod. Dipl. IV. 1. 73. l.)

ván alatt, korai volna, mikor még némely nyugati népeknél is, mindaz, a mi a középkori város lényegét tette, csak épen kezdődőben volt. Így fölösleges volna tőlünk az erőlködés annak bizonyítására, hogy a mi középkori magyar városaink lényegökben magyar eredetűek. Sőt hiu erőlködés némely némettől is az, hogy nemzete intézményeiből származtatja a német városi szervezetet.

Egy nemzet történetéhez sőt egy város monographiájához gyakran nem elég a helyi viszonyok és helyi események ismerete, szintugy, mint egy kis terület légtüneteinek ismeretéhez nem elegendők a helyi följegyzések. Egy egész világrész observatióit kell figyelemmel kísérnie a meteorológiának, hogy egyes pontokra nézve tájékozva legyen. — Európa középkori zilált térképe daczára is, már akkor oly sokfélekép volt egymással érintkezésben, hogy egyes nemzetek fontosabb belkérdései majd sohasem elszigetelt és tisztán nemzeti tünemények. A szellem és az eszmék áramlatán nem uralkodik sem physical sem political geographia. Ezek csak módosító hatással vannak rá. — Így lehetetlen nagy tévedésektől menekülnünk, ha a városi intézmények s a polgári rend keletkezése és emancipációja nagy következményü kérdését csupán és mindig egy nemzet szük határai közt vizsgáljuk.

Ennek, mint csaknem mindennek, az eredetre nézve kis részben van nemzeti története. A középkori városnak is világtörténelme van. Ily országos, s nemzetivé vált intézmény kifejlődését kétségkívül előmozditják egy nemzet specialis intézményei is, s a pillanati szükségérzet. De ritka eset az, hogy a szükség daczára az emberek idegen példák nélkül teremtsenek valami egészen újat. És semmire nézve sem áll ez nagyobb mértékben, mint a városokra nézve. Bizonyos az, hogy ha a középkorban nem lettek volna a rómaihoz hasonló városok még mindig Olasz- és

déli Franciaországban s a mai Belgiumban láthatók: a tisztán német népek tán kétezer év múlva sem találják fel, hogy kell várfalat, templomot, közházakat építeni. A rómaiak hagyományai nélkül a czéheket még kevésbé találták volna fel. A polgármesterek szabad választása utánzása a római consul és duumvir választásának. Elég említenem, hogy déli Franciaországban még a XII. században s később is *consuloknak* nevezik a városok választott kormányzóit. De az ily specialis vonásoknál fontosabb az általános szempont. A középkori város mindenütt különböző valami a középkori többi intézménytől. Semmi sincs egy-egy országban, mi hozzá hasonlítna. Sőt a városi institutió merő ellentéte a középkori institutióknak. Minden város egy-egy republicanus sziget a feudális Európa tengerében. Magában Olaszországban, hol a város elnyomja a feudális ellenséget, s Franciaországban, hol azzal egyenjogúságot vív ki, a városi intézmény nem a longobárd és frank vegyületű többi intézmények forrásából eredő patak. Folyam az, mely a népvándorlás s első középkor krajnai barlangjaiban rejtette el magát az akkor szemet hunyó krónika elől, — hogy a XII. században a római kor ezen legjellemzőbb intézménye, bár más színben, de egész hatalommal törjön elő. Mert a rómainak a városi szervezet annyira sajátja, — mint látuk, — hogy a birodalom egyébből sem áll, mint autonóm városokból.

A középkori országos viszonyok mindenütt különböztek a római császárság korabeliektől. Ezen viszonyok közt a fő az, hogy a királyi hatalom sokkal lazábban fűzte össze az állam alkotó elemeit, mint a császári, és ebből folyt a középkori város nagy autonomiája, s az, hogy külön erőddel vette magát körül és a római fegyvertelen polgárból harczos lett. Mindezek és egyebek egészen más

szinben tüntetik fel a középkori várost, mint a minő a római volt. De ha nem volt is szolgálai utánzás, mégis csak utánzás volt, s ismétlem, hogy német város ugy a mint volt és van, nem létezett volna, ha a római példát nem mutat rá.

A népvándorlás zavarai után, s azok közben is nyugati Európa barbárjai apránként barátkoztak meg a városi élettel. Annak kellékeit rendre sajátították el, s bámulatos lassan haladtak kivált az építészetben. Mily régen jöhettek be Ázsiából Tacitus kora előtt, ki Kr. u. a 100-dik év körül ír rólok, s még akkor sem kőből építeni sem kő épületben lakni nem szeretnek. Nyolczszáz év telik el a magyarok bejöveteléig, s csak ezek invasiói buzdítják arra, hogy egyes kötornyön kívül erődöket építsenek saját védelmökre. Pedig a római élettel folytonos érintkezésben voltak. Ha túlzott is az a nézet, mintha csupán a magyarok elleni védelem — a X. században — vetette volna meg alapját a német városoknak; de tagadhatlan tény, hogy az nagy befolyással volt rájuk. Miután a magyar fegyvernemét, harczmódját utánozni képtelenek voltak a nyugati népek, védeszközökről kellett gondoskodniok: erős várakról, vastag pánczélról és paizsról. Minden arra mutat, hogy túlzott az a nézet is, mintha a magyarok nagyon sok kárt tettek volna nyugaton a civilisatióknak. Ha egyéb feladatuk nem lett volna is, mint a pusztítás kedvéért pusztítani, ezt igen nagyban nem tették, mert nem volt a min gyakorolhasák. A németek gyümölcsfáit, szőleiket ki nem vágták, mint később a híres Hohenstaufen császárok az olaszokéit — s azért nem vághatták ki, mert ilyenek nem voltak Németországon. Fű és vetés újra nő minden évben, s ezt azért nem pusztította el a magyar sereg, mert saját maga is hasznát vette. Templomaik nagy része a X. században oly könnyen volt deszkából újra épithető, mint ma egy

kocsi-szin. A hires Bréma fő-temploma zindelylyel volt fedve, mikor a magyarokat irtózatossal vádolják. Ha Németországot oly könnyen pusztíthatta egy könnyű lovassereg, gyorsan épülhette ki a kárt. Erős kényszerítő körülmények kellettek hozzá, hogy Németországon a szilárd építészeti kifejlődés. És erős várfalak nélkül a középkorban a városok autonómiája ki nem fejlődik, polgári rend előállításáról szó sem lehetett volna.

Sajátságos, hogy a német középkori városnak először a köpenyege született meg. A római castrumokat utánózták először gyarlón, később több szilárdsággal, ott is, hol római kőépületek szomszédjába telepedvén, a munka könnyűvé vált. Másutt még sokáig nem építettek kőből. ¹⁾ Magában a később oly virágzó Hamburgban az erődítések és fő épületek egészen a XII. századig többnyire fából készültek. Csak akkor kezdenek kőből is építeni, mikor az érsek fa helyett kőfállal veszi körül a várat. Schleswig várfalai 1155-ben még fából építvék, kővel vegyesen. Prágát csak a XIII. században körítik kőfállal. A brandenburgi területen a XIV. századig szokásosak a fa- és föld-kerítések. ²⁾

Ennyire haladt a hires cultur-nép Európában laktának több mint ezer éve alatt! Miért követelnők a magyartól, hogy az vagy kétszáz év alatt tegyen nagyobb haladást?

Mihelyt Németország szilárdabb várfalakkal tudta védeni magát, megszűntek a magyar invasiók.

A könnyű lovas íjász nép várak bevételeire alkalmatlan volt. De sokáig alkalmatlan volt várak védelmére is.

¹⁾ „Castrum aedificavit ex lignis et terra.“ Regino a 789-ik évhez. Ennyi az avaroktól és szlávoktól is kitelt.

²⁾ Maurer. Geschichte der Städteverfassung in Deutschland I. K. 112. 1. V. ö. Krieg von Hochfelden. Geschichte der Militär-Architectur.

Nem volt oly hazai nép-elem, mely egy várbeli helyőrséget képezhetett volna. Még Németországon is a X. században nehezen s csak kényszerítéssel mehetett.

Magyarországnak sokáig nem is kellett a várfal. Mert azt nem tudott építeni. S ha készen kapta is, nem tudta hazai védőkkel népesíteni. Telepíteni kellett a garnisonokat. De be kellett azt is várni, míg a szomszéd Németország egy felől a vár-építésben előbbre halad, más felől nagyobb tömegek lesznek alkalmasak várvédelemre s hajlandók kivándorolni.

Sokáig, még a királyság első századában is, az ősi magyar fegyvernem s hadakozási mód épségben maradván, vagy semmi, vagy csak másodrendű szükség volt a várra. Első Endre és Béla a XI. században, Sz.-István kora után is a német invasiót azon taticával hiusítják meg, mely Árpád alatt divatozott.

Mihelyt első királyunk el kezdte utánozni sok részben nyugati Európát, a határon állított vagy meghagyott egyik két várat. Aligha nem azért kezdett már ő latinokat, németeket betelepíteni hazánkba, hogy ama váraknak legyen garnisonja is. De ezen mesterségesebb telepítés nélkül is nem egyértelmű volt-e annyi püspökség és apátság tömeges alapítása egy század lefolyta alatt, egy külföldről való colonisálással? A keresztyénség behozatala valóban szoros kapcsolatban áll városaink keletkezésével és fejlődésével. Átalán az akkori egyház épen universalis jelleménél fogva nemcsak közvetítő volt a különböző nemzetek szokásainak közelebb hozásában, hanem épen a római műveltség sok maradványainak fentartásában és terjesztésében. Nem egy dologban a kezdet nálunk az volt, a mi szomszédainknál az addigi végeredmény.

A papság volt az első a magyar korban, mely hazánk területén a fejlettebb nyugati földmívelést, némely

ipart udvarnokai által meghonosított; — de megkezdte nagyobb mérvben a mesterség oly nemét is, mely nélkül valódi város nincs: a kömivességet. A papok voltak, a királyon kívül, vagy tán azt sem véve ki, a kik kőtemplomokat, klastromokat, kőházat és várfalakat emeltek.

Egyelőre ez csak kivételesnek látszott, s gyenge és gyér kezdemény volt egy egész országhoz képest. Különösen a várak építése, minthogy közvetlen szükségét nem érezték, lassan haladt. Még a XIII. század derekán is az ország merőben védtelen állapotban volt, ha várakkal kellett védelmezni, — mint a tatárjárás története bizonyítja. A várak ezen hiánya annál feltűnőbb, mivel a XII. században királyaink nagy tevékenységet fejtenek ki a várak alapításában s erősítésében, s már a század derekán — a görög háborúk idején — európai hadiszokásokat látunk a magyar táborban. Freisingeni Ottó is már szemére veti a magyarnak, hogy a mit tud a hadi dolgokban, mástól tanulta.

De ha a középkori város egyik fő kelléke: a szilárd kőépítészet nálunk úgy szólván hiányzott, s szomszédainknál sem fejlődött még ki, — annál kevesbé lehet szó nálunk a XI. sőt XII. században is forma szerinti városi szabadalmakról, hanem legfeljebb csak egyes kiváltságról és mentességről. Sz.-István századában még nyugati Európában is csak egyes tünetei mutatkoznak. A fejlődés a XII. században kezdődik valóban, s nagy kiterjedését csak a XIII-ban éri el.

Magában Franciaországban, hol a városi intézmények legtöbb alakban s legnagyobb terjedelemben fejlődtek ki, az első esetek, hogy a király szabadságlevelet adjon egy-egy városnak, 1110-ből és 1122-ből valók. ¹⁾ De ugyanazon században ötven más követi mind Francia-

¹⁾ Noyon és Beauvais városok. Warnkönig Französische Staats-und Rechtsgeschichte. I. k. 268. l.

országban. Ezek közt csak hét esik a század első, a többi mind az utolsó felére. Tehát a XII. század kellő közepét tarthatjuk a mozgalom valódi kezdetének. Franciaországban sok vérbe, erős küzdelembe került elejénte a polgári rend emancipációja. Sőt az *albiak* (albigenses) elleni vallásháboruba is bele volt bonyolítva a *communitások* kérdése. Az egyszersmind az éjszaki feudalismus harcza a déli román városi elem ellen.

Ha a városi szabadalmak európai fejlődését tekintetbe vesszük, nálunk ilyesekről beszélni a XII. század második fele előtt nem lehet. Minthogy pedig nem elég egy eszmeáramlat magában, hanem a szükség érzetének is hozzá kell járulnia, hogy foganatos legyen egy intézmény, — valódi várost a tatárjárás előtt ha találnánk, az legfeljebb különös kivétel lenne.

De elkezdődött nagyobb mértékben, mint azelőtt egy alapvetése a leendő magyarországi városoknak már a XII. században: az idegen, s épen városi elemek betelepítése nyugati országokból. Tudva van, hogy ezen telepítéseket a traditio II. Géza királynak tulajdonítja, bár a bevándorlás kicsinyben elkezdődhetett Sz.-István korában. Kivált a Duna mellett fekvő városaink könnyen csábithattak ide a folyamon alá hajózott németeket. S bár a kutfők hallgatnak róla, de aligha a vezéreknek és Sz.-Istvánnak nem voltak német alattvalóik a Lajthán túl birt területen. Ezek azonban korántsem, vagy igen kis mértékben alkottak városi elemet, s különösen kevesen lehettek kereskedők.

Magyar hazánk első századaiban sem egészen nemzeti elemek alkották a kereskedők néposztályát. Izmaeliták és zsidók kísérték minden bizonynyal Lebediából Ételközbe s Ételközből Francia- és Olaszország végső határáig a magyar táborokat, azok jártak vásárról vásárra s

szállásról szállásra az új hazában. De ha az ezekétől különböző vallásu magyar nép megtúrte kebelében a Mohammed vallásu Ibrahimot s a Mózes vallásu Ábrahámot, semmi ok sem volt rá, hogy meg ne tûrje a keresztyén Pétereket és Pálokat, mint kereskedőket és iparosokat.

Azonban nagyon kételkedem, hogy még huzamos ideig az izmaeliták háttérbe szorultak volna egyes keresztyének mögött. Mert az előbbieket ujonczozhatták magokat folyvást keletről és Bolgárországból is. Ellenben még nyugat felől kevés lehetett a gyarapodás ilyféle elemekkel. A kereskedés Németországon majd mindenütt a zsidók kezében volt, s magában a déli németségben zsidó és kereskedő egyértelmű sokáig, — minek bizonyysága, hogy egy nagy átmeneti kereskedést üzött stíriai város Judenburg nevet nyert s azt megtartotta maig is. Ha már Sz.-István alatt kezdtek németek betelepenni hazánkba, az kis mérvben történt és még kisebb mérvben volt a bevándorló akár iparos akár kereskedő. Mig fegyverzet, öltözet, lakás és butorzat gyökeres átváltozáson nem ment keresztül, kevés szükség volt nyugoti iparosra, s mig a táborozás-szerű megszállás tartott, kevés oly valódi kereskedőre, ki ne szedje fel könnyen sátorfáját, s egy városban szeressen állandóan lakni. Különben is a bevándorlott német kevés kivétellel, minden egyéb lehetett, csak kereskedő nem. Kivétel pedig csak az alsó Rajna vidékéről beköltözött lett volna. — Ezért Sz.-István életirójának az a helye, mely szerint keresztyén templomot építtetett Konstantinápolyban az ott nagy számban megforduló magyar keresztyén kereskedők számára, későbbi királyok művére értendő. A magyar ha kereskedő lett volna, még mindig nem volt akkor eléggé keresztyén.

Kelet fővárosával megvolt mostani hazánk összekötése a Dunán már az avarok idejében. A magyarok pe-

dig már a beköltözés előtt, a Feketetenger mellékén közlekedtek Konstantinápolylyal. De legvalószínűbb, hogy mint akkor, úgy a IX. és X. században a kereskedést a nevezett keleti, idegen vallású elemek folytatták. Az olaszok akkor sem tanusítottak kivándorlási hajlamot északi vidékekre.

Egész Európában nagy változást hozott a kereskedelmi viszonyokba s általán a városi élet kifejlődésére a keresztes háborúk korszaka, s ezen változáshoz megfelelőt találunk Magyarországon is. Az első keresztes haddal a XI. század utolsó éveiben együtt járt egy roppant mérvű, tömeges zsidóüldözés. Magyarországon az ezen hadjárat tal egykoru király adja ki a szigorú rendeleteket az izmaeliták ellen. A kik keleten a nem keresztyének ellen akartak irtóháborút folytatni, természetesnek találták, hogy itthon kezdjék meg a világ vallásos purificatióját.

Most már a kereskedők nélkülözhetlen osztályát keresztyén elemekből kellett ujonczozni. S épen a keresztes háborúk kezdtek seregesen előállítani ily elemeket. Az előbbi nem szabad és félszabad osztályok a fegyveres búcsújárókhoz csatlakozva, bele vegyültek a szabad, bár szegény osztályokba, a földesur pedig zálogba adván birtokát s a pénzt útközben elköltvén, alásülyedt a szegény, de azért még mindig szabad osztályba. Keleten pedig kifejlett az a szellem, hogy kereskedést üzni a nemesnek sem válik szégyenére.

Magyarország igen alapos okokból tömegesen részt nem vevén ezen, elejénte specificus latin eredetű vállalatokban, a belső következmények elmaradtak ugyan; de nálunk is kellett az előbbi nem keresztyén elemek helyett más közvetítő, — s ez ismét csak idegen, de keresztyén elemekből történhetett, miután az itthoni néposztályok nem mentek át a tömeges keletre vándorlás nagy forradalmán.

De nyugati elemek letelepítésének más nagy szükség-

gét is érezték első királyaink. S ezt a honvédelem átalakulása hozta magával.

A magyar könnyű fegyverzetbeli virtuozitás elhanyaglott, s az középszerűséget ép úgy nem tűrt meg, mint a művészet. A magyar lovas-vadász nem volt már virtuoz, hogy kúnnal és besenyővel versenyezni tudjon, s a nehéz fegyverzetű nyugatiakon fegyelmezett mozgékonyásával tetemesen tultegyen. A csatatérekén szükséges volt nehéz fegyverzetre, mihez a magyar szokni nem akart, a szláv aligha volt alkalmas rá. A második keresztes hadjárat idején az ugynevezett szászok tömeges betelepítése kézzelfoghatóan bizonyít állításom mellett. Mert a bevándorlottak legnagyobb részét az országnak veszélyeztetett erdélyi határszéleire állítják, nem bányászokul, nem annyira valami civilisatori eszményiségből, hanem főképp határőrökül.

Ugyanaz történik az éjszaki fontos határszélen, a Szepességen, hol a XII. században, s a hagyomány szerint szintén II. Géza idejében, ugyanazon faju jövevényeket tömegesen telepítenek le. Világos, hogy ha volt is melléktekintet a rengeteg erdő borította Erdély és Szepesség földjének megmivelésére, legtöbbit nyomott az, hogy mindazok a helyek, a hová a telepítések történtek, a keletről jöhető invasiók legfontosabb, s minden áron elzárandó kapui.

Mert Szent-László győzedelmei daczára még kún és besenyő s más még messzebről fölkerelkedhető népek veszélyeztethetik az országot. Királyaink már akkor mondhatták el, hogy Magyarország Európa védbástyája Ázsia ellen, s ezzel menthették magokat a mulasztás miatt, hogy a szent földre nem követik a többi keresztyén királyt. Helyben teszik azt a szolgálatot, a miért a többinek Palaestináig kell fáradnia. Sőt a szász földnek azon itt letelepedett fiai aligha nem a keresztes vitézek egy hadosz-

tálya, kik egyfelől mentséget találtak abban, hogy élelmök kifogyván, s a barátságtalanabb görög birodalmon keresztül megélni nem remélvén, a magyar királytól kellett szállást kérniök, másfelől lelkiismeretöket önnön felfogásuk és az egyház megnyugtatta arra nézve, mintha nem azt a szolgálatot tennék itt, a mit Syriában vagy Egyiptomban tennének.

Azonban a szászság volt az egész németységnek legműveletlenebb része. A többi már századok óta kezdett civilisalódní a helységi élet és keresztyénség által. A százokat csak egy századdal a magyarok bejövetele előtt Nagy-Károly számos évig vas vesszővel, de fél sikerrel oktogatja a civisált élet ABC-jére. A X. században Madarász Henrik császár az, ki öket arra kényszeríti, hogy várakat építsenek, s rászoritja a várbeli életre. Forma szerinti ujonczozást kellett rendelnie a lakosság arányában. Olyformán, mint későbbi határőreinknél divatozott, a katonai szolgálat-tevőt a honn maradt nagyobb számú földmives tartozott ellátni. Így lett a szász népből helyőrségi szolgálatra épen alkalmas katona. Mennyire el kellett felejtenie mindkét félnek, magyarnak és németnek a XII. században, a mi X.-ben történt, hogy ugyanazok unokáit fogadja be a magyar, kiket hasonló szolgálatra a császárok épen a magyarok ellen gyakoroltak volt be. A keresztes hadaknak egyik fontos következménye volt az is, hogy az egyes nemzetiségek közt addig létezett ellenszenvék megszűntek vagy enyhültek, s a keresztyén csak a nem-keresztyént nézte ellenségnek.

De a várba helyőrségül kényszerített szász a várépítésben, s általán az építésben sokra még nem vihette. Mint fentebb láttuk, Németországon csak ott voltak nagyobb számban valódi erődök, a hol római alapon és római példa után építhettek. Tehát épen nem a szász földön, mely

akkor az egész éjszaki Németországot tette, — már a mennyiben nem szlávok lakták. Még kevésbé volt általános köztök az iparos és kereskedelmi szellem, bár a várban lakás idővel a polgári élet fejlődését hozta magával.

Sajátságos azonban, hogy nálunk a történelem s a százados szokás összetévesztette a szászt egy másik fajjal, melyet csak félig lehet germánnak nevezni s ez a *flamand* nép. Ha a szász még a XII. században is az összes német-ségnek legelmaradottabb része volt, a flamand századokkal járt előbbre a műveltségben egész Németországnál, s csak a közeli Rajna-vidék — talán éppen onnan kölcsönözvén, — némileg kivétel. Ez a latinsággal nagy mértékben vegyült nép, mely Belgiumot lakta, a germán népek közül nem is a szászokkal, hanem az azoktól különböző nemzetet alkotott frankokkal keveredett.

Hogy hazánkban a szászt összetévesztették a flamanddal, az valószínűvé teszi, hogy egyeseken telepedett le nálunk a két elem, sőt lehetett köztök déli német is. Itt olvadtak egygyé.

A flamand már harczosnak is lehetett olyan, ha nem különb, mint a szász; de aztán amaz iparban, kereskedésben és földmívelésben Európának egyik leginkább előrehaladott népe volt.

Az egykori Galliának éjszakeleti szélein, a Rajna és Schelde mocsáros vidékein, úgy látszik szakadatlan tradíciók fonalán maradt életben sok eleme a rómaiságnak. Valamint Olaszországban egy Amalfi és Gaeta a rendes úttól félreeső meredek kősziklák oldalában lettek a római városi autonomia fentartóivá, úgy a flandriai városok szintén egy félreeső zúgban, elszigetelve erdők, tavak, tengeröblök közt s a nagy folyók által alkotott szigeteken és deltákban, nemcsak az ott lakott rómaiakból népesedtek, hanem kétségkívül ott vonta meg magát távolabbi vidé-

keknek is barbár üldözte civilisált népe. Ez a tünemény a *lagunák* városának felvirágzására emlékeztet, s nem hiában van, hogy egy Antwerpenen hasonlítható leginkább Velenchéhez alapjaira nézve.

A IV. században keresztyén a belga vidék is; s úgy látszik, folyton az maradt. Már a IX. században megemlékszik róla a történet. Bár a népvándorlás idején, mint az egész gall földön, itt is vegyült a celtarómai vér a germán frankokéval, — de a régi helynevek fenmaradása, bár rontott alakban, s az, hogy egy részben a nyelv is, bár szintén rontva, fentartotta magát, — szól ezen városok folytonos élete mellett. Belgium a legmiveltebb, szorgalmasabb és népesebb részei közé tartozik Európának. E földrész műveltsége csak római töbe oltva virágzott.

Flandriában és Brabantban is kisebb nagyobb mértékben minden város népe vegyült germán elemekkel, s némelyik germán nyelvet vett át, vagy inkább rontott magának egy saját külön germán nyelvet. De a városok nagyobb része a franczia nyelv egyik dialectusát beszéli.

Megvédvén magokat a normann invasiók ellen, tengeren és szárazon a béke némely műveiben csaknem versenytárs nélkül állottak. Az iparcikkek több nemével, de különösen szövetekkel ők látták el a félvilágot. Tengeren és szárazon messze földre kiterjed közlekedésök, a későbbi *hansa* nevet viselt nagy európai kereskedelmi szövetkezés az ő művök. Rendkívül elszaporodtak, s belőlök telik ki a legelső zsoldos sereg, mikor még — leszámítva a spanyol „*catalanok*“-at — ily elem nem állott volt elő. A híres brabantçonok, kik az angol-franczia háborukban oly nagy szerepet játszanak, bizonyára nem csupa brabanti születésűek, hanem flamandok is voltak. Az első keresztes háboru hirdetése is, mely Németországon még kevés vizet zavart, déli Francziaországot kivéve, melyben szintén nagy és ipa-

ros városok voltak, sehol sem talált oly viszhangra, mint Flandriában. Bouilloni Gottfried méltó társa Robert, Flandria grófja, annak fejedelme volt. A XII. században kereskedésök kiterjedt egész Európára; Német- és Magyarországra termékei is láthatók voltak az amsterdami kikötőben. ¹⁾

Leginkább hasonlítottak az ujkorbéli angolhoz, ezen nem kis mértékben celta-római vegyületű germánhoz. Hasonlítottak kivándorlási ösztön dolgában is.

Sokan telepedtek közülök a keresztes háború alatt Syriába, még többen a XIII. század elején a görög birodalomba, miután Konstantinápoly flandriai eredetű császárt kapott, bár ez nem a germán, hanem a latin nyelvű flamandok közül való volt. Ők telepítették be aztán Németországon is Lübecket; majd pedig szomszédunkban Silesiába ők hozták be az ipart. Megtelepedtek többek közt Bécsben is, s aztán nálunk a Szepességben és Erdélyben, bár vegyülve a szászokkal, kik tán a nagyobb tömeget alkották, s idővel elsajátították a flamandok némely ügyességét. Mindamellett, ha igaz a traditio, hogy II. Géza alatt telepedtek be, akkor igaz az is, hogy oly széleskörű szabadságot még nem nyerhettek, mint a hogy most némely *szász* hazánkfiá véli. Mert nemhogy az akkori szászföldön, de magában Flandriában is a fejedel-

¹⁾ Előszámlálván egy XII. században élt, s a XIII. elején író jeles szemlélő, Le-Breton, vagy latinul Willelmus Armoricus a *damm* kikötőben található árukat, említi a Magyarországból oda vitt nyers bőrt:

„Et quas huc mittit varias Hungaria pelles „

Azonban a következő sor már nem vonatkozik Magyarországra:

„Granaque vera, quibus gaudet squarlata colore.“

Itt granum azt a festéket teszi, melylyel biborszint adtak a szöveteknek. (Warnkönig. Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte I. k. 35. lap, — toldalék.)

mek által adott városi *charták* csak a XII. század második felében kelnek, a legrégebb *Nieuporté* 1163-ban. A legtöbb, Elsassi Filep gróf uralkodása alatt 1169—1191 közt adatik ki. ¹⁾

Tulajdonképp a városi községek autonómiája Olaszországban fejlett ki leginkább, ott lett az európai kérdéssé, ott küzdöttek miatta életrehalálra s ott vívták ki diadalát is, a hol egy nagy ország (felső és közép olasz föld) szétszakadt majd csupa souverain városi községekké. S ez a harc még csak kezdődött a XII. század közepén innen Barbarossa Fridrik alatt; csak a század vége felé ült világra szóló diadalt a városi függetlenség az 1183-ban kelt konstanci békével, melyben egyik fél egy világ uralomra törekvő, hatalmas és nagy eszű császár volt, a másik a szabadságot követelő polgári rend, mely ama lovagkorban csak oly lenézett osztály volt még, mint a római korokban.

Ily nagy nyereséményhez nem volt elég egy generatio elszánt küzdelme. II. Fridrik a XIII. században megújítja a harcot, mitsem okulva nagyatyja példáján.

Németország nem kevesebb, mint éppen harczoló fél volt ebben a mozgalomban. I. Fridrik, VI. Henrik és II. Fridrik császárok olasz expedícióinak német harczosai, mondhatnám, ép oly jól ismerték egy Milano, Pisa, Bologna polgárias szervezetét, mint magok az olaszok. Az a német történész, a ki tagadja, hogy a németek a civilizatio más elemeivel együtt a városok és polgári rend emancipatiójára az eszmét, buzditást s számos külsőséget Olaszországból hozták, nem kevesebbet állitna, mint azt, hogy az akkori németben hiányzott minden tanulékonyosság, sőt hogy a Hohenstaufen-ház csak temérdek kárt, de semmi hasznot sem tett Németországnak, és az emberiségnek.

¹⁾ Warnkönig i. m. I. k. 149. l.

De mindamellett, hogy a város mint politikai alakulás a középkorban római törül hajtott ki újra, s különösen Olaszország példája adott nagy lendületet kifejlésének, — nem azt mondom, hogy Németország városainak autonómiája jóval későbbi lett volna az olasz vagy francia városokéinál. Ezen ügyben átalános a mozgalom, s a hatás mintegy epidemicus nyugati és közép Európában, csak a kiindulás pontjait jelöljük Olasz- és Franciaországgal. Épen a két felől jövő hatás, s különösen a közvetlen érintkezés az olaszokkal, gyors és egyidejű erőt gyakorolt. Németországon is a XII. században számos város nyer vagy teljes városi szabadalmakat vagy ezeket megközelítő egyes jogokat, s bár II. Fridrik a XIII. században korlátozta egy időre szabadságukat, az csak kísérletnek s ideiglenesnek tekinthető. E szerint Németországon a városi élet acclimatizált növény volt, — de hamar gyökeret vert és dúsan virágzott. A magot más tájak szele hozta; de jó földbe esett.

Sajátságos, hogy a városi rendszerre az eszmét és buzdítást Németország nem annyira a közelebb eső Rajna vidékén kapja, hanem a távolabbi Olaszországban; Magyarország pedig Közép-Európa éjszaknyugatának oly messze fekvő zugából, minő a Rajna és Schelde torkolata. Innen nemcsak germán nyelvű, hanem latin nyelvű polgárok is telepedtek meg hazánkban. Részemről valószínűk tartom, hogy azok a latinok, kik Esztergom, Fehérvár és kivételesen Buda lakosai közt is előfordulnak, nem mind olaszok, kik ha a szent földre mentek, más utat választottak, hanem nagyobb részök vagy a mai Belgiumból, vagy a mai Franciaországból való volt.

Flamandok, wallonok hozták hozzánk a városi életnek nemcsak eszméjét, hanem alkatelemeit is, s épen oly idegen bevándorlók voltak Németország több városaiban, s Bécsben is, mint Magyarországon.

Azonban ha XII. századbeli királyaink az erdélyi széleken s a Szepességben a főkapukat várakkal s azokhoz alkalmas helyörségekkel telepítették be, mindez csak az ország őrszeme volt. Nem kellett stratégiai lángész, csak józanész s a korábbi tapasztalatok számbavétele, annak belátására, hogy a keletről betörő nagyobb ellenség előtt az utolsó és leghatalmasabb védelmi vonal a Duna vonala, mely a barbár népeknek rendkívül nehezen legyőzhető akadály, ha eléggé biztosítva van mindig résen álló örök által. S legjobb örök egy-egy vár fegyverviselő, de állandó polgársága, kiknek csak föld kell s bizonyos szabaldalmak, s így készpénzbe nem kerülnek, sőt magok fizetnek is. Ezenkívül mindenütt a jobb parton kínálva kínáltak a római korból fenmaradt romok építő anyagul, épület-részekül, s majd kész erődökül, melyek csak némi átalakítást kívánnak. Ezért úgy vélem, a Dunántuli némely, bár nem nagyon szilárd, de vár nevet érdemlő erőd közel egykoru a Szepesség és Erdély betelepítésével.

És különös lett volna, hogy — ha királyaink a hadi szemponton kívül nemzetgazdasági fontosságát is érezték a nyugati elemek megtelepítésének — hogy épen azt az országrészt mellőzték volna, melyre a vezérek korában, s a keresztyén egyházak megalapításának idején a fősulyt helyezték: a Dunán tuli kerületet. S valóban úgy látszik, körülbelül egy időben s eszme alapján kezdenek a mi Dunán tuli helyeink is városokká fejlődni.

Nemcsak az eszmék, hanem némely adatok kapcsolatosságából lehet ezt következtetni. Kivált az egyházi viszonyok, melyek oly fontosak a középkori világi intézményekre nézve is, érdekes anológiát mutatnak fel a mondott telepítésekre nézve.

Mert mit felelhetünk arra, miért állítottak Budára épen társas káptalant, s ezt miért épen Budára?

Buda nem volt még az első királyok alatt központi hely, s királyok mulató-helye sem — különben maradt volna ennek nyoma. Első királyaink egyházilag elsőséget adtak Esztergomnak, Veszprémnek, sőt Vácznak is érsek-ség és püspökségek felállításában. De miután már ennyi káptalan, ugynevezett hiteles hely volt Budához közel (hozzászámítva az Esztergom szomszédjában keletkezett dömösit is) nem csekély oknak kellett lennie, a mi a királyt arra az elhatározásra bírta, hogy Budán is dotáljon egy társas káptalant, a veszprémi püspököt pedig arra, hogy beleegyezzék egy addig tőle függött egyháznak függetlenné tételébe. Mindkét részről nagy pazarlás lett volna, holott a királyoknak, s így az országnak ez nem kis költséget okozott, a püspökségek pedig szigorú szabályokhoz kötötték hatáskörük védelmezését. Nem lehetett ily alapítás egyfelől a szeszély, másfelől a kedély dolga.

Ezt a kérdést úgy hiszem, megvilágítja a következő tapasztalat:

Sem a szepességi, sem az erdélyi telepedők nem nyernek püspökséget. Pedig mind a felföldön mind Erdélyben megfért volna könnyebben, mint a hogy itt közelünkben az esztergomi, váczi és veszprémi püspökségek. Elég népes helyek is lehettek a tömeges telepítés által. Azonban kedvezményül prépostságokat nyernek, melyek a megyei püspöktől való függetlenséget képviselik. Felföldön a szepesi, Erdélyben a n.-szebeni társas káptalan keletkezik még a betelepítés századában. Egyházi téren analog intézmény a városihoz, s a mint ebből látjuk, együtt is jár vele. Nem akarom állítani, hogy mindenütt flamand telepesek voltak, a hol társas káptalant találunk; de a flamand telepesek ily *exemptus* egyházi állapotba jutottak a főhelyeken. ¹⁾

¹⁾ Rupp olyan helyekről meríti egynehány fehérvári

A bevándorlottak eredeti hazájában is püspökségek helyett társas káptalanok állanak fenn igen népes városokban. Elég legyen csak egy-két példa:

Ardea város alapításáról (ma Ardres, Franciaországban) azt írják, hogy a szokott városi kiváltságokon kívül egy *káptalant* is állítottak fel ott, hogy *Ardea* valódi városnak tűnjék fel országvilág előtt. ¹⁾

Brüggé-ben, mely már igen népes és gazdag város, 1091-ben állítanak fel káptalant a megvolt Boldogasszony templomához. A város feletti igazságszolgáltatás a prépost joga volt, ki egyszersmind a flandriai gróf (fejedelem) cancellárja lett. ²⁾

E szerint az, hogy Buda egyházi téren se többet se kevesebbet nem nyert egy társas káptalannál, arra bizonyosság, hogy Buda nyugati még pedig belga telepeket fogadott be lakosokul, és bármikor történt is ez, ugyanakkor nyert némely politikai és pénzügyi mentességeket a város népe, midőn egyházilag a veszprémi püspökség alól emancipálták, melynek mindaddig alá volt rendelve.

Történt pedig ez II. Géza idejében. Az állítólag 1148-ban kelt oklevélből kiolvasható traditiók ezen királyra vezetnek, mint alapítóra.

De az 1148-diki oklevélnek egy kifejezése a „*forum Geysae*“ azaz a Géza király által engedett országos vásár említése bizonyosság rá, hogy a budai s tán pesti telepedők nyertek oly szabadalmakat, melyek már a városi szabadsalmak lényegéhez tartoznak.

prépost nevét a XI. és XII. században, hol vagy szó sincs rólok, vagy meg nem bizható kutfők.

¹⁾ Warnkönig i. m. I. 338. l. Ezt 1212-ben írott emlék tartalmazza. De a város és káptalan megalapítása régebbi keltü lehet.

²⁾ U. a. II. 115. és 124. l. Érdekes, hogy a prépostot Prosch-nak mondják flamand nyelven. Szászvárost Erdélyben Broschnak nevezik a szászok.

Ezen két szó kiegészítése pedig: „tributum fori Geysae“ azaz Geysa sokadalmának *vámja*, mely a prépostság jövedelme, bizonyítja azt is, hogy a telepítésekkel közel egyidejű lehetett a budai társas káptalan megalapítása.*)

A vásári szabadalommal valószínűen együtt járt, hogy a prépostság népe nem fizetett vámot, sem ezen sem más vásáron.

Azonban ilyes szabadalmak még nem voltak elegendők egy város autonomiájára. Sőt némi részben épen az egyház gyámsága alatt álló községnek mutatják fel azt, különösen a biráskodásban. Mint későbbi időből tudjuk, a város nem lett független saját választott birája által, hanem a káptalantól függött. Tudjuk pedig, hogy a *communitások* szabadságharcza Franciaországban épen ilyen függés ellen volt irányozva.

Azért mindaz, a mi II. Géza századában és a tatárjárás előtt történt, még nem foglalta magában az autonomiát. És midőn szász földieink úgy vélekednek, hogy ők már II. Gézától teljes autonomiát nyertek, anachronismust követnek el.

A városi autonomia még csak a következő században lehetett nálunk divatos eszmévé, s a kerített városok nagy fontosságát, melynek belátását már II. Géza és III. Béla intézkedései tanúsítják, csak a következő században bizonyították be teljesen nagy események.

Géza uralkodásának mely évében történt a szászok betelepítése, az kétes; valamint Buda és Pest betelepítésének éve is.

A tömegesebb bevándorlás a keresztes hadakkal egyidejű azok nyomában jött. S egészben véve nem annyira idegenek *behívásáról*, mint *bekéredzéséről* lehet szó.

*) Ezen tárgyhöz s ezen egész fejezethez lásd a *kutfő-birálat* című mellékletet a kötet végén.

Nem, a magyar, hanem az akkori európai irodalom állapotát jellemzi, hogy oly kevés adat maradt ránk a kereszteshadak idejéből hazánkról. Nem annyira az írásban, mint a szemléletben voltak restek a toll akkori férfiai.

Mégis elvétve találunk egyes adatot. Ezek Esztergomról előbb szólanak mint Budáról, — s amannak fontosságát és magasb rangját vehetjük ki a sovány jelentésekből.

Igy 1172-ben, mikor itt Oroszlán Henrik szász herceg vonul keresztül hadaival, ki van emelve Bécs, mint *Austria metropolisa*, aztán ki van emelve Esztergom. Ekkor III. István ül a magyar trónon, ki Esztergomban lakik, hol kastélya volt.

A király az érkező keresztések elé Mosonyig küldött ünnepélyes követet. A főurak a Dunán hajón utaztak s ott hozták az élelmet és podgyászt is. Megérkeztek Esztergom alá, hol a király egy természettől erődített várban lakott, még pedig a Duna balpartján a Garam viz torkolatánál ¹⁾. Az érseki szék a tulsó parton, a városban volt. ²⁾ Ebből az tűnnék ki, hogy Esztergom is kettős város volt, mint Pest, s középkori származását rév voltának köszöni. Épen roszkor érkeztek a vendégek a magyar király székhelyére. III. István a megérkezés napjának éjjelén hirtelen meghalt. A krónika ezuttal nem is tesz czélzást csak távolról sem Budára, pedig itt haladtak el, s itt bizonyára állomást is tartottak a keresztések.

¹⁾ Applicuerunt ad *urbem* quandam, quae naturaliter est munitissima. Nam ex uno latere cingitur Danubio, ex alio alveo profundissimo qui *Grane* dicitur, a quo *urbs* et civitas, quae in altera ripa sita est, nomen accepit. (Arnoldus Chron. Slav. I. könyv. 2. fej.)

²⁾ „Missi sunt ad archiepiscopum, qui tunc in *civitate* constitutus erat.“ (u. a. u. o.) *Urbs*-nak nevezi a kronika a király lakát, *civitas*-nak a másik részt, mely leírása szerint nyilván a jobb parton feküdt, mint a mai Esztergom.

Nagyobb vendégek érkeztek az országba 1189-ben, a fogadtatás is fényesebb, a leírás is részletesebb ezuttal.

Első Fridrik császár pünkösdkor, mely azon évben május 28-dikára esett, megérkezett Magyarország kapuihoz, (alkalmasint Mosonyt kell ezuttal is értenünk), hová a magyar király, III. Béla ünnepélyes követség által legszivesebb üdvözetét küldötte. Szokás szerint szerződés kelt itt, a magyar király és a keresztes hadak vezére közt, melyben a császár kötelezte magát fegyelem-tartásra és minden szükségesnek készpénzül való fizetésére. A magyar király pedig az összes keresztes sereg előtt az utak és hidak jó karba helyezését s a hadaknak készpénzért ugyan, de bővön és szabott áron való ellátását vállalta el.

Utóbbira nézve az a mód uralkodott a középkorban, hogy minden előre meghatározandó állomáson minden szükségessel ellátott *sokadalmat* tartasson a király. Ez hiven teljesítette a szerződés eme pontját, mint az egykoru vers is bizonyítja:

„*Ergo postquam inclytus princeps Romanorum,
Intravit monarchiam regis Ungarorum,
Ubertatem omnium dat rex et forum.*“¹⁾

Az ilyen vásár nem történhetett az ország nagy megerőltetése nélkül. Mert a közönséges sokadalmak, melyek csak egy vidék házi szükségait fedezik, nem voltak elegendők egy százezernyi hadseregnek is ezenkívül ele-

¹⁾ Egy valaki szives volt ezt így szedni magyar rimekbe:
„Érkezett a császár magyarok földére,
Bővön talált buzát s bort is örömére.
Sokadalom várta, a hová csak ére.“

(Ducangeből Florentinus Monachus után.) Olaszországi hadjáratában a császárnak hasonlóval tartoztak az olasz városok. Csakhogy ott a *forum*-ot *fodrum*-má (olaszul „il fodero“) rontották, vagy inkább javították ki a németek. Mert ott csakugyan inkább hasonlított a dolog a *fordern*-hez (követelés), mint az önkéntességet feltételező vásárhoz.

get tenni. Nem mehetett az a király részéről való kemény parancsok s szigorú büntető végrehajtás nélkül. De minden fegyelem mellett aligha történt akkori időben kihágások nélkül is a keresztések részéről.

Azonban király és császár közt szent volt a békeség.

„Mikor pedig — mond a német krónika — császár urunk a Grane (Esztergom) nevű városhoz érkezett, mely a magyarok *metropolisa*, a király tulajdon személyében ezer lovag (miles) fényes kíséretében ünnepélylyel ment ki fogadására.“

A császár, úgy látszik, a jobb parti városban volt elszállásolva. Ott a magyar királyné fényes ajándékaival díszített lakás várta. Onnan tett aztán látogatást a császár a királyi várlakba, mely a vizen túl volt. ¹⁾

Ha valahol, Esztergomban a sereget nagy sokadalom várta. A király még fitogtatta is az ország gazdagságát. Két egész házat tetőtől talpig a *legfinomabb* liszttel töltött meg s azt ajándékban adta a császárnak. Magyarország tiszta buzáját és malmait megdicsérhette a császár; — de saját rendes serege el volt látva az ő gondoskodásából pénzen vett élelemmel. Volt azonban eme szépen rendezett kereszties seregnek is üstöke, számos oly ember, ki önként csatlakozott hozzá s hamar kifogyott az élelemből. A császár, kétségkívül az ajándékozó intencióihoz képest, ingyen engedte a *szegény népnek* a nagy mennyiségű finom élelmet. Mohóságában ez ostrommal rohant a két raktárra, s a zsákmánylás-szerű mulatság közben három

¹⁾ Arnoldi Chron. IV. könyv, 8. feje. „Exinde rex imperatorem in castrum, quod Grane dicitur recepit, transito flumine ejusdem nominis, a quo ipsa civitas, in qua prius moratus fuerat, et castrum ipsum nomen acceperat.“ Úgy látszik a mai Esztergomból át kellett menni a Dunán is, meg a Garamon is a királyi várhoz. Ha krónikánk nem téved, a királyi vár a mai Kövesd táján, közel a Garam torkolatához állhatott.

ember fult bele a lisztbe. E fajtából maradhatott sok keresztés a mi hazánkban gyarmatosnak.

Egy szóval, a császár ünnepélyes fogadtatása Esztergomban történt s nemcsak a szavakból, hanem magából az esetből azt kell következtetnünk, hogy a mennyiben akkor fővárosról szó lehetett, Esztergom volt Magyarország fővárosa.

A császár négy napig mulatott Esztergomban. Akkor a király lekísérte Etzelburgba, hol vadászattal töltötték az időt. ¹⁾

Most találjuk hát először Budát Attiláról Etzelburgnak nevezve, s általán ez az első hiteles krónikai följegyzés Budáról. Másodrendű városnak tűnik fel Esztergom mögött. Ha mai fogalmainkat alkalmaznók a középkorra, azt mondhatnók, hogy Buda nem volt még több a mi királyunkra nézve, mint ma Gödöllő, vagy Ausztriában egy Laxenburg. Azonban a középkorban nem egy uralkodó gyakrabban s több kedvvel mulathatott az ő vadász-kastélyában, mint ott, a hol fényes trónja volt felállítva és kincseit őrzötték.

Itt is négy napig időzött a császár, szintugy mint Esztergomban. De alig ha csupán a hely megbecsülése kedvéért. Nagy hadserege lassan hömpölygött előre vizen és szárazon. Hogy lépést tartson vele, vesztegelnie kellett huzamosan. A négy napi itt-mulatás kétségtelenné teszi, hogy a keresztéseknek Buda egyik fontos állomása volt, s következőleg ama kényszerített nagy sokadalmak egyikét itt kellett tartani.

Vadászatra is alkalmasnak kellett lenni a vidéknek,

¹⁾ Dominus imperator a rege deductus est in urbem *Adtilae* dictam, ubi domnus imperator quatuor diebus venationi operam dedit. Arnoldi Chron. Slavorum. Lib. IV. C. 8. Az *urbs* kifejezés Attila *egykori* urbs-ára érthető-e, vagy a mostani király lakára?

hogy a király ide hozta le mulattatni császári vendégét. Nem hiában, hogy az ezen korban vagy a következő században élt *Névtelen* jegyzője valamelyik Béla királynak, a torbágyi erdőben tartat Árpáddal fejedelmi vadászatot. Még mai nap sem utolsó ez a környék ilyen mulatságra.

A vadászaton kívül mindenesetre más fontos kérdések is forogtak fen, s többek közt III. Bélának komoly szándéka, hogy ő vagy fiai is meg fogják tenni az utat a szent földre. Így a világ sorsát mérlegelő császár figyelmét Magyarország el nem kerülheti vala, ha behunyt szemmel utazik is, mint tették az akkori irástudók. De a császár nem akkori tudós, hanem bármely korba beillő nyiltszemü, gyakorlati férfiú lehetett, keresztes vitéz és középkori lovag létére is.

— Negyvenkét év óta — mondhatta a császár — mióta először itt jártam, nemcsak az én szemetszuró vörös szakállam lett fehérré, hanem sokat változott Magyarország is. Csakhogy ez megifjodott. Ugy emlékszem, hogy mikor boldogult atyáddal — mindketten fiatalok voltunk — ezen a vidéken solymásztam, Etzelburg vidékén sokkal több régi romot s kevesebb új épületet láttam. Megvolt, ugy emlékszem, egy szép római vízvezeték, egy theatrum, csaknem épen. A helyett most a te kastélyod, a templom, a prépostság épületei beillenének éjszaki Németország akár mely városába. A helység is népes és közházakat látok benne. Azt hallom, ti szásznak nevezitek az itteni gyarmatot. Ez csak annyiban érthető, hogy éjszak felől, a szász földön keresztül vándoroltak ki. De valóban *frankok* az Alsó-Rajna vidékéről. Hiszen nemde az itteni lakosok, ha ékesen akarnak beszélni, magok nevezik magokat néha *sicambereknek* és városukat *Sicambriának* is? Már pedig azok az Alsó-Rajna mellékein lakott frankok voltak. Bármint legyen ez, kezök

munkájából ítélve értelmes, dolgos nép. Ezenkívül, mondhatom, nem rossz vitézek. Nem is árt a könnyü lovas magyart ilyen vasasokkal keverni, — valamint sajnálom, hogy nem hozhatsz magaddal vagy tizezer magyar nyilast és kópjást keletre kitűnő vezérleted alatt. Istenem, be kár, hogy nem jöhetsz velem! Épen ily fegyvernemre volna nagy szükség az arabok ellen. Tudom olvastad, mily megvetőleg irt az a zsémbes és szórakozott freisingeni püspök a magyarok hadiképességéről. Pedig épen kevéssel azelőtt jól elvertétek volt az osztrák atyafiakat. Bosszúból irta azt s bizonyos lehetsz benne, hogy lovagjaim nem úgy gondolkoznak a magyarról, mint ő. Hidd meg királyi öcsém, kevés mai írástudó látja be, hogy hadakat vezérelni és országot kormányozni Isten után csak észszel lehet, s mentül több van ebből, annál jobb. Az ő termetüket megrontotta a sok görnyedezés, józan eszüket a sok iskolázás és a megölő betü.

Erre Béla király (kinek ha állítólagos „jegyzője“ jelen talált lenni, a császár szavain megbotránkozik vala) ily formán felelhetett volna:

— Freisingennek istenfélő püspöke — kegyes emberek s nem ily bölcs uralkodók számára irt, mint Felséged. Azonban okos ember is tanulhat könyvéből. A „Gesta Friderici Magni.“ . . . . .

— Sok van benne olyan, hogy akár el is maradhatott volna.

— Sőt ugy találtam, hogy sokat hagyott ki, a mi a valódi szerzőt, a tettek szerzőjét a dicsőség még nagyobb fényével vette volna körül. De ez a könyve mutatja, hogy értett ő a világi dolgokhoz is, ha méltónak tartotta nem boszus, hanem kegyes pillantással fordulni az egekből a föld felé. Azonban be kell vallanom, fiatal korom óta a költészet jobban vonzott magához a száraz krónikáknál.

Abban legalább a hazugság is úgy hangzik, mintha igaz volna. Nem is üres hang az ének. Felséged roppant hadait nem a parancsolat vas vesszeje hajtja, nem is kiszámítás vezérli, hanem inkább a szent énekek vonzzák a Megváltó sírja visszahódítására. Sőt hallok én a tábor tüzeknél és lankasztó ut közben pogány éneket is minden nyelven, melyek Etzelről és Krimhildáról, Sigfridről és Hagenről szólanak, s melyek mellett éhséget, szomjat, fáradalmat és honvágyat könnyebben tür a katona. A szent énekek Jeruzsálemet hangoztatják; de a világi énekekben az én szerény vadász-lakom városának neve zeng. Talán ma is falu volna, ha már boldogult atyám idejében nem magasztalja a dal a vendégszerető Attila királyt, és városát Etzelburgot.

— Még pedig Irlandiától Syriáig. Ily messze földre szól — és szavamra mondhatom, méltán is — a magyar vendégszeretet jó hite neve.

Ötöd nap a császár folytatta vízi utját Zalánkemen felé, miután hadai, bár elég nagy volt aránylag a fegyelem, elpocsékolták a vendégszerető országnak egy évre való kenyerét. De ha az egykoru nemzedék megérezte az önkéntes vagy kényszerített áldozatokat, — az utókor hasznát látta azoknak az ipar, kereskedés és városi élet föllendülésében.

Nem hiában egy keresztes hadjárat alkalmával szól először a krónika teljes hitelességgel Budáról. A keresztes háboruk idején, s kétségkívül azok nyomán kezdett várossá s nevezetessé lenni, mint Európának minden más előbbre haladott városa is.

Ha Budáról oly nevezetes alkalommal találtunk följegyzést, a XII. század nem mult el a nélkül, hogy ne hagyjon fenn egy életjelt Pestre nézve is, — a mi annyiból áll, hogy már III. István király megfordult, s egy pö-

rös ügyet intézett el itt valamikor 1171. előtt. Ez volna az első documentum Pestre nézve, ha hitelt adhatunk az iratnak, mely a nevezett évről szól.*) Különben Pestnek jelentékeny volta már a következő XIII. században kétségen kívül áll, úgy, hogy a gyarapodás idejét a XII. századra tehetjük, szintugy, mint Budára nézve.

---

*) Az oklevél történelmi elbeszélés-kép tartalmazza ezen szavakat: „Post obitum vero Geysae, regnante filio suo . . . . Stephano III. comes de Luczman *cum rex fuit in Pesth*, in praesentia regis litigavit.“ Fejér Cod. D. VII. 5. — 122. l. Az oklevél Rozgonyi Simon XV. századbéli országbíró ítéletlevelének eredetijéből van véve.

VII. FEJEZET.

PEST A TATÁRJÁRÁS ELŐTT.

A XIII század közepe előtt, már 1241-ből hiteles egykoru krónikákban Pestet nagy helységnek, és *német helységnek* találjuk nevezve. Még pedig értik Pest alatt azt, a mit az új korban: a Duna balpartján elterült *villá-t*, vagy várost.¹⁾ Tudva van, hogy középkorban a városokat leggyakrabban *civitasnak* és *villának* irták latinul, s az olasz az előbbiből, a franczia az utóbbiból módosította a *város* szót; egyik a *cittá-t*, másik a *ville-t*. A XIII. századnak avatott hazai írója, a szemlélő tehetségben a középkor irói nagy tömege fölött kiemelkedő Rogerius váradi kanonok a városok elnevezésében igen következetes. Nála *civitas*: Esztergom, Győr, N. Várad, sat. szóval a püspöki residentiák, Minden más helység csak *villa*.²⁾ Teszen a villa szó nála

¹⁾ Rogerius mester „Carmen miserabile“ 16. fejezet: „magna et ditissima theutonica villa, quae Pesth dicitur, Budae opposita ex altera parte Danubii.“ És Tamás spalatói esperes 37. fejezet (Schwandtnernél III. k. 603 l.) „venerunt versus Pesthum, quae erat maxima villa“ és (606. l.) „devenit ad villam magnam, quae sita est super ulteriorem ripam Danubii, nomine Pesthum.“

²⁾ Egy helyen ugyan Fehérvár is *villa* helyett *civitasnak* van czimezve; de alkalmasint *stylaris* egyszerűsítés; mert együtt szól Esztergomról és Fehérvárról. De lehet, hogy az egy Fehérvár kivétel volt különben is a szabály alól, mint a koronázás és egy nevezetes templom helye. Az ilyet, mint királyi várost *Urbs*-nak is nevezték.

egyszerű falut is, s azért ha nagy helységről szól, tehetne a kifejezés nagy falut. De irónk különös nyomatékkal emeli ki Pest *villa* nagy és igen gazdag voltát s tulnyomóan *teuton* lakosságát, úgyhogy már város jellemet tulajdoníthatunk neki, — még ha némi tulzást teszünk is fel a kutfőknél azon érdekekben, hogy a nemsokára bekövetkezett pusztulás annál nagyobb sajnálatot keltsen az olvasóban.

Mikép, mikor emelkedett nagy helységgé, a mint láttuk, arra a positiv adatok hiányzanak. Láttuk, hogy a XII. században s valószínűen közepe táján telepedtek ide *flandriaiak* és *szászok*; — de lehettek itt *latin* lakosok is. Ha *Esztergomban* *francia* és *lombárdiai* származásu lakosok mellett 1241-ben egy *spanyol* a parancsnok, Pesten is tehetünk föl ily vegyületet. Van is szó egy oklevélben *latin* pesti lakosról. De van szó a XIII. században pesti *saracénokról* is, kik, úgy látszik, mint a *zsidók*, közvetlen a király alá voltak rendelve, kivált adózás tekintetében. És ha a *Névtelen jegyzőt* nem fogadhatjuk el tekintélynek *Árpád* korára nézve, de saját korára nézve szolgálta egyes *tükördarabokat*. Láttuk, hogy Pest vára szerinte *izmaelitáknak* köszöni első megtelepíttetését. Föltehető, hogy a XIII. században még voltak, s tán számosabban mint másutt, *izmaeliták* is, a *koronkénti üldöztetés* s *állandó elnyomatás* daczára. ¹⁾ Végre volt valódi magyar *contingens* is Pest akkori lakossága közt. Bár a várjobbágyi rendszer nem jutott volt *II. Endre* és *IV. Béla* alatt felbomlásához, — mint némelyek tulzottan vélik, — de csakugyan egy *átalakulási processus* volt folyamatban. Sok *félfüggésbeli állapotú család* lett *törvényesen* és *törvénytelenül* *szabaddá* a *várispáni kötelék* alól; de nem egyszer mind nagy birtoku földesurrá, hanem szabad *kisbirtokossá* vagy

¹⁾ Fej. Cod. dipl. III. 1. 263. a pápa 1218. máj. 16-diki levelében (s *Podhast* regestái).

iparossá. Szóval kezdetek előállani hazánkban is szabad egyesekből álló néptöredékek, de nem elég számban arra, hogy néposztályt, s annál kevésbé országos rendet alkossanak.

Mint látni fogjuk, a magyar lakosság megelőzte Pesten és Budán is az idegèn telepedést; mert a városi határrészek majd mind magyar s nem német nevet viseltek későbbben is. A lakosságról csak egyes jelekből lehet ennyit is mondanunk. Későbbi idők bővebb anyagot fognak nyújtani.

Ténynek azt vehetjük, mint mondám, hogy Pest már a XIII. század elején népes nagy helység, mely „város“ nevet érdemelhetett, s többnyire német vagy német vegyületű lakossága volt.

A XIII. század legelső krónikai adata is meg látszik erősíteni ezt.

1211-ben történik, hogy Gertrud magyar királyné eljegyzi bölcsöből alig kikerült négy éves leánykáját, a később szentek közé sorozott Erzsébetet, a thüringeni gazdag határgrófnak. Az ünnepély Pesten megy végbe.¹⁾ Mivel az oly fényes volt, hogy az ország megbotránkozott királynéja pazarlásán, föltehető, hogy azon helyen is, ahol az ünnepély végbement, a királyi várakok egyike állott, vagy legalább Pest nagy helység volt. Külső fejedelmek is örömet tartották az ünnepélyeket népes, bár nem aristocraticus városokban. Gertrud nagy előszeretettel volt a külföldi jövevények iránt, s így Pest *teutonjai* általa más kedvezményekben is részesülhettek.

¹⁾ . . . copulatio nuptiarum celebratur Ungariae in civitate *Ovena*. (Pertz, Monumenta Historica Germaniae Scr. XVII. 331. Notae Diessenses, De fundatoribus monasterii Diessensis (Bajorország, az Ammer-tó mellett.) Irta 1224-ben „Liutoldus presbyter et canonicus mon. Diessensis.“

Ha kétség fér is hozzá, ha vajjon az egykoru, de déli Németországban élt krónikairó nem tévesztette-e össze Ovent Budával, sőt Esztergommal vagy Pozsonynyal is, annyi mindenesetre érdekes tény, hogy egy 1224-ben irt bajor szerzetes az *Oven* nevet használja. Több világosságot vet városunk tatárjárás előtti helyneveire egy csoport peres irat 1235. táján. Ezekből világos, hogy Pestet nevezték a németek hol *Pestnek*, hol *Oven-nek*, de rendesen utóbbinak. Továbbá világos, hogy a pesti egyház *plebania* volt s a váczi püspöki megyéhez számították.¹⁾

A per tárgya egy Baumgarten nevű falu, melyet a szintén lovag (*miles*) Altachi Konrád birt volt, de az osztrák szent kereszti apátságnak hagyományozta, — állítólag. Azonban Wernher pesti lovag, nincs megmondva minő jogczimen, magának tartotta meg, — s daczára, hogy maga a pápa is pártját fogta az apátságnak s a lovagot egyházi átok fenyegette, különféle ürügyek alatt vonakodott megjelenni az osztrák törvényszék előtt. Ugy látszik azon Baumgartenről, vagyis Kertesről van szó, mely a Soprontól Bécs-Ujhelyre vezető utban fekszik.

Lehet gondolni ebből, milyen nagy ur lehetett az a Werner, a kit az oklevél *miles-nek*, de nehányszor *civis-nek* czimez, s ki pesti lakos létére oly távol fekvő birtoknak is ura tudott lenni. Már a heiligen-kreuzi osztrák szerzet be is ült volt a peres birtokba. A pesti *civis* verte ki onnan, s ezért vitték a pert a szerzetesek az egyházi főhatóság elé. Nevéről ítélve Werner német vagy flandriai volt s nem egyszerű polgár, hanem az akkori aristocratiához kellett tartoznia.

¹⁾ Wenzel Árpádkori Okmánytár II. k. 54. és aztán 113—125. lap. Itt *Wernher* többnyire *miles* „*de Ouen*“-nek van írva. Más helyt *W. de Pest* (119. és 124. l.) Hasonlókép a pesti *plebanus* „*plebanus in Oven*“, aztán más levélben: „*magistro A. plebano de Pest.*“ Mindez többször ismétlődik ezen pert tárgyazó számos idéző levélben.

Ezek a peres irományok fölöslegessé tesznek minden bizonyítást arra nézve, hogy a XIII. század elején nem Budát, hanem Pestet nevezték és irták *Oven*-nek.

Honnan ez az *Oven* helynév?

Ha a német bevándorlók nem egyszerre és nem tömegesen telepednek vala Pestre és Budára, alig fér hozzá kétség, megtartják eme rájuk nézve könnyen kiejthető, sőt nyelvökben ismeretes, bár más jelentésű szavakat, legfeljebb dialectusos módosítással. Az idegen *Oven* szó forgalomban jötte és állandósága tehát történelmi emléke a tömeges s egyszerre történt bevándorlásnak. Az erdélyi szász városok nagyobb részének neve is hasonló emlék. Sőt ezt tapasztaljuk a Budapesten feljül a Duna mentén fekvő városok nagyobb részénél is. Ilyenek: Pozsony, Mosony, Győr, Esztergom, Visegrád (Plintenburg). Mindezek nem engednek kételkednünk, hogy ama helységeknek sok ideig tömeges német lakosaik voltak.

De viszont a német név mellett a magyarnak megmaradásából következik, vagy az, hogy a magyarság nem szűnt meg a város népének egy tetemes contingensét alkotni, — vagy csak annyi, hogy a környék és az ország, valamint kormányzata is magyar levén, a vidék, az ország és a hatóságok tartották fenn a magyar nevet.

Az *Oven* szó vagy a magyar helynévtől függetlenül keletkezett, mint Szombathelynek Steinamanger neve, vagy pedig fordítása a Pest szónak, mint Stuhlweissenburg Székes-Fehérvárnak.

Az éjszaknyugoti németségben, melynek tájékáról vándoroltak be a mi föl vételünk szerint Pest és Buda első német telepedői, — nem egy helynévben fordul elő az *Oven*.¹⁾

¹⁾ Egy Ovendorf a lübecki fejedelemségben, egy Ovenhausen és egy Ovenstädt Westphaliában.

Régi helynév- magyarázók az *awá*-ból származtatják az ehhez hasonló helyneveket, minek a régi németiségben *viz* jelentése volt.¹⁾ Ebben az esetben a bevándorlottak, az itt talált Pest névre való tekintet nélkül adták volna a nevet. Nem lehetetlen. De különös volna, hogy egy várost *Víz*-nek nevezzenek bármely nyelven. Ámbár van rá eset, mert Németországban található Wasser nevű falu; de az csak csudálatos kivétel, s azt gyaníttatja, hogy nem víz értelmű szóból rontották, vagy legfeljebb rövidítés, ha eredeti német helynév. Ovendorf, Ovenberg sat. vagy inkább másodhelyre téve Heisz-owen, Kalt-owen érthetőbb lesz vala.

Azért valószínűbb a másik eset, hogy tudniillik az *Oven* helynév fordítása a *pest*-nek. Láttuk pedig fentebb, hogy ez a régi szlávban köszikla és barlang jelentésre vihető vissza.²⁾ A későbbi szlávban és magyarban e szó átvitt jelentéssel kemencze értelművé lett. A német *Ofen* szónak is ujkori értelme hasonló.³⁾

Ezen hypothesis szerint a szó története a következő: A magyarok bejövetele előtt már a szlávok nevezték el a Gellért-hegyet s arról aztán a mellette levő révet *pest*-nek. A magyarok átvették a szót s az itt támadt magyar-bolgár helységekre nézve is megtartották. De átvették úgy látszik a szláv szót magát már nem barlang vagy szikla, ha-

1) Förstemann II. 147. 1. Ily értelmű és hangzásu helynevek találhatók a déli németiségben is.

2) Ezen kötet 63. és köv. 1.

3) Nevezetes azonban, hogy Ofen némely német dialectusban szintén tett és tesz barlangot és omladással kösziklát is. De ez a délnémet, s különösen salzburgi hegyi vidéken kis körben divatos jelentésű szó. (Schmeller Bayerisches Wörterbuch). Ezen jelentést fogadva el, Salzburg tájáról jött volna a tömeges német telepítés. Az Offenből, mi gyakori a német helynevekben, bajos származtatni a szót, a régi Oven írásmód miatt.

nem mész- vagy téгла-kemencze értelemben ¹⁾. A XII. században bevándorlott németek itt már nem szlávokat, hanem magyarokat találván, ezektől tudták meg mi értelmet tulajdonitnak ők a szónak, s épen mint a Fehérvár szóval tették, egyszerűen lefordították nyelvökre.

A helynév ilyen lefordítása arra szolgál némi történelmi bizonyosságul, hogy a kétféle szót használó két nép egymás nyelve iránt nem viseltetett ellenséges indulattal. A bevándorlott németek elég számosan voltak, hogy forgalmat és maradandóságot szerezzenek egy német helynévnek, de elég tanulékonyak, hogy a régi helynevet mégis megtartsák, csakhogy saját nyelvükön.

A mit ma Budapestnek nevezünk, két külön helység volt, melyet nem a Duna jobb és balpartja szerint különböztettek meg, hanem magyarul Budának, s németül Etzslburgnak nevezték a Duna folyása szerint azt a felső várost, hol egykor Acincum feküdt; Pestnek vagy Ovennek pedig azt az alsó helységet, mely a mai Pest belváros s a vele átellenes jobbparti részeket foglalta magában. A mai Budának főrésze, a várhegyi város a XIII. század első felében még nem volt meg; a felső vagy mai Ó-Budát tehát csaknem egy mértföld távolság választotta el Pesttől. Annak a régi Budának, úgy kell lenni, két földesura volt: egyik a prépost, ki bár egyházilag ki volt véve a veszprémi püspökség alól, de névleg ennek megyéjéhez számittatott; másik a király, kinek nevében minden bizonynyal egy várispány gyakorolta egykor a hatóságot. Az alsó város vagy is Pest elég különös, már egyházilag a váczi püspökség alá tartozik, mint az említett periratokból kitűnik, — s csak plébánusa volt még.

¹⁾ Egy Nagy Imre birtokában levő, s velem szíves barátsággal közlött 1586-diki eredeti oklevélben fordul elő *Pesth* = téглаégető kemencze.

Tehát emelkedése újabb volt Budáénál; de sokkal lendületesebb, hogy míg Budát Rogerius csak „bizonyos“ vilának, Pestet igen nagy helységnek mondja.

Méltán tehetjük a kérdést, hogy átalán mi szükség volt ily közel két külön városra? és mi okozta azt, hogy már a középkorban nem az a felső rész nyert nagyobb gyarapodást, mely már Róma uralma idejéből készen kínálkozott az alapokkal? Ha a római megfért az ő Acincumával az ó-budai hegység képezte jókora tengeröböl nagyságu síkon, miért nem fért meg ott a középkor is, s ha épen az átelleni balpartra is ki kellett terjeszkedni, miért nem a római *Transacincum*-nak bizonyára még feltűnő nyomait követte?

Ezekre a kérdésekre sem krónika sem oklevél meg nem felel. A válaszokat a közlekedési viszonyok természetében kell keresnünk, egy-két jól ismert történelmi adat kapcsában.

Másutt bőven fejtegettem, hogy egyik nevezetes európai continentalis ut kelet és nyugat közt az, melynek egyik legfontosabb szakaszát Miskolcz tájától a Dunáig a természet mutatta ki Egeren és Hatvanon keresztül; a Dunán átkelve pedig tovább részint délnek, részint a Balaton mellett Olaszországnak, részint a Duna jobb partja közelében egyenesen Ausztria felé.¹⁾ Szóval a magyarországi Közép-hegység aljában, melynek egy részét teszik a buda-esztergom-váczi hegyek, — vonul el a népek országutjának legfontosabbik szakasza. Itt kell járniok a keletről nyugat felé intézett hadjáratok tömegeinek, s ezt az utat mutatta ki a természet a kereskedés béke-időbeli áramlásának. Nyilván való, hogy az a pont lesz előnyben, a melynél a közép-hegy-aljai száraz úti geometriai-

---

¹⁾ Buda-Pest az Ó-korban 72. l.

lag vágja a dunai vízi közlekedés vonalát, más szókkal: a hol a száraz útközlekedés talál a nagy folyamot keresztül.

Ez a száraz útközlekedés nyilván nagy kerülőt tesz vala, ha akár Vácra feljűl, akár Ráczkevin alul kell átszegenie a Dunát. Eme határok közt akárhol talál alkalmas pontot, annak fog elsőséget adni. Ha már a mai térképet megtekintjük, a Duna folyásának épen ezen fontos szakaszán egymást érik a kis és nagy szigetek. Visegrádtól Megyerig nyúlik a Sz.-endrei sziget, s még hosszabban a Csepel. Az előbbinek északi csúcsától az utóbbi déli csúcsáig mintegy tizennégy mértföldet mérhetünk ki a Duna folyásában. Ezen hosszú vonalon a szigetek láncolatán csak két helyen látunk nagyobb rést. Egyik nyílik a Sz.-endrei sziget déli csúcsa és a kisdudai Palotai-sziget közt. Ez hosszában egy negyed mértföldnyi sincs, mintegy 850 öl. Ez volt a középkorban a meyeri rév. Ezen alól a Palotai, Ujpesti, a Budai és a Margitsziget egymást éri. Hanem a Margitsziget déli csúcsától a Csepel-sziget kezdetéig egyenesbe mérve is a víz folyamát, három negyed mértföldnél több szabad hely marad a keresztben való hajóközlekedésre. Ezen kettőn kívül más practicabilis vonal nincs a Duna nevezett mai vonalán. Mert nyilván való s documentumok nélkül is tökéletes tény, hogy egy-egy sziget igen megnehezíti a hajón való átkelést egy folyamot. Kétszer kell be, s kétszer kiszállni a hajóból, sőt még száraz útközlekedést is tenni közben a szigeten keresztül. Ezenkívűl nagy vízállásnál, ha a sziget víz alá kerül: hajón is, száraz lábbal is megakasztja a közlekedést. E szerint szigeten átközlekedés csak ott van, a hol mértföldekre más nem lehet. A nagyobb közlekedésnek ott kell lennie, a hol a folyam egy ágban egyesűl.

A fennemlitett két egyesűlés közül a felsőnek hát-

ránya a felülről alá mért vonal rövidege mellett a keresztben való nagy kiszélesedés, mi a zátony-képzésre való hajlamot árulja el, s föltennünk engedi, hogy a mostani egyesülés csak ideiglenes, s hajdan több apró sziget volt ezen a tájon. Ezenkívül onnan, hol a rév practicabilis volt, odáig, hol a római alapokon középkori házcsoportok keletkezhettek, vagyis a mai Ó-Budáig mintegy fél mértöldnyi a távolság, s mindkét part mocsáros lehetett a rév irányában. Ott nem is Buda, hanem Megyer nevű faluk támadtak, s falunál egyébbé nem is fejlődtek. Magának a középkori Budának közvetlen közlekedése nem volt hát a tulsó parttal, — nem volt a városnak réve. Az országos közlekedés alkalmasabbnak találta a Duna egy esülésének alsó szakaszát, kivált mely a Margitszigettől a Gellérthegy talpáig nyúlik, mely nemcsak hosszabb, hanem a Duna itt a természetnél fogva is keskenyebb lévén, sem sziget sem zátony-előállítás szeszélyeinek ki téve nem volt. A vonal hosszabb volta régibb időben nagyobb előny vala, mint napjainkban. Rendes békeidőn való közlekedésre lehettek már a vezérek korában és első királyaink alatt elegendő számban szilárdul épített lapos hajók, vagy is kompok. De már ezek sem oly gyorsan hajthatók evezővel és nem oly könnyen kormányozhatók, mint a rendes szállításra használt mélyebb és keskenyebb hajók. Mikor pedig több ezer emberből és lóból állott hadcsapatokat kellett áttenni egyik partról a másikra, minden bizonynyal rászorultak a még sokkal nehézkesebb tutajokra is. Ennél fogva az átszállító hajó attól a ponttól, a honnan elindult, mindig sokkal alább kötött ki a tulsó parton, annál alább, mentül magasabb volt a vizállás. E szerint előnye volt a folyam oly szakaszának, mely több játékot engedett az indulás és kikötés változtatásának. Így a középkori Pest előnye Buda felett az volt, hogy a Dunának mintegy tizenöt

mértföldnyi folyásában vele átellenben volt a legalkalmasabb szakasza a kelet és nyugat közti közlekedésnek.

Mindez több tekintetben másképp lehetett a római korszakban. Nemcsak a Duna folyása volt más akkor, hanem a rómaiak közlekedési modora is fejlettebb a középkorban divatozottnál.

A rómainak a mai Pest területén és vele átellenes parton biztosan kimutatható telepei nem voltak. Legfeljebb alárendelt fontosságú őrtornyot (burgum) tehetünk fel itt. Tehát a római nem Pestnél közlekedett a barbár világgal. Az egykori Acincum irányában volt okvetetlenül az átkelési pont. Munkám első részében ¹⁾ felhoztam a bizonyítékokat, melyek szerint a mai Ó-Buda irányában létező szigetek nem voltak meg, s valószínűen a Duna keletebbre folyt, míg a mai Budai és Gyársziget s talán a Margit- és a már eltűnt Fürdősziget egy volt a jobb parti continenssel. Föltehető tehát, hogy akkor ott a Duna egy mederben egyesült s megkönnyítette a közeli *florentiai* hajóhadnak a keresztben való közlekedést.

Lehetséges azonban az is, hogy ha a mostani szigetek nem voltak meg, léteztek mások s magam is úgy vélekedtem és vélekedem, hogy a pesti oldalon a Rákostorkolata közelében talált római kis castrum vagy *villa* nem a parton, hanem egy szigeten állott. Azonban a római jól értett a hajóhidak építéséhez. S hidakra nézve nem hátrány, sőt előny, ha egy oly óriási folyamon, minő a Duna, mentül több sziget osztja meg gyengébb ágakra a víz erejét. Sőt ily megoszlás gyakorlatinak bizonyíthatja be azt a vakmerőnek látszó vállalatot is, hogy faczölöpös állandó hidak által kössék össze egyik partot a másikkal.²⁾

¹⁾ A 297. és köv. lapokon.

²⁾ Torma Károly régiségbuvárunk szerint a rómaiak csakugyan a Duna mentén szigetek irányában állították hid-

A középkori Bécs is így volt a Dunával. Épen ellentéte Pestnek. Ha itt az egyesülés a végletig vitt összeszorulásig ment, Bécsnél a Duna a végletekig sok ágra szakadt. Mint egy egyenes udvaron kiöntött dézsa víz terjedt szélylyel az alsó-ausztriai medenczében, mihelyt a Kahlenberget meghaladta. Sok berkes sziget közt (melyet *Au*-nak neveztek) a vén Duna még gázolható kis Dunákká is megoszlott, — kínálva kínálván nyakát a hidak járma alá. Ha csak egy nagy sziget két nagy vizággal lesz vala ott, mint nálunk a Sz.-endrei szigetnél, még mindig igen nagy szélességű folyam mindkét ág a középkori hidépítészetnek. Ellenben a kisebb ágak mellett, — melyeken hid vezetett keresztül, s így a folytonos száraz közlekedés előnyét adták, — ha csak egyetlen nagy ág maradt, ott már a komp nyert alkalmazást.

Acincum Dunájának világosabb kikutatásáig is — mi nem látszik a jámbor óhajtasok közé tartozni — annyi világos a fentebbiekből, hogy a római bármely esetben tudott közlekedést létesíteni a két part között akár csupán hajóval, akár csupán hiddal, akár a kétféle eszközzel egyesesen. De bármelyik középkori nép vidékünkön a hajóval való közlekedést választotta volna, s azért az egyesített folyamrészeken talál vala alkalmas átkelési pontot. Láttuk, hogy nemzeti krónikánk Pestet mondja azon révek egyikének, melyen először keltek át a bevándorlott magyarok. Itt nemcsak a hajók és talpak használatára alkalmas egyesített folyamrész kínálkozik, hanem, mint másutt kifejtettem, mindkét felől nevezetes száraz közlekedési vonalak egyesülnek.

Az a körülmény, hogy Pestnél a Duna egy mederben foly, fontosabb lett a közép- és ujkori városra nézve

---

jaikat. Nyomában van újabb kutatásai következtében a hidczölöpök maradványainak.

bármilyen más kedvezményénél. IV. Béla és más magyar királyok kiváltságleveleinél kedvezőbb volt az a természet nagy vonásaiban megírt s a hű térképeknek kétségbevonhatlan transumptumain olvasható kiváltságlevél, melyet városunk a minden királyok királyától nyert. Az a datum nélküli esemény, mely a Duna változásainak történetében elenyésző csekélység volt, hogy Ó-Budánál módosította folyását, szükségképivé tette, hogy a középkor az átkelő pontot a mai Pestre helyezze át, s így Ó-Buda félre-, Pest pedig utban eső ponttá legyen. Az átkelési ponton mulhatlanul nagy helységnek kellett előállania.

Egy hajórév aránylag fontosabbá tette az ott fekvő várost, mint egy hid. Mert emez nem kényszeríti az utast, hogy a hidfőnél tartson állomást és ott háljon meg. De a hajórévnél a sokadalmak és hadak tömegesen átvonuló népének nagy része kénytelen volt várakozni, míg rá került az átszállítás sora. Kiszámítva sem lehet vala jobb módot találni, hogy egy helységben számos utas és idegen csoportosuljon össze s emelje a helység vagyonságát. Hozzá járult, hogy míg a római korban Acincum határváros, mintegy végpont volt, a magyar korszakban a két külön partot egy nemzet lakta egy fejedelem alatt, melynek érintkezése folytonos és ezerféle.

De ha nagyjából, úgy hiszem, elég világossággal kitűnik, miért kellett a középkori városnak alább költöznie, mint a hol a római anyaváros állott, egy más kérdés is támad, hogy a Duna egyesülése alsó szakaszának, mely elég hosszú, melyik részén támadt a város magva?

Vidékünk ama dunai szakaszát a part természete négy darabra vágja. A Császárfürdő táján a Józsefhegy közel a Dunaparthoz szoritván a száraz utat, azon alul eltávozik attól. Innen kezdve a Bombatérig mintegy ötszáz ölnyi parthosszuságban egy tágas völgy nyílik, —

hol ma az *Országut* városrész egy darabja s a *Vizi város* terül el. Ez a felső negyede az egyesült Duna partjának alkalmas volt arra, hogy itt keletkezzék egy jobb parti helység. A Bombatértől kezdve a Várhegy kezdi összeszorítani ismét a parti területet, egészen a Várhegy alsó végéig, mi Pesten átellenben van a mai börzeépülettel. Tesz parthosszában egyenesben mérve mintegy 800 ölet, a vonal közepe-táját a lánczhid jelölvén. Ez a szűkebb szakasz nem volt alkalmas egy város keletkezésére, ha csak valami hatalmas ur sok költséggel nem teszi a Várhegy hátára, a mi aligha történt a tatárjárás előtt. A hegy oldalai meredek levén, azokon kis mértékben fejlődhetett ki egy helység. A harmadik partdarab ismét egy völgyet nyit meg. Kezdődik ez a Várhegy végénél, s terjed a Gellérthegy szikla-falának felső talpáig, a Rudas-fürdőig, vagy itt Pesten véve a megfelelő pontokat, a börzeépülettől a Halpiacz vonaláig. Itt egy elég szűk, de az ördögárok pataka mentén nagyon hosszan nyúló völgy engedett tért néhány utcza számára. Ez a Rác- és Krisztinaváros. A partvonal itt csak mintegy háromszáz ölnyi. A Gellérthegy alján csak épen egy utnak s alig egy ház-sornak volt helye. Ezt nem is vesszük szakasznak, csak elválasztó-pontnak. A negyedik és utolsó a legszélesebb völgyet nyitja Promontortól a Gellérthegy aljáig; de a révi közlekedés szempontjából az egész egyesült Dunának ez a legalkalmatlanabb része volt. Itt még jobban kiszélesedett a Duna, mint Megyernél s még feltűnőbbek voltak a kiszélesedés hátrányai. Sekély, zátonyos természete nehezítette a hajó-közlekedést. A mai szabályozás előtt csak nem rég kilátszott belőle a Kopasz-sziget kisebb vizállás-kor, s a mult századi térképen nem egy, hanem két ily sziget is van ott feltüntetve.¹⁾ Ezen sekélyesség s a nyom-

¹⁾ Mikoviny mérnök térképe Bél Mátyásnál.

ban kezdődő Csepelsziget gátolta meg, hogy Magyarország közép- és ujkori fővárosa nem a Gellérthegyen aluli szép síkságon s az átellenben levő dombosabb helyeken, a régi lóversenyter táján keletkezett. Ezen kisebb szakasz tehát nem érdemel bővebb vizsgálatot, s legfeljebb tükréül szolgálhat annak, hogy az Ó-Budán felüli megyeri rév miért nem emelkedhetett nagy fontosságra és Megyer nem lett várossá.

Marad hát csak két fontos folyam-rész, melynek jobb partja egy helység utczáinak tért engedett: az ujkori Viziváros és a Ráczváros partjai. Azonban számot kellett vetni a rév balparti végével is.

Mert a mai Pest területe kevés kivétellel a Duna árterébe esett nemcsak rendkívüli, hanem közepes áradások alkalmával is, s közönséges időben a Rákos mezejét jellemző homokbuczkákat a szintén jellemző tavak és mocsárok tették kevésbbé egyhanguakká. A Vizivárossal átellenben levő Lipótváros több pontja a nem fölöttébb nagy árvizből kiemelkedett. De az árviz-mentes homokdombok közül a Dunához legközelebb esők legfeltűnőbbje az volt, a min ma a Belváros egyik része fekszik. Még az 1838-diki rendkívüli áradásban is száraz lábbal lehetett járni a Barátok terén és a Károly kaszárnya táján, a hatvani utczának az országútra nyiló végén pedig térdig sem ért a víz.¹⁾ Habár az emberi telepedések a ritkábban előforduló árvizeket nem szokták számításba venni, — mégis előnyt adnak, kivált erődök, templomok, klastromok építésénél a vízmentes pontoknak. Látni fogjuk, hogy csakugyan itt kezdett fejlődni a régi Pest, míg ellenben a mai Lipótváros vagy kültelkei területén csak egy Jenő nevű falut ál-

¹⁾ Plan d. Uberschwemmung von Ofen und Pesth. A vizkárosultak javára 1838-ban kiadta a maga költségén az 5-dik tüzérezred. (Saját térképeim közt.)

litott elő a *jenei rév*. De egy ok ritkán szokott döntő lenni. Itt is valószínű, hogy a hajózási viszonyok kedvezőtlenebbek voltak a Vizivárosra, vagyis a Margitsziget alsó csúcsa és a Bombatér közti Duna-szakaszra nézve.

Mindenki láthatja, a hol a Dunán ma is evezős kompokon szoktak átkelni emberek, lovak, szekerek, hogy a víz sodra mily szerepet játszik. A mulhatlanul terjedelmes lapos kompok sokkal bajosabban szelik a vizet és nehezebben kormányozhatók a rendes hajóknál. Bármily erőlyes evezés mellett a tutajszerű nehézkes szerszámot a víz sodra tetemesen alább viszi a kiindulás pontjánál.

Ez nem volna baj, ha ugyanazon hajónak a kikötési pl. jobb parti ponttól vissza nem kellene térnie ismét a balparti kiinduló ponthoz, részint hogy a jobb partról is szállítson vissza átkelőket, részint hogy a bal parton várakozókkal ismételje az előbbi utat. Ezen kénytelenség már egészen fölöslegessé teszi, hogy a rév két vége közül egyik feljebb legyen a másiknál. Lehetnek épen átellenben s úgy is szokott az lenni. Mit tesznek a révészek? A víz sodra ritkán levén szorosan a part mellett, — s a hol ez az eset, bajosabb az átkelés, — föl eveznek a partok hosszában a lassubb vízben jókora távolságra, s onnan ereszkednek be a víz sodrába, mely ha kelleténél alább hajtotta, a tulsó part lassubb vizében ismét vissza eveznek a kiszálló ponthoz, melynek gondosan elő kell készitve lennie, miután terhelt kocsiknak is ki s be kell szállani tudniok a hajóba.

A víz sodra szempontjából a Viziváros irányában való áthajózás nem volt impracticabilis, s használták is, de nehezebb, mint az annál alábbi. Mert a Viziváros irányában sőt le a Lánczhidig a Dunának két egymástól távoli s önálló sodra van, melyek a Margitsziget képezte két Dunaágból jönnek

le s csak a Gellérthegy alatt lesznek egygyé.¹⁾ És ez így volt, így kellett lennie, mióta a Margitsziget áll. A hátrányt súlyosbítja az, hogy a két sebes áramlás mind jobbról mind balról nagyon megközelíti az illető partot. Ezen két felső erősebb vízáramlás alkalmas volt számos vízi malom felállítására, a mi idővel mesterséges gátjává lett egy állandó révnek. Körülbelül ez a hátránya meg volt a megyeri révnek is, hol a szent-endrei sziget képezte két Duna-ág egyesül ugyan, de a víz két sodra külön marad s a kettő közt képződött a megyeri vagyis palotai kiseded sziget is.

A mai lánczhidon alul a víz sodrának két ága anynyira közeledik, hogy már egynek vehető; de még nem oly sebes, mint a minővé lesz a Gellérthegy talpainál, hol egyesülve csaknem a partot surolja. Ez utóbbi helyen tehát a part melletti fölfelé evezés a legbajosabb lesz vala. A legalkalmasabb folyamrészül az kínálkozott, mely a mai lánczhid és a Ráczváros felső része közt van, körülbelül a pesti Deák-utcza, vagyis egykori Nagy-hid-utcza irányában. A két szemben álló kikötő itt lehetett minden időben. A mult század elején is itt volt a rév, mielőtt hajóhidat állítottak volna, mely itt keletkezett Mária Terézia alatt.²⁾

Ama két szemben álló révtől a hajós mindkét parton könnyebben evezhetett fel kisebb-nagyobb messzeségre, a vízálláshoz képest — s ereszkedett be a víz sodrába.

Igy volt minden időben az ember természetvizsgáló, — vagy jobban mondva, így függöttek kicsiny és nagy dolgok is a természeti viszonyoktól.

Miután láttuk a fő okokat, miért kellett a középkori

¹⁾ Többek közt Lindleynek 1868-ban készült vízvezetési jeles térképén is fel van a víz sodra tüntetve. (Szintén saját birtokomban.)

²⁾ Bél Mátyás egy tájképén. Notitia Hung. novae III. k. Ott sajátságos szerkezetű átjáró van ábrázolva, melyet annak idején fogok ismertetni.

városnak a fejlődési képességet a Duna *alsóbb* szakaszán keresni, mint a hol a rómaiak találták, nem kevésbé fontos egy másik kérdés: miért kezdte már a tatárjárás előtt a balparti Pest túlszárnyalni a jobb parti részt, s ez lett az *igen nagy német helység?*

Egyik könnyen feltűnő ok, hogy a jobb parti Pest egy igen szűk völgy-tekőbe volt szorítva két nagyon meredek hegy közé, míg a jobb parton egy roppant síkság egy városra nézve korlátlan kiterjedést engedett meg.

Másik oka a balparti Pest emelkedésének a hosszában történt vízi közlekedés azon előnye, hogy az összes dunai kereskedés nagyobb részének kikötője mulhatlanul a balparti pont volt.

A hol állandó, vagy legalább az év legnagyobb részében fentartott hajóhid vezet át egy nagy folyamon, ott az alá-s-fel közlekedő hajók számára elég egy kikötő valamelyik parton; mert a hidon könnyű a tulsó part közelebbi és távolabbi vidékeire szállítani tengelyen az árucikkeket. De a hol nem hid, hanem rév van, kettős hajózási művelet ezen átszállítás. Ilyen helyen mind a jobb mind a bal parton külön kikötőnek kell lennie, a hosszú utat tevő hajók számára. Ez magyarázza, nem pedig a keleti népek valamely titkos jellem-sajátsága, hogy a Dúnán, Magyarországon és azon alul, majd minden jobb parti város átellenében van egy balparti helység is, míg Bécsnek, Regensburgnak, melyek hidak által tették előnyössé a Duna szigetes voltát, az átelleni parton nincs és nem volt testvére. Azonban a hol a hajón való átjárás kettős helységet alapított és népesített meg, eleve is bizonyosnak vehető, hogy azok ikertestvérek nem lehettek. Egyik mulhatlanul nagyobbá, virágzóbbá lett a másiknál.

A kikötés kényelme nem oly első rendű fontosságú a folyami, mint a tengeri állomásoknál. Folyamoknál jóval

könnyebb segíteni a kikötő hátrányain. De vannak a folyamoknál is előnyök és hátrányok. A parttól messzire be sekélyes vízben a hajók nagyon távol maradnak a parttól, úgyhogy vagy csak ladikkal eshetik meg a ki- s be- szállás, vagy egy hídszerű alkotványnak, mely a hajóig ér, nagyon hosszúnak kell lennie. A Gellérthegyen aluli folyamrésznél kivált a jobbpartnak volt ez a hátránya.

Hátrány az is, ha nagyon meredek a part. Mert ez a meredekség rendszeren abból származott, hogy a víz egész erejét azon part ellen szegezi. Jóval erősebb horgonyok és kötelek szükségesek itt a terhes hajó megtartására. Az utóbbi tulságba csap Dunánk épen a Ráczváros és kivált a Gellérthegy alatt, hol a víz mély ugyan, de sebes is. Még egy másik körülmény is járul ahhoz, hogy a Gellérthegy alja rossz kikötő legyen. A Duna feneke ott sziklából s szikla darabokból áll, mi a horgonyokat veszélyezteti. Nem is látni soha terhes hajót kikötni azon a vonalon.

A hajósok, úgy látszik, előnyt szoktak adni a lassú vizű partnak, ha ott a sekély rész nem nagyon messze nyulik be a parttól. S ez az előnye volt a pesti partnak a hosszában közlekedett terhes hajókra nézve. De a száraz forgalmi viszonyok is jóval több hajót vonzanak itt a bal, mintsem a jobb parthoz.

A ma Budának nevezett kikötőre az ország igen kevés része szorult. A Dunántúli vidék volt egyedüli piacza; — de abban sem volt nélkülözhetlen. Mert Mosony, Győr, Esztergom, egész megyékre nézve könnyebben volt hozzáférhető, mint Buda.

Maga Fehérvár sem szorult arra, hogy a Regensburgból vagy a Boroszlón át Bécsig tengelyen s onnan hajón hozott árukat Budán szerezzék be. Adony jóval közelebbi dunai állomás volt rá nézve. Szóval a Dunántúli vidék négyszögének két egész oldalát képezvén a folyam,

a sarokhoz közel, s azért a központtól távol eső Buda még hátrányban is volt a vonal hosszában eső más pontok mögött. Az ő kereskedelmi *rayonja*, ha mesterséges kedvezmények nem járulnak hozzá, alig terjedhetett túl a párányi Pilismegye határán. A mi országos forgalmi szerepe volt, azt annak köszönhette, hogy a balpart felől a keleti áruknak ott kellett áthaladniok, hogy a fehérvári úton Olaszország felé szállittassanak és viszont.

Épen ellenkező helyzete volt Pestnek az ország többi vidékére nézve. Nála előny volt, hogy a Dunántúli kerület négyszögének sarkához közel esett. Mert ha az ország térképéről lenyirva, képzeljük a Pest meridiánjától nyugatra eső egész országrészt, mi összesen is alig teszi harmadrészét a magyar korona területének, egy szabálytalanul félkörű legyező-alak marad meg, melynek sugarai Pesthez futnak össze: délnek az a sugár, mely Szegedhez s onnan a Bánságba tart; keletnek a szolnoki és miskolczi irány; az előbbi Erdélynek, utóbbi Kassára és Munkács felé ágazik el; egyenesen északra is járható Nógrád és Korpona felé a Bányavárosokhoz vezető ut, bár utóbbi vonalban versenyzett vele Esztergom a kényelmesebb Garam völgy által. Mindezen vonalokon a többi Duna-parti állomás kevésbé vagy egyáltalában nem versenyezhetett Pesttel. A feljebb fekvő Vác, mely Sz.-László király kezességéből püspöki várossá lett, s megelőzte volt Pestet, lehet vala vetélytárs, ha a természet utját nem állja a hatalmasak által gyakorolt részrehajlásoknak. Vácra nézve nagy hátrány volt, hogy keresztben való közlekedésre, azaz révül nem volt alkalmas egy közben eső nagy sziget miatt. Pesten alól még ily vetélytárs sem lehetett. A balparti soroksári Dunaág, mint hajózásra kevésbé alkalmas, jó messzire biztosíték volt minden verseny ellen. Az alábbi balparti állomások utja nem volt oly állandó vonal,

mint a Tiszát a Dunától elválasztó hegyhát, mely Pest tájától Szegedhez vezeti ma is a vasutat. A legnagyobb leszámításokat megengedve is, az országnak legalább felére nézve a balparti Pest volt a dunai kereskedés központja s egyedüli kikötője.

Azonban a balpartnak is meg voltak és vannak természeti hátrányai, melyeken csak az emberi értelem és kitartó munka által szerzendő gazdagság segíthetett.

Ha a balparti Pest világkereskedelmi országutak bogpontján feküdt, egyszersmind kikerülhetlen útjában esett minden keletről jött invasióknak, mely a nyugat ellen volt intézve. Ha a Rákos mezeje korlátlan kifejlődést engedett neki, minden egyes generatio szorgalmának gyümölcsét nagy részben elnyeléssel fenyegették a Dunának jégmenéssel párosult áradásai. Mert mióta a Csepelsziget s következőleg rajta felül a sekélyesség létezett, ily katasztrófák két-három nemzedék alatt egyszer bekövetkezhettek.

Mit tett a tatárjárás előtti Pest arra, hogy a népes városnak árvizjárta nagyobb részét biztosítsa a pusztító elem ellen, — arról nincsenek emlékeink. Ha flandriai és rajnamelléki bevándorlottak tették a lakosság nagyobb részét, azok előtt nem volt új és kétségbeejtő a feladat, hogy töltéseket állítsanak a legnagyobb áradások ellenében is.

Az sem volt új előttök, hogy puha és vizenyős talajon tömör épületeket emeljenek. Ha valami biztos adatunk volna védtöltések létezésére nézve, az megerősítne abban, hogy Pestnek tatárjárás előtti lakossága nagy részben flandriai és rajnamelléki bevándorlottakból állott, kiknek vagy száz év alatt idejük és módjuk volt a Duna ellen védműveket állítaniok.

Azonban ily adatunk nem levén, föltehető a másik eset, hogy védgátak nélkül állott a legrégebb Pest. S ez

sem hihetetlen. Mert mint fentebb érintettem, az ily elemi csapások dolgában a népek és városok minden időben fatalisticus, sőt könnyelmű gondolkodásúak voltak. Ha egy év szerencsétlensége tönkre tehetne néhány generatio szorgalmának gyümölcseit, viszont ily ritkán előforduló csapást kiépíthetett egy-két emberöltő szorgalma.

A kérdést eldöntetlenül kell hagynunk, s úgy hiszem, eldönthetlen is. De a két eset közül bármelyik áll: akár töltésekkel védte magát a város a Duna ellen, akár azok hiánya daczára lett népes és gazdag várossá, mindkét eset a helynek tenyésztő életerejét bizonyítja.

Azonban, úgy látszik, elhanyagolta mind Buda mind Pest a várépítést. Bizonyára hiányoztak erre a kényszerítő körülmények, s nem érezték szükségét. Ki is építne véd-töltést oda, hová közhit szerint soha ki nem önt az ár, s ki építne várat oly földön, melyet generatiókon keresztül nem tapodott az ellenség?

A XII. század a mi vidékünkre nézve a béke százada volt. Országos külháborúk folytak; de vagy a határon kívül, vagy a határon. A század derekán vivja az ország a nagy háborút a görög birodalom ellen. Nyomasztó volt az s áldozatokba került hazánk népének minden rétegében, mint szokott minden időben a hosszas háboru. De vidékünket közvetlenül nem dúlta, s az általános áldozatok közepett aránylag még kedvező is lehetett némi részben Budára és Pestre nézve a hosszú küzdelem. Az Alsó-Dunánál és a Száva mellékén folyván, a hadi szereket és hadakat kétségkívül a könnyebb vizi úton vitették le a királyok és hadvezérek, s így különösen Pest mulhatlanul egyik fontos gyülekezési pont és fő raktári hely volt. Később Kelettel való viszonyaink szorosabbakká lettek, mi a kereskedelemre s így közvetve dunaparti városainkra fejlesztő hatással volt. Elég legyen csak czéloznom III. Béla kon-

stantinápolyi nevelkedésére, Imre király hatalmának kiterjedésére a szerbek földje fölött; II. Endre szentföldi útjára, IV. Béla sógorságára a bolgár fejedelemmel. Legnevezetesebb körülmény az volt, hogy 1204 óta Konstantinápolyban nyugati hitet és intézményeket képviselt császárok uralkodtak. Az uralkodó ház maga ugyanazon Flandria szülötte volt, mely fél Európát s abban Bécset, Budát és Pestet is harczias, de egyszersmind a béke minden művére alkalmas telepedőkkel látta el, s Flandria és Konstantinápoly közt a száraz és folyami ut mulhatlanul Pestnél vonult keresztül. Ha ez a közlekedés már azelőtt is megvolt, mint már érintettem, most kétszeresen fontosabbá és élénkebbé válhatott. Megszűntek már a XII. században kúnok és besenyők is be-betörni hazánkba a Kárpátok kapuin. A besenyők III. István korában a görög császár szolgálatában a déli vidékeken harcolnak ellenünk. Pest mindaddig, míg a keleti invasióktól tartani lehetett, veszélyeztetett pont vala, mint a Duna bal partja felé eső minden pont. A XII. században s a XIII. elején ezen veszélytől, úgy vélték, nem tarthat többé. Nyugatra a német császárok minden gondját Olaszország foglalta el: az érintkezések vagy barátságosak vagy veszélytelenek voltak. Az osztrák hercegekkel a viszály inkább surlódás mint háboru jellemét viselte a mi részünkről.

Föl lehet tennünk, hogy a hazánkba telepedett városi elemeknek, még a XII. században, ha külső ellenségek s polgárháboruk nem fenyegették nagy veszélylyel, hiányzott egy más nemű ellenségök is, ki ellen egész nyugati Európában mindig résen kellett állaniok. Ez az ellenség a hatalmas nagy birtokosok, a grófok és bárók önkénye, kik az állami közbéke idején sem engedtek nyugtot a városoknak kereskedésök háborgatása által s gyakran tulajdon falaikon belül sem, magok pedig erősített *sasfészek*ik-

ben csaknem megtámadhatlanok voltak. Nálunk a király az ő rendes katonáinak nevezhető várjobbágyaival még mindig féken tudta tartani a netalán önkénykedni akaró hatalmasokat. A főurak hatalma még újabb volt, hogysen föl lett volna kellően fegyverkezve.

II. Endrével rosszabbra fordult minden. Pártharczok folynak a XIII. század elején a királyi család tagjainak zászlója alatt. Az ország ezen már százados régi bajához járult nyugati Európa ragályos politikai betegsége: az oligarchia önkénykedése a királyi hatalom és a közbéke rovására. Endre alatt forma szerinti lázadás történik a korona ellen, melynek egy királyné esik áldozatul. De mindezen rendellenesség és zavar közt nem látjuk nyomát annak, hogy II. Endre vagy IV. Béla kénytelen lett volna rablóvárakat ostromolni, mint később III. Endre, sem hogy a városok külön vagy szövetségben szükségesnek tartásuk hadi lábra állani a belső ellenséggel szemben. A XIII. század első felében az országos elszegényedésről olvasunk. De ha voltak is rossz évek, nem a nép állandó elszegényedését, hanem csak az országos kincstár szegénységét érthetjük alatta. A honvédelmi rendszer átalakulóban levén, a régi elemek lejárták magokat, mielőtt az ujak kellően használhatóak lettek volna. Zsoldos hadak pótolták a honvédeket, s a zsoldosok fizetése rendezett királyi kincstárt követelt, — ez pedig ellenkezője volt a rendezettségnek.

De az országos baj ezen neme a középkorban mindenütt hasznára vált a kereskedő osztálynak s következőleg a városoknak. Abban az időben még kevésbbé, mint ma, nem a nagy földbirtokosnál volt kereshető a készpénz-tőke. Azzal a kereskedők és iparosok rendelkeztek. Ha a király katona-állitás dolgában s politikai kérdésekben rászorult a földbirtokos aristocratiára, — pénz dolgá-

ban az inkább democraticus jellemű, de pénzes városokhoz folyamodott. Voltak már a XIII. században igen gazdag töbzséreink, kik az ország összes közjövedelmeit haszonbérbe tudták venni. Igaz, hogy ezek nem voltak mind keresztyének. A zsidókon kívül mohamedánok, kiket hol saracenoknak, hol izmaelitáknak neveznek, — voltak a király bankárjai és jövedelmeinek haszonbérlei. Ezek a valóságos üldöztetés daczára is megtartották vallásukat — s a pénz-piacz feletti uralmat.

Ilyen elem lehetett a nagyobb városokban mindenütt; de inkább ott, hol a község nem volt püspöki vagy prépostsági székhely, s ilyen volt Pest. Csakugyan találjuk is említve a pesti *saracenokat* a tatárjárás előtt. Ezek nemcsak a fentebbi specialis szolgálatot tették a királynak, hanem közvetlenül a királynak fizették az adót. A Pesten lakott saracenok adója pedig tetemes lehetett. Mert mikor II. Endre a szent földre indult, 1217-ben második neje Jolánta hitbére fejében többek közt a *pesti saracenok* adójából befolyt jövedelmet is leköti, ha a király életét vesztené a keleten. A Maroson való só-szállítás jövedelme, Bodrogmege és a fent nevezett adó nyolczezer márka ezüstre van becsülve, kétségtelenül nagyobb jövedelem amaz összegnél¹⁾.

Izmaeliták és zsidók abban az időben nem voltak ugyan a városi önkormányzat előmozdítói. Kivül állottak jogilag a községen; mert közvetlenül a király iránt voltak kötelezettséggel. De nemcsak népesebbé tették a várost, hanem fogyasztási képességét és productivitását is egyaránt fokozták; továbbá ezen vagyonos elemnek egy városban nagyobb számmal való összecsoportulása bizonyítja, hogy a város élénk forgalmi pont volt.

¹⁾ Fejér Cod. Dipl. III. 1. 263. l. és Potthast regestái. A pápának 1218. májusban történt megerősítő oklevelében fordul elő ez.

A pesti saracenok adója csak a király halála esetére volt-e lekötve a királynőnek, vagy pedig az a királynék állandó jövedelme volt, — nem tudjuk. Gyanitható azonban, hogy vidékünkön már a tatárjárás előtt a királynők gyakoroltak némi fenhatóságot, s Gertrud is tán azért tartotta itt leánya eljegyzési ünnepét. A király jövedelmei közé tartozott a tatárjárás előtt a pesti vásárvám is, melynek évi jövedelme százhusz márkára volt becsülve, ha ugyan az erről szóló kutfő számjegyeiben nincs tollhiba.¹⁾

Ez azon évről szól, melyben Endre király a szent földre indult, 1217-ről. A keresztes hadjáratra nagy áldozatokat tett az ország.

Hogy Pest keresztyén népének egy jókora contingense részt vett benne, azt kétségbe alig vonhatjuk. Mert a II. Endre-féle keresztes hadjáratban tömegesen vettek részt a *szászoknak* nevezett német bevándorlottak.²⁾ Hogy csak erdélyi és szepességi szászok vettek volna részt a vállalatban, s kevésbbé a királyhoz és az ország központjához közelebbi *hospesek*, az nem valószínű, kivált miután nemcsak a hadjáratra ment polgárok remélhettek siker esetében jutalmat, hanem az egész város is. Uj kiváltságok kinyerésére tarthatott számot ezen nemcsak az isten, hanem a király előtt is kedves hadi szolgálat fejében.

Hivatkozás is történik a tatárjárás után Pestnek ko-

¹⁾ Wenzel XI. 150. l. Az 1217-ből keltezett oklevél (a hónap kitétele nélkül) mondja: „Frater noster Emericus Rex . . . medietatem tributi de Pesth Monasterio Tyburcii comitis de insula jure perpetuo contulisset, et nos postmodum idem tributum ad magnam insulam nostris deputassemus usibus, in eiusdem restaurationem plenariam LX. marcas . . . . annuatim . . . . assignavimus.“

²⁾ A spalatói esperes Tamás hitelesen írja, hogy mikor II. Endre az ő tizezer lovasával s számtalan gyalogjával Spalatóhoz érkezett, 1217-ben augusztus 23-dikán, már megelőzte őket a szászok roppant sokasága (*saxonum ingens multitudo*), kik mind igen szeliden és buzgón viselték magokat (26. fejezet).

rábbi városi kiváltságaira. Bár azok ismeretlenek; de kisebb-nagyobb kedvezményeket foglalhattak magokban.

De mindazon kedvezések, melyekben a város s általában az idegen telepedésű városok részesültek, nem hozták őket a királytól oly függésbe, hogy a nemzet többi részével ellentétbe jöjjenek. Bizonyság erre a magyar alkotmánynak alapvető oklevele 1222-ből. Itt a politikai szabadságot kivivott független aristocratia jogaival együtt biztosítva vannak a bevándorlottak korábban nyert kiváltságai is.¹⁾ A nemzetnek a királylyal folytatott vitájában a *hospesek* nyilván a nemzettel fogtak kezét. Meg volt ezzel téve az első lépés arra is, hogy a városok közjogi tényezők legyenek és a később kifejezett alkotmányos gyűlésekben szavazatot nyerjenek.

Hogy egyes kiváltságokon és szabadalmakon kívül közvetlenebbül tettek volna valamit Pestért régi királyaink, hogy itt diszes templomot, gazdag egyházat vagy erős várat építettek volna, arról nem szól a krónika. Sőt a mi kevés adatunk van, az épen az ellenkezőt bizonyítja, legalább az egyházi téren.

Nem fektetek sulyt IV. Béla két állítólagos oklevelére, melyekben mindkét Pest plebániáját véduri jogra s tizedfizetésre nézve oda ajándékozta 1237-ben egy Pannonhalma táján, Béla-kuton felállított cistercita apátságnak.²⁾ Mentül több okot tudna felhozni valaki ezen iratok

¹⁾ Az arany bulla XIX. szakasza szól erről.

²⁾ Egy 1236-diki oklevél Wenzelnél (VII k. 30. l.) egy XIV. századbéli átiratból, meglep csak az adomány pazar volta által is, oly királynál, kinek fő törekvése az ország pénzügyi rendezése volt. Még a „*lucrum camerae*“ is előfordul benne. A másik, 1237-dikit Fejér (IV. 1. 60.) állítólag a primási levéltár-ból irta ki. De Knauz, azon levéltár ismerője csak Fejérre hivatkozik. A pozsonyi káptalanban sem látta. A bélakúti apát joga legfeljebb a jobbparti Pest templomára terjedt ki. (Knauz, Mon. E. Str. 317. l. és budai regesták.)

hitelessége mellett, annál inkább bebizonyítaná Pest város alárendelt fontosságát a tatárjárás előtt.

De ellene mond e fölvetelnek egy másik adat. 1230-ban telepednek meg a balparti Pesten a dominicanus szerzetesek. Nemcsak templomot és kolostort építenek, hanem azt erős falakkal veszik körül, melyek a városnak mintegy belső várául szolgálhattak.¹⁾ Legalább is különös, hogy a balparti plebánia felett a patronatust ne az épen akkorigen népszerű pesti praedicatorok, hanem az elég messze lakó cisterciák szerezzék meg. Ha a fenti oklevelek valódiak, a király nem lehetett igen kegyes indulattal sem Pest, sem az ő dominicanusai iránt, holott pedig ama szerzetház oly nevezetességre jutott, hogy már 1233-ban II. Endre király ennek pesti épületében volt lefizetendő részletekben azt az összeget, melylyel az ország különböző egyházainak adós volt.²⁾

Hozzá kell tennünk, hogy azon praedicator rend sem a király adományából települt meg Pesten, — hanem két magyar családfő, Bessenyei Mihály és Kenderesi Balázs alapították a monostort, melynek egyik lakója a szintén magyar Bánfi Buzád volt. Egykor magasrangu, báni méltóságot viselt férfiú, több gyermek atyja, 1233-ban a pesti monostorban vonta meg magát a romlott világ küzdelmes zaja elől, mint egyszerű barát³⁾. Az alapítók neve tanúsítja azt is, hogy Pesten nem csupán németek és saracénok laktak, hanem született magyarok is, még pedig gazdag családok.

Úgy látszik, Pest a tatárjárás előtt is nagyon vegyes népű város volt. Valamint talaja az özönvizek és áradások

¹⁾ Ferrari Zsigmond. De rebus Ungaricae Provinciae S. ordinis *Praedicatorum*. 524. l.

²⁾ Fej. Cod. D. III. 2. 323. l. (L. Knauznál).

³⁾ Ferrari i. h. és 59. l.

sokféle lerakódásából áll, ugy népe is az alföld és felföld, a Felső-Duna nyílt országutjainak népáramlatából halmozódott fel.

Mai fővárosunk alsó csoportjának, mely a két Pestből állott, sorsa már akkor külön kezdett válni a felső csoportétól, mely Buda nevet viselt. Romban hevert emlékeiből egy királyi kastély s egy prépostság emelkedett. Előkelőbb város volt mind világi, mind egyházi tekintetben. De népesedés és vagyonosság az alsó csoportra vitte át a súlypontot.

A tatárjárás előtti írott emlékek a XIII. század első felében többször említik Budát; — de nagyobb részök egyházi ügyekre vonatkozik, s a prépostság kiváltságait, hatalmát és vagyonosságát tanusítják, — a mi, ha egy ideig az egyház civilisáló védszárnyai alatt fejlődésnek indította is, de a teljes kifejlésnek fő-feltételét az önállóságot kizárta. Legnevezetesebb egy pár 1212-ben kelt oklevél, melyben a káptalannak Buda és környéke fölötti jogait írja le II. Endre, megerősítvén ezzel a még Imre királytól nyert jogokat. A káptalan hatósága kiterjedt a mai vörösvári völgyre. Mindaz a mi a völgyet alkotó két hegy-sor orma közt van, föl a Pilis hegyig, a káptalan hatósága alá tartozik. Itt a szőlődézsma és a vásárvám a káptalané. Továbbá az igazságszolgáltatásra nézve ama területet kiveszi a király az országos és megyei bíróságok alól; de nem a városi municipium nyeri azt, hanem kizárólag a káptalan ¹⁾).

¹⁾ Két egy értelmű, de részletekben eltérő, s gyanus eredeti oklevél a pozsonyi káptalanban. (Knauz, Budai Reg. és Fejér III. 1. 118. és 121. l.) Gyanus az is, hogy II. Endre, ki az elősorolt jogok közül némelyeket megvont volt a káptalantól, saját tettét rút szavakkal kárhoztatja, *spoliationak, injurianak, denudationak, nimis licite damnationak, damnificationak, hazugságok* nyomán való cselekedetnek nevezi, s bűnbá-

Egy másik oklevél azt a törvényt szabja, hogy a budai polgárok közül senki, akár magyar, akár bevándorlott, fekvősegeit másra ne szállithassa, mint a budai egyházra ¹⁾.

Mindamellett, hogy kétesek az adatok, melyek a budai káptalan jogainak oly nagy mértékéről szólanak ama korból, alig kételkedhetünk abban, hogy Buda lakossága kisebb-nagyobb mértékben ne lett volna a prépost gyámsága alá rendelve. Lenni kellett oly okleveleknek is, melyek a prépostsági város lakóinak bizonyos kereskedelmi szabadalmakat biztosítottak, s melyek által a város ama gyámság védszárnyai alatt fejlett és gyarapodott, bár teljes autonomiára jutni nem engedték a polgári elemet. De a város levéltára kevesebb hiteles és nem hiteles oklevelet hagyott az utókorra a korábbi időkből, mint az egyházi rendeké.

A királyi várnagynak ugyanazon területen mi maradhatott s minő szabadalmaik lehettek kereskedés tekintetében a budai lakosoknak, arról nincsenek egykoru adataink ²⁾. Egy budai *latin* kereskedő említettik 1231-

natos kifejezésekkel vonja vissza. Különös, hogy a káptalan ama spoliatiokat nem panaszkolta fel Rómában. A III. Incze idejéből teljesen meglevő *registák* közt ez ügynek nyomát nem találtam (Potthastnál). Lásd a mellékletet.

¹⁾ Knauz, Budai Regesták. Tört. Tár XII. k. 118. l. Az okmány tartalma több tekintetben hamisnak mutatja ezen datumtalan levelet. A budai egyházat az a „szent királyokkal“ alapíttatja és így magasztalja: „in cunctis regni nostri urbibus magis olim situ et nomine famosa.“ De már több a többinél, hogy a prépostság biráskodását az oklevél kiterjeszti a királyi vár garnisonjára, a várjobbágyokra a Budán mulató főurakra és *főpapokra* is. Nyilván való koholmány. Minthogy pedig az oklevél hivatkozik Endre állítólagos 1212-diki határszabására, azt a kettős volta által is gyanus levelet még gyanusabbá teszi.

²⁾ Egy állítólag II. Endre korában kelt, de I. Ferdinand alatt 1550-ben megerősített oklevél szerint (Wenzel VI. 572. l.) Garam-Sz.-Benedek polgárai azt a jogot nyerik, a melylyel

ben, ¹⁾ s több positiv adatot nem találunk a budai polgárságról.

Föltehetjük azonban, hogy Buda szintugy gyarapodásnak indult, mint Pest, s azon száz év alatt, mely az idegenek letelepedésétől a tatárjárásig lefolyt, városias jelleget öltött.

Egy királyi lak létezéséről tanuskodik az is, hogy IV. Béla király a tatárjárás előtt az évnék egy részét, a nagy bőjtöt itt szokta volt tölteni ²⁾. A krónika a hadak gyülekezésére alkalmas helynek (communior) mondja Budát. Királyaink jelenléte nem volt befolyás nélkül a város jövőjére.

Különben is a század négy első tizede előmozdította a béke műveit országszerte. A politikai zavarok mellett is nagy haladást tett a kényelem, csinosodás, s talán a fényűzés és művészet is. Egy Ferencz- vagy Domokos-rendbeli asceta vagy pedig a korábbi idők vadabb harcziaságának magasztalója fanyaron róhatta meg a kor erkölceit: könnyelműségnek nevezhette a vidor életkedvet, feslettségnek a világi javak bőségének nem tulzott élvezetét is; a viseletben, ruházatban való csinosságról csak megvetéssel szólhatott, mint a mely a férfi-nem fiataljait classzonyosítja, szóval a magyar nemzetet például mutathatta fel, mily káros a nemzetekre nézve a tartós béke. Mindez a szemrehányás, kivált a bekövetkezett nagy katastropha után, mentül élesebben volt kiemelve, annál tisztább és teljesebb igazságnak látszott ³⁾. De egy elfogulatlan vi-

---

Fehérvár, Pest és *Buda* polgárai birtak. Ha az irat igazat mondana is, mint láttuk, *Buda* polgárai elég korlátolt jogokat élvezhettek.

¹⁾ Fejér III. 2. 269.

²⁾ . . . rex ad quandam villam, quae Buda dicitur, in qua consveverat quadragesimam celebrare, pro eo, quod dicebatur locus communior, properavit. Rog. Carm. Mis. 15. fej.

³⁾ Thomas Archid. Spalat. 37. fej. a tatárjárás előtti magyarokról többek közt ezt írja: Erant longa pace dissoluti, ar-

lágfi, egy gondolkodó államgazda, míg a veszély be nem következett, mindezekben alkalmasint nem az erkölcsök romlottságát, hanem a béke műveinek, a civilisationak föllendülését látja vala. Hány pap nem hirdeti ma is, felekezeti különbség nélkül, égrekiáltó corruptiónak, hogy a paraszt lány selyem szalagba fonja üstökét?

A kényelem és fényűzés s az életszükségek többfélesége mindenek felett hasznára vált az iparnak és kereskedésnek, s így közvetlenül a városi elemnek, s legkivált a bevándorlott idegeneknek. Mert a viseletben és életmódban való változások kétségkívül idegen utánzások voltak, s idegen szokás idegen iparost kívánt meg. De a nagy mérvű bevándorlások után nem külföldiek, hanem hazánkfiává lett iparosok fedezhették az új életszükségeket. Szóval Pestnek és Budának anyagi gyarapodására befolyhatott a szokások amaz átalakulása, melyet a csupán erkölcsi bíró kétségkívül tulzott szigorral rótt meg.

Azonban — fájdalom — alapjában igaza volt az erkölcsbírónak, a mennyiben megróttta, hogy a béke nyugodt élvezete mellett elhanyagolta ama nemzedék a hadiakban való ügyességet. Ezt a hanyagságot kérlelhetetlenül szokta büntetni a sors.

Különösen városainknak kell vala kitenni magokért a mongol invasio idején. De az egykoru krónikás II. Endre szászait nem félelmes harcziaságukról magasztalja, hanem

---

*morum asperitate desveti, carnalibus enim gaudentes illeceb-
ris . . . etenim terra Ungarorum omnibus bonis locuples, cau-
sam praestabat suis filiis immoderatis deliciis delectari. Quod
enim aliud erat juvenilis aetatis studium, nisi polire caesariem,
cutem mundare, viriliem habitum in muliebrem cultum mutare.
Tota dies exquisitis conviviis expendebatur sat. Egy déli em-
bernek az éjszakaiak ellen, s Sz.-Ferencz bámulójának a világ
fiai ellen való szigorát leszámítva, aligha az esperes csupa kép-
zeleti praedicatio-gyakorlatot tart ezekben. A Dalmatiába me-
nekült magyaroktól értesült elég hitelesen a volt állapotokról is.*

ártatlan szelidségükről. A polgári elem lett volna arra hivatva, hogy az akkori ostromszerek által be nem vehető falakkal kerítse városait.

De míg Németországon előbb született meg a várfal mintsem a városi élet: Magyarországon már lehetett várossal beszélni, midőn várak vagy nem, vagy igen silány minőségűek voltak, még ahoz a korhoz képest is. Láttuk fentebb ennek némely természetes okait, a fő az, hogy a kényszerítő körülmények s a szükség érzete hiányzottak.

Bekövetkezett azonban a leczke, még pedig oly szigorral, mely a hiba mértékét jóval meghaladta.

VIII. FEJEZET.

A TATÁR PUSZTÍTÁS.

1241-ben IV. Béla király a nagy bőjtöt, mint rendszeren, Budán tölti. Februárban oda hívta meg az ország nagyait tanácskozásra. A haza határaihoz közelgett mongolok elleni védelem volt a tanácskozás fő tárgya. Az akkori rendek — ha szabad 1241-re már ezt a kifejezést használnom — nem a haza, hanem a király szorultságát tekintették fő dolognak. A mongolokról csekélylő véleménynyel voltak. A király addigi bel-politikája oda irányult volt, hogy a fő hatalmat a III. Béla korabeli erejére emelje; a rendek meg akarták tartani azt azon gyöngeségben, mint II. Endre alatt volt. IV. Béla nem régiben a kunok kitünően harczias népét telepítette be, a már-már lefegyverzett királyi hatalomnak támaszaképen. Most a budai gyűlésen egyetlen határozattal a rendek megfosztották a királyt és országot a kunok hathatós szövetségétől s egyszersmind megtagadtatván a királylyal addigi politikáját, súlyos csorbát ejtettek a király tekintélyén. — Ez a kétélű határozat Kuthen kun fejedelemlnek fogságra ítélése volt. Hogy IV. Béla Budán tartja az országgyűlést, tudunkkal az első példa Sz.-Fehérvárnak e részben való háttérbe szorítására. Egyszersmind Buda és Pest stratégiai fontossága most érvényesül először egy világos történelmi tényben. Emez volt kitűzve az ország hadi ereje

főrészének gyülekezési helyéül. A mongolok főserege a vereczkei szoroson át törvén az országba, valószínű volt, hogy Eger és Hatvan irányában fog a Duna felé nyomulni.

Hol volt a magyar sereg?

Egy középkori hadnak rendesen nem hetek, hanem hónapok kellettek, hogy összeszedje magát. Kivált mikor hosszasabban aránylagos béke volt, úgyhogy az országnak nem kellett egész erejét összeszednie, — az emberek elszoktak a készen-létel gondjaitól. S ilyen esetben volt Magyarország a XIII. században. Hozzájárult, hogy a nagyok egy része elégedetlen volt a király kormányával, s így a jóakarát és buzgalom sem segített a szervezet hiányain, ellenkezőleg a roszakarát még rosszabbá tette azokat. Ha némely nagyok, mint némely püspök is, elég hamar Pestnél termett, ha kétségkívül nem teljes dandárral is: de az ország rendes hadereje nagyobb részének legalább is egy negyed évi készülődés kell vala, hogy együtt lehessen. Német- vagy Franciaország abban az időben szintén nem tud vala kevesebb idő alatt egy hatvanezernyi sereget összegyűjteni. Az osztrák Fridrikről olvassuk, hogy elég korán jött a pesti táborba. De tudjuk, hogy kevesed-magával. Bizonyára az idő rövidségével mentegette hada maroknyi voltát. A magyar vezérek s néhány első királyaink alatt, a régi szervezet mellett, meglepő gyorsan tudott összeverődni s rendben lenni az ország hadi ereje; de már a XIII. században a rendszer egészen más, nyugat-európai lett.

A Rákoson hatvanezer embernek oly rövid idő alatti összesereglésére a legelfogadhatóbb magyarázat nem a hadi szervezet egészséges volta s a honvédelemre kötelezettek példás buzgalma, — melyek ellenkeznek az irott emlékekben fentartott kor- viszonyokkal: hanem egészen más.

Kortársaink éltesebbjei jól tudják, mi szokott történni, mikor oly ellenség rohanja meg az országot, melyről tudva van, hogy nem kiméli a fegyverteleneket sem, hanem éget, rabol és pusztit. Ily esetben a faluk és nyílt városok lakossága szekérre rakja családját és felkelhetőségeit s mindenki *menekül* részint az erősebbnek vélt helyekre, részint pedig az országos hadseregek tábora mögé. 1848-ban és 1849-ben ez mindennapi tünemény volt, s bár a sereget sok harczossal gyarapította, de a hadvezéreknek sok bajt és kellemetlenséget okozott.

Igy kellett lenni csalhatatlanul 1241-ben mindjárt a mongolok betörésének első hírére. S így is volt. Positiv adatok vannak rá, hogy mindjárt elejénte, még martius közepén Vácot temérdek sok vidéki menekült lepte el. Egy része ott keresett védelmet, de más része tán a Dúnán tuli biztosabb részekre menekülendő, ott várt az átkelésre. Annál több menekült lephette el Pestet, s köztük számos olyan, ki fegyverfogásra volt képes, ha nem is mind kötelezve.

Ennélfogva az 1241-diki pesti tábort igen rendetlen gyülevész tömegnek kell képzelnünk legnagyobb részében, mely félelmét szenvedélyes kifakadásokkal palástolta, — kész és képes is volt forradalmi kitörésekre, de nem rendszeres harczra. — Ilyen gyülevészből kellett rögtön szervezni egy hadsereget a rendezett mongol hadak ellen.

A gyülekező sereg kétségkívül nem fért el mind a városi szállásokban, hanem alatta táborozhatott a Rákos mezejének azon közeli részein, melyeket akkor egy-két falu is népesített, s melyeken ma a külvárosok és kültelkek terülnek szét. Egy tábornak víz kell. Az ivó-víz közelsége nélkülözhetlen; de jó szolgálatot tesznek a folyók, tavak és mocsárok mint védvonalak is. És Pest határa abban az időben kevésbé szűkölködött többféle víz nélkül,

mint ma. Régi térképeken egy Duna-eret látunk a mai Belvárostól bizonyos távolságra. A terület magassági mérései leghihetőbbé teszik, hogy az a mai Árok-utczától indulván, ott huzódott el nagyából, hová közelebbi években volt tervezve egy hajókázható csatorna. Elég tér volt ezen belül egy tábor számára. ¹⁾ De ha ez a Duna-ér nem volt meg s csak később mesterséggel ásták, voltak még vizerek kissé távolabb. Egy pataknak kellett erednie azon időben Kőbánya táján, mely a mai Városligetben mocsáros tavat alkotva, folyt le a Dunába éjszaknyugati irányban, azaz a Rákos patakka párhuzamosan. Egy további vizadó vonal volt a Rákos patak, melynek folyójában a mocsárok és nádasok, akkor tavasz levén, vizben bővelkedhettek. A kőbányai patak és a Rákos vize közti emelkedés szintén alkalmas lehetett táborhelyül, s ebben az esetben a tábor a mai tűzraktáraktól s a Városliget és Erzsébet-ut táján levő dombokról tartotta szemmel a csömöri hegy-sorig terjedő síkságot. Azonban föltehető, hogy a pesti tábor jobban szerette a kőbányai patak mocsáros vonalát a homlokon, mintsem háta mögött. A krónika szavaiból is azt vesszük ki, hogy a tábor egészen az akkori város alatt állott.

Martius tizenötödike egy péntek nap volt, midőn a tatárok Gödöllő tájára érkeztek. Minden késedelem nélkül csapatok indultak Pest felé. ²⁾ Faluk felégetése, a lakosok legyilkolása ezen fél-vadaknál nemcsak rendes szokás volt, hanem ez alkalommal tán arra való is, hogy a magyar tábort ereje megmutatására kicsalják állásaiból. Ismételve

¹⁾ Rupp helyrajzi történetének 2. térképe a magassági viszonyok nem ismerésével van készítve, midőn ama régi vizér a magasan fekvő Városliget végénél van elvezetve.

²⁾ Rogerius 21. fej. Félnapi járást mond kutfönk, mit nagyából a fentebbi helynévvel jelölhetünk meg.

közeledtek a magyar táborhoz s ismét gyorsan távoztak. Vasárnapig tartott ezen ingerkedés és nyugtalanítás. A magyarok és németek részint a környék elpusztítását fájalták, részint szégyenlették, hogy a király félénk színben tűnjék fel. A vitézi hirnévre legféltékenyebb volt Ugolin, a harczias kalocsai érsek, ki martius 17-dikén a király világos parancsa ellen egy tatár csapat üldözésére indult, az ő nehéz fegyverzetű érseki dandarával. Ez az összetűzés mindkét fél előtt világossá tette a két sereg előnyeit és hátrányait. A kalocsai érsek kétségkívül számított arra, hogy sikerül az ellenséget szembeszállásra kényszerítenie, mely esetben minden vasas vitéze megfelelt volna három-négy könnyű fegyverzetű tatárnak, s győzelme bizonyos. Ámde a mongolok sokkal ügyesebbek voltak az akkori európai lovagoknál a terület fölhasználásában, s az Ázsiából jött had jobban ismerte már Pest körül a tér minőségét, mint az illető hazai csapat. A tatárok szokás szerint meghátráltak, még pedig nem cselből, mint hinni szokás, hanem kénytelenségből, érezvén fegyvernemök nagy fogyatkozását szemben a vasas vitézekkel. De úgy látszik, visszavonulásuk utja eleve ki volt számítva, egy könnyű lovaik által gázolható süppedékes talajon keresztül, mely azonban a nagy lovu vasasokra nézve veszélyes volt. A kalocsai érsek és katonái egy ily pontig üldözték a szaladó mongolokat, kik valahogy átgázoltak a mocsáron. De az érsek katonái vas fegyverzetök sulya által is nyomva, benne rekedtek, hogy se előre se hátra nem mozdulhattak. A tatár had bekerítette, nyilzáporral borította el őket, s nagy részök oda-veszett. Az érsek csak harmad-negyed magával maradt meg hirmondónak. Elbizakodott emberek szokása szerint saját botlásáért mást tett felelőssé; mert ő maga csalhatatlan. A királyt vádolta, miért nem küldött egy csapatot segítségére. A nép

szava pedig, mely nem szokta mindig eltalálni az igazat, az érsek mellett nyilatkozott.

A király ezen mulasztása pedig onnan származhatott, hogy az érsek messzebb távozott volt üldözése közben a tábortól, hogysesem a segítség elég korán érkezhethet volna meg. Ebből hihető, hogy az üldözők veszedelmének helye nem az a mocsár-zóna volt, mely a városligeti tó és körönd felé vonult el, hanem a Rákos patak mentén vesztettek el a szebb halálra érdemes vitézek a parancsnok fegyelmetlensége és eszélytelensége miatt. Minthogy a két napi csatározás alatt a mongol kémlő sereg főereje Gödöllő tájáról Vácznak vonult volt fel, hihető, hogy Pestnek nem déli és keleti, hanem éjszaki táján volt az a végzetes mocsár, Uj-Pest és Palota felé. A mongolok ama száguldozásai bebizonyították, hogy a Pest körüli mocsáros terület-övek nem nyújtják azt a védelmet, a mit Székesfehérvárnak akkori tavai.

Aznap, mikor a kalocsai érsek veresége történt, a mongol előhad zöme Vácot készületlenül kapta és lepte meg. Egy rohamra bevette, kirabolta, fölégette, lakosait s az oda menekült népet felkonczolta. A pesti tábor elől egy időre el voltak zárva a felső megyék.

Fridrik osztrák herczeg egy csatározásban szerencsésebb volt a kalocsai érseknél. Saját kezével ölt meg két tatárt s csapatja foglyot is ejtett. Kiköszörülte a keresztyén fegyvereken az érsek által ejtett csorbát. Csakhogy ezt is, mint minden eseményt a nép, uralkodó rög-eszméjével olvasztotta egybe. Ez az uralkodó eszme pedig a király eljárásának hibáztatása volt. Fridriknek inkább egy tizedeshez, mint vezérférfiuhoz illő vitézkedése szemrehányássá lett a magyar király ellen. Az idegen fejedelmet sokkal különb uralkodónak kiáltották ki, mint saját királyukat. Némelyek már az előbbi időben Fridrik pártján voltak, — ki most újra vetélytársképen tűnt fel. Hösködése

s még egy alábbi rakonczátlanság után itt hagyta a magyar tábort. Senki sem tudja az okát megmondani, miért. De a fentebbi viszonyból gyanítani lehet, hogy ha jószántából nem ment, a király bölcsen tette, ha szép szavakkal haza kergette. Oly izgága és hetvenkedő fajból találkozott elég példány a hazai magyarok és németek közt is. A politikai viszályt az ő jelenléte csak éleszthette.

Mikor külveszély fenyegette a hajdani római respublikát, egy dictator kezébe adták az egész államhatalmat; 1241-ben pedig a magyarok egy hatalmas külső ellenség invasiója ellenében, mohón kapnak minden alkalmon, hogy a vezéri tekintélyt és hatalmat a király személyében megbénítsák, s rend helyett a politikai pártkérdések által lehetetlenné tegyék a fegyelmet.

A főbbek zavargását nyomban követte a tömeg zavargása.

A csatározások nyomán az a hír terjedt el a városban, mintha a Pest alá szemlére küldött ellenséges csapat sem nem mongol sem nem tatár, hanem *kún* lett volna. Ámbár izgalmas időkben a nép könnyebben elhiszi a merő valótlan-ságot, mint az igazat; de ezuttal a hír sok valószínűséget nyert logikai következtetés által. Az ellenzék és vele a nép igen természetesnek találta, hogy miután a kúnok fejedelmét méltatlanul fogságra vetette, a kúnok boszúból csakugyan az ellenséghez pártoljanak. Nevelte a valószínűséget az, hogy a haza bölcsei, a budai országgyűlésen árulónak tartották Kuthen vezért. A nép bizonyára úgy fogta fel, hogy bűnös volt, s csak a király változtatta halálos ítéletét tisztességes fogságra. Kapva kaptak a híren, hogy ezt is vádkép hozhassák fel a kúnokat betelepített király ellen, s ha valótlán vagy nagyított lett volna is a hír, megtette azt a hatást, a mit egy kétségtelen tény tesz vala.

Azonban könnyen megeshetett, hogy a hír valóságon alapult. A magyar táborban jobban ismerték a kúnokat, hogysesem őket a mongolokkal és tatárokkal könnyen összetévesztették volna. Megtörténhetett, hogy csakugyan a hazába telepedett kúnok egy részét felbőszítvén vezérok fogsága, az ellenséghez pártolt már. De lehettek azok nem hazaiak is. A mongolok közt már a bejövetel előtt egész csapat kún szolgálhatott kénytelenségből, s szokása volt a khánoknak néha keresztyéneket és kúnokat küldeni előre. Sok észszel és ravasz kiszámítással jártak el. Föltehető rólok, hogy a mongol vezér az ellentáborbeli viszályok szítására küldött Pest alá kúnokat. A siker ez esetben talán meg is haladta várakozását.

A tömeg felzudulását az ország nagyai nem fékeztek. Ellenkezőleg, a kik Kuthen személyében a király politikáját már előbb sujtani jónak látták, most következetesen felkiálthattak: nos kinek volt igaza? — A király védeni akarta a kún vezér személyét. Tartozott is védeni. *Kuthennek ő keresztapja* volt, — mi nagy szó a XIII. században. Nemcsak, hanem mikor befogadta az országba, királyi szavát adta, szentül megesküdött, hogy minden bántalom ellen védeni fogja. Annál jobb az ellenzékre nézve, mert egy csapással két czél lesz elérve: a kúnok kiirtása s a nép akaratának fölemelése a királyi eskü fölébe.

Pest ismét oly rút és gyáva vérengzés szintere lett, mint Gellért püspök idejében. A különbség az, hogy 1047-ben fegyvertelen néptömeg, 1241-ben pedig a fegyveres erő, a katonaság lázadt fel. Más különbség, hogy az 1241-diki tett végzetesebbé lett, — s annyira szégyelték, hogy a tatárjárás után némelyek Fridrik osztrák herczegben látták szerzőjét. A rossz lelkiismeretük az országos szerencsétlenség megtörténte után azt is a királyra fogták, hogy ő volt, a ki a népet Kuthen meggyilkolására lázította!

Az ily tettnek, mely magában is undok s következései gyászosak — nem szokott ura akadni, s mégis a közvélemény egyeseket tesz felelőssé, sokszor igazságtalanul. Ebben az esetben nem egyesek, hanem egész egy párt volt felelős.

A pesti táborban már fenhangon kiabálták: ám harczoljon a király az ő kedves kúnjaival, kiket a mi ellenünkre telepített az országba s osztogatta nekik a birtokokat a haza földjéből, melyek minket illettek volna! Sokat mondó, de baljóslatu jelszavak, melyekben az is benfoglaltatott, hogy a seregben, mely pedig a királyt félénknek nevezte, kevés a valódi harczvágy és kötelesség-érzet, — s legkevesebb a fegyelem. Lázongó söpredékké alacsonyult sereggel nem lehetett sikeres háborút folytatni nem hogy a mongolok, hanem egy számra nézve a mienknél kisebb, de rendtartó sereg ellen sem.

A király értésére esvén a seregnek Kuthen elleni lázongása, azt úgy látszik komolynak vette, de nem közvetlenül veszélyesnek, különben valószínű, hogy rögtön intézkedik.

Kuthen tisztességes őrizet alá volt helyezve: inkább internálva volt Pesten, mint fogva; mert neki és kíséretének fegyvereit sem szedték el. Annak sincs nyoma, hogy palotáját, melyben szállva volt, magyar őrség vette volna körül, mely palota kétségkívül védhető is volt egy megrohanás ellen.

Ezen helyzet magyarázza, hogy a király nem hozatta Kuthent a maga szállására egy erős fedezettel, hanem kéz alatt, s hogy feltűnő ne legyen, valamelyik alárendelt hűbe által izent a kún fejedelemnek, költözzék át mindenestül a király közelébe, kitől kitelt volna egy nagylelkű és a történelemben nem egyszer bölcsnek bizonyult eljárás. Azt mondhatja vala a király Kuthennek: téged hüt-

lenséggel vádolnak; de én visszahelyezlek méltóságodba. Vedd át kúnjaid vezérletét, s czáfold meg fényes tettekkel a méltatlan rágalmakat! — Ki tudja ily eljárás nem mentette volna-e meg az országot a sajói csapástól, mint a következő században megmenté Velenczét a végpusztulástól a börtönéből kibocsátott Pisani admirális?

A király egyben tévedett. Nem ismerte a nép-lázongások természetét, melyek erős légnyomásu izgatottság idején a fellegszakadás jellemét öltik, s a rögtönösség által veszélyesek. Mig Kuthen visszaizen, hogy hatalmas fedezet nélkül veszélyes lenne oda hagynia palotáját, a néptömeg: vegyesen német és magyar katonák, Fridrik emberei, s kétségkívül a város utczaicsöcseléke megrohanták mindenfelől a kún vezér palotáját: *haljon meg, vesszen, le vele!* kiáltások közt. A kún vezér, fiai, a vele volt kún főemberek s talán számos cselédségök drágán adták el életüket, különösen ügyes nyilasok levén, formaszertü harcz fejlődött ki. A támadók mindenfelől körülvették s megrohanták a palotát. Nem annyira vitézség, mint a nagy tolongás miatt a bejáratoknál, hátra nem, csak előre lehetett menniök. Még az is hőssé lett, kit csak a kíváncsiság csalt volt a hely színére. A kúnoknak menthetlenül veszniök kellett. A felbőszült nép, ha vért lát, nem ismer kegyelmet. Minden kúnnek fejét vették s kidobálták a palota ablakain a hősiség felett ujjongó tömeg elé.

A nép szava egy ösztönszerü előérzeten alapult. Pest város s az oda gyült sereg érezte bekövetkezendő veszedelmét; — s igaza volt abban is, hogy rendkívüli időben csak rendkívüli eszközök mentik meg a várost és a hazát. Csakhogy mentül nagyobb a tettvágy és lelkesedés, rendkívülinek kell lenni különösen a fegyelemnek, mihez egy vezér szükséges. De ama tettben a józan ész, a vezér tekintélyét és a fegyelmet is kidobták a palota abla-

kain az ujjongó nép lábaihoz. A csöcselék gyakorolta a háboru-izenés jogát; s mintha nem lett volna elég a mongol sereg ellenségül, sietett háborut izenni az egyetlen szövetségesnek — a kún nemzetnek. Az országban mindenütt magyar és német utánozta a pesti példát, ki akarta irtani a kúnokat, kik így kénytelenek voltak ellenségeinkké válni.

Pest népe maga siettette azon sors bekövetkezését, melyet előérzete megsugott neki. Negyedik Bélának pedig nagy jellemnek kellett lenni, hogy ily megbokrosodott szenvedélyek fölött továbbra is a nyeregben maradt, s neki ment a bizonyos vereségnek. ¹⁾

Abban a szoros szekérvárban, melybe a király a Sajó partján hatvanezer emberét beszoritotta, nem csak hadi számítást, hanem politikai kénytelenséget is kell látnunk. Mesterséges abroncsok kellettek annak a seregnek, hogy szerte ne menjen magától is.

A sajói vereség után Pesten volt a sor, hogy megtámadtassék.

Kivált a középkorban egy város jövődje attól függött nagy mértékben, hogy természet és mesterség által erős legyen egy hatalmas ellenség ellen. — A balparti Pest nem dicsekedhetett e részben természeti előnyökkel. Emelkedései csak halmoknak nevezhető homokbuczkák voltak. Mocsárai mint láttuk, nem adtak elegendő védelmet.

Mindamellett Pest megerősítése a középkorban nem

---

¹⁾ E részben Fessler nem igazságos. Azok, kik mindig csak a vezérlő férfiak egyéniségében keresik a nagy események egyedüli, vagy fő okát, felejtik, hogy egy kormányzat lehet igen gyenge, kiváló tehetségű s erélyes kormányzó mellett is. Az ország öröklött bajai okozhatják gyakran a gyöngeiséget. Példa rá I. Miksa német császár, ki a legkiválóbb uralkodói egyéniségek közé tartozott s mégis a birodalom alatta nagyon gyenge volt. Vannak viszonyok, melyeken segíteni egy emberéleten át nem lehet.

lesz vala igen nehéz feladat, az ágyu föltalálása és tökéletesítése előtt, mi a XV. század közepére esik.

Mert miben állottak az ostromszerek? A híres vetőgépek (catapulták) teljességgel nem voltak faltörésre valók. Azok csak a kőfalakra állítani szokott fatornyokat, a várbeli gyengébb épületeket rombolták szét vagy gyújtották fel, s a várfokát védő tömegeknek voltak alkalmatlanok. Falakat, kapukat még mindig faltörő kosokkal vagy alá-aknázással kellett lerontani, de a közel jutást könnyű volt megakadályozni. Legtöbbnyire még épenálló falakkal kellett bevenni az erődöket. Ez vagy véletlen meglepések által, létrákon történt; vagy rendszeres ostrommal, melynél a hosszas körülzárás éhséget és járványokat hozott magával. Ezenkívül óriási fatornyokat készítettek, melyeket hengereken és kerekeken toltak a várfalhoz. Oly magasaknak kellett lenniök ezeknek, hogy dominálják a várfalak illető szakaszát, s oly terjedelmeknek, hogy számos fegyveres férjen el bennök. Esetleg a roham a toronyban alkalmazott leeresztő hidon át történt a falakra, miután a torony ijászai szétverték vagy megfogyasztották az illető pont védőit. Mint ebből látjuk, a védők roppant előnyben voltak. Hajító gépeikkel, gyújtó anyagokkal, az ostromlók egyedüli eszközét, a faalkotványokat könnyebb volt megsemmisíteniök, mint az ostromlóknak a kőfalat megrongálniok.

Azért a várépítészet feladata nem az volt, hogy a várfal mentül tömörebb, hanem hogy mentül magasabb legyen. Minden oly erősség rohammal bevehetetlen volt, melynek ormát létrával felérni és fatornyokkal megközelelni nem lehetett. Már pedig a létra kezelhetősége és ereje korlátokat szab ez eszköz hosszúságának. Ugyanazt lehet mondani az ostromló fatornyokról is, melyeknél szintén a magasság, terjedelem és szilárdság a nehézkes-

ség hátrányaival járt. E szerint egy meredek hegyen épített vár, éber védők mellett bevehetetlen, — ellenben egy nagy magasságra soha sem emelhetett földvár, ha átgázolhatlan mocsár nem veszi körül, könnyen bevehető volt; — mert a támadó előnyös, domináló pontokat foglalt el magas tornyaiban s mert a védő távoli fegyvere, a nyil, gyenge volt rendszeren a pánczélos-paizsos támadók ellen.

Hogy Magyarország a tatárjárás előtt mennyire elhanyagolta a várépítést, arra bizonyosság Pest és Buda is. Sem Pesten a bal oldalon nem építettek egy erős nagy várat, sem a jobb parton nem emeltek falakat a mai Várhegyre. Itt valószínűen állott ugyan egy királyi vagy királynői kastély; de egy hatalmas ellenség könnyen erőt vett rajta, ha a falak és tornyok el nem foglalták az egész hegyhátat, — miről alább szólok. Minden arra mutat, hogy Ó-Budán is csak kisebb kastély lehetett mind a királyi mind a prépostsági épület. A jobbpárti Pest a völgyben és parton nyult, a balpárti Pest a síkon terült el. Ezt mentül magasabb kőfallal kellett volna körülvenni. Építő-anyagot nemcsak közel Kőbányáról, hanem a Dunán lefelé könnyen szállithatott Acincum romjaiból vagy a tulparti kőbányákból. De „a felette nagy s igen gazdag *teuton* helység“ ezt félszegül hajtotta végre; mert föl nem tehető, hogy merőben elmulasztotta volna, — különben még a „burgenses“ névre sem érdemesíti vala az egykoru krónika a „villa“ lakosait. ¹⁾

Honnan meddig terjedt Pestnek tatárjárás előtti vára? Ezt positivitással ma nem lehet eldönteni. A régi várost azóta több ízben építették újra, — sőt magok a várfalak elhelyezése is változott. Régi épület-maradványok a mi kevesek, bizonytalan koruak legnagyobb részben. Eddigelé

¹⁾ Tamás spalatói esperes szerint: „locus non satis erat munitus.“

két hypothesisist állítottak fel: egyiket Rómer, másikat Jankovics régiségbuváraink.

Rómer nem helyezi Pest belvárát, *citadelláját* a belváros legmasabban fekvő pontjaira, hanem a Váci-utcza és az Alsó-Dunator közre. Ezen csaknem párhuzamos vonalak közt a déli fal a *Régi-Posta-utcza* és az északi a *Nagyhid-utcza* vonala (ma Deák-utcza) volt szerinte. Ez lett volna a belső vár. A külső várfalak terjedelméről nem kockáztat véleményt, de megengedi, hogy a város ezen szűk, csak három holdnyi korlátokon túl terjedhetett.

Azonban a belső várra nézve adott véleményhez is kétségek férnek. Ugy tünik fel, mintha az egész hypothesisnek az író ama kedvencz nézete adott volna létet, hogy a mai Pest határában valaha egy római castrum állott. Mert ime a régi-posta-utcai *rondella* és a hid-utcai *rondella* egymásnak megfelelnek s egy négyszög sarkait jelölik, mely négyszög a római castrumok szokott alakja. Már pedig úgy tudom, a négyszög az egész középkorban önállóan is, mint legkönnyebb alak divatozott. ¹⁾

Jankovics Miklós egy közleményén alapul a fentebbi állítás, ki 1817-ben azt írja, hogy azelőtt néhány évvel midőn a Váci-utcza csatornáját ásták, a mai Régi-Posta-utcza torkánál egy vastag kő-falú s mintegy tíz öl átmérőjű kerek épület alapjaira bukkantak. Ez egy irányban feküdt a korábban ismert hid-utcai rondellával. ²⁾

Az a kérdés, hogy ily rondellákból lehet-e következtetni egy várfalnak XII. vagy XIII. századból való származására? S ezen kérdésre határozott *nem*-mel kell felelnünk. A Jankovics által felhozott alapoknak terjedelme kapcsolatban az alakkal, azt bizonyítja, hogy az nem egyszerű kerek torony, hanem, ha általán erősítési mű (mi

¹⁾ Rómer „Régi Pest“ 34. l. — Budapest 1873.

²⁾ Tudományos Gyűjtemény 1817. évf. X. 57. l.

kétséges), csakugyan ugynevezett rondella volt, még pedig, mivel egy másik is megfelelt neki, abból az időből származott volna, midőn a kerek bástyák rendes kiegészítői voltak a váraknak. Ezek pedig az ágyuk feltalálása után jóval kezdtek divatosakká lenni,¹⁾ a minthogy azelőtt kevésbé indokolta volna a védelem szüksége.

Egy másik leletet is hoz föl az 1817-diki közlemény. Abban az évben a csatornát a Városház-tér felől a Hatvani-utcza felé is elágasztatták. A Kigyó-utczának a Barátok-terére nyíló végénél egy keresztben futó vastag falra akadtak, mely jobbra és balra a két sarokház alapja alatt folytatódott. Jankovics várfalat vélt találni itt. Kapcsolatba hozván ezen leletet a nevezett rondellákkal, szerinte a tatárjárás előtti balparti Pestvárnak nagyából a mai Uri-utcza a Barátok-terével és a Váci-utcza a Rózsa-térrel és Lipót-utcza egy részével voltak hosszában keretei. Éjszakon mintegy a Hid-utcza, délen a Kalap-utcza voltak rövidebb oldalai.²⁾ Nézete szerint az egyik dunai kapu a régi-posta-utczai rondellánál volt; a keleti kapu a mai Barátok-terére nyílt.

Sőt Jankovics a Barátok-terére teszi a várnak egy mély, vízzel töltött árkát is. Mert az 1817-diki csatorna-készítés alkalmával a Kigyó-utcza végétől az egész Barátok-terén keresztül nem a rendes pesti homokot találták, hanem két öl s néhány láb mélységig fekete földet, rothadt anyagokkal, vesszőkkel, fákkal vegyesen. Jankovics ezt a fekete földet, mely a nevezett falnál kezdődött, a vár árka iszapjának állítja. Abban tehát szokás szerint víz volt.

Nem tudom, látta-e s jól megnézte-e Jankovics, a mi

¹⁾ Krieg v. Hochfelden. Gesch. d. Milit. Architectur. Többek közt a mű zárszavában.

²⁾ Megjegyzendő, hogy Jankovics a legnehezebben érthető írók közé tartozik. Zavart felfogás és hallatlan rossz magyarság teszik homályossá. Restellt írni, sőt gondolkodni is.

ről ír. Azt is talánynak hagyom, a mi csakugyan talány marad: honnan került ide a fekete föld. De egyet bizonyosnak tarthatunk, hogy egy várfalat övedző vizárok nem volt a Barátok-terének tözsomszédjában; mert ott a terület nagyon magasan áll a Duna rendes vizállása felett, s a legnagyobb, közel 30 lábnyi áradás is szárazon hagyta volt ezt a tájat. Egy vár árkanak, hogy a Duna vizét bele lehessen bocsátani, le kell vala szállania legalább a Duna *null-pontjái*g. Így a Barátok-terén egy ároknak mintegy harmincz láb mélynek kell vala lenni a földszinten alul; holott Jankovics az iszapnak vélt fekete földet két öl s néhány lábnyi, tehát 15—16 lábnyi mélységűnek állítja. De a földréteg elhelyezése épen absurdummá teszi a felvételt. Mert a fekete földnek, ha az iszap lett volna, egy ujabbkori réteg alatt kellett volna állania, nem pedig a felső réteget alkotnia.

Oly ingatag alapokon, minők amaz állítólagos leletek, nem lehet biztosan hozzávetni a régi vár minőségéhez és mekkoraságához. Csak egy-két tájékozó általánossággal kell beérnünk. Ismervén a Belváros magasabb pontjait, azok csoportját kell a régi Pest magvának tartanunk. Pusztá szemmel s még ma is, annyi egyengetés után, láthatja mindenki a lejtőket. A Kigyó-utczának az Uri-utczával való találkozásánál megállva, feltűnő az előbbi utca lejtése a Városházig. Kevésbé tűnik fel a Barátok-terének kiemelkedése a Hatvani-utcza fölött. Viszont megállva a Szerviták temploma s a Károly-laktanya sarka közt, feltűnő lejtést látunk a Kristóf-tér felé. Ismét a Hajó-utczától részint ugyanazon pont felé, részint ki a Váczi-út felé nagy a lejtés. Így a Barátok-tere és Szervita-tér közti házcsoporthok foglalják el a legmagasb pontokat, melyeket csakugyan 1838-ban sem borított el a víz. ¹⁾

¹⁾ Az 1838-diki árviz adataiból fölveszem azok néhányát, melyeken az akkori legmagasb vizállás 6 lábnál kevesebb volt,

E szerint Jankovics valószínűen téved, midőn a régi Pest keleti falán kívül helyezi a város legmagasabb dombhátát.

Ezen magasabb pontokról a város, de különösen a vár természetszerű tendenciája volt: mentül jobban megközelíteni a Dunapartot; s ebben a részben Jankovics és Rómer alkalmasint jól combináltak. Ez nemcsak minden város természetes, ösztönszerű törekvése, hanem a védelem szempontjából is fontos. Semmi, vagy kevés közt hagyva a várfal és a vízpart közt, a vár egy hosszú oldala mentes lett a támadástól, ha, mint ebben az esetben, a tulsó parton ugyanaz uralkodik, a ki az innensőn, azaz a vízi utat az ellenség nem használhatja. A partig vive az erődöt, a várat egészen körülzárni bajosan lehetett, mi rendkívül nagy előny volt. Mentül hosszabb volt ez a víz felé néző homlok, annál előnyösebb.

Hogy Pest vára már a tatárjárás előtt a Duna partjáiig terjedt, arról egy régiségi tárgy is tanuskodik. A buzgalmas Rómer méltán lelkesedett azon, hogy a pesti plebánia-templom egyik tornyában az építészetnek egy románkori faldarabját találta, — mi e szerint az Árpádkor s valószínűen a tatárjárás előtti korszak emléke. ¹⁾ Ott tehát templom állott, s alig hihető, hogy az a várfalakon kívül hagyatott volna, melyeknek tehát a Dunapartig s így hihetőleg a nem épen rendkívüli áradások alkalmával vízmentesek maradtak. Kalap-utcza 4 láb, a vége 3 l. 6 h., Halpiacz 4 l. Reáliskola-utcza és Kalap-utcza közt 3 l. 6 h. Czukor-utcza vége 2 l. 9 h. Képiró- és Magyar-utcza közt 5 l. 6 hüv. Kecskeméti-kapu 5 l. A hatvani-kapu (Zrinyi) csak 1 láb 6 hüv. Károly-kaszárnya alsó szeglete az Ország-uton 3 l. 6 h. Már a Zsibárus- és Kötő-utcza 6 l. 6 h. Kis-hid-u. 6 l. 7 h. Aranykéz-u. 6 l. sat.

¹⁾ Rómer „Régi Pest“ 36—37. l., hol rajza is közölve van. Különösnek találom, hogy R. tatárjárás előttinek tartja a templom némely részét, s mégis ezt a régi templomot kívül hagyja az ő képzeleti várfalain.

kellett nyugatra le vonulniok s legalább a mai Duna-utcza vonaláig, a Haltér közelében, mely a vízszinti méretek szerint nem tartozott és nem tartozik a város alantasabb pontjai közé. Ez a déli terjedelem minimuma volna. Éjszakra pedig kétségkívül felvonul a Dunapart hosszában a várfal legalább azon pontig, a hol a rév volt. A rév pedig, mint láttuk, alig lehetett alább, mint a Nagy- vagy Kishid-utcza, hol a későbbi várfal is állott, s hol Rómer szerint az egymásnak hátat vető házsorok közt vannak még várfal-maradványok.

Az valószínű, hogy a Dunapart keletebbre volt, mint csak az 1838-diki nagy árviz előtti években is. De a plebánia-templom megadja a végső pontot, melynek irányától beljebb nem volt a partvonal. Ebből következik az is, hogy a Régi-Posta-utcza sarkán 1817 előtt talált kerek falmaradvány nem is bástya volt, hanem lehetett török mecset, vagy török fürdő, míg a Hid-utczánál állott rondella a Váczi-ut felőli külső falat védelmezte a XV. századon innen.

Hogy a Duna-part vonalával ellenkező oldalon, a kelet felé néző fal hol vonult el, arra nincs sem a természet sem a leletek által adott támaszpont. Az a kérdés itt, hogy volt-e szükségkép a várfalnak árka? — Mert ha vizárkot adunk neki, akkor a várnak nemcsak a Duna felé kellett oly mélyen alá ereszkednie, hogy rendes vizállásoknál az táplálva legyen, hanem a többi oldalokon is köröskörül. Már pedig a központul vehető Ferencziek-terétől keletre még nagyon messze kell vala kiterjeszkedni a mélyebb pontokig, messzebb, mint a későbbi századok vára, melynek határát a mai Ország-ut jelöli. De azt bajos fölteni, hogy a XIII. század vára nagyobb terjedelmű lett volna a XVI. századénál. Mint láttuk, az a táj, hol most a nemzeti színház áll, kívül a falakon, az 1838-iki árvizkor csak

igen csekély viz által volt ellepve. A mai Rókusig kell vala menni, hogy egy vizárok elég practicabilis legyen. Ezen tekintet valószínűvé teszi, hogy a régi várfalak is, mint a későbbiek, árok nélküliek voltak.¹⁾ A vizárok különben sem volt a XIII. században mulhatlan kiegészítő része a síkon feküdt váraknak sem. A fentirt hadi tekintetek is nélkülözhetőeknek mutatják. De különösen a pesti talaj természete nagyon megnehezítette, mely a földerődítésekre a legkevésbé alkalmas. A futóhomok mind töltésnek mind árok-partnak nagyon kevésbé szilárd.

Az árok-part könnyen beomladozik vala csak hetek alatt is, s eliszapolja, apránként feltöltögeti az árkot, ha annak kívül eső partja is kőfállal nincsen bélelve. Azonkívül a várfalak és bástyák alapját mosván az árok vize, ezeknek kétszerte mélyebben kell vala feküdniök, mint ha a föld természetes szintjéből közvetlenül emelkednek ki. Már pedig a tetemes mélységben való építést ezen területen gátolni szokta a mindenütt felfakadó talajviz, mely egy árok táplálására ha alkalmas volt, de a vár és az árok-falak építésénél nem kívánatos elem.

Mindezeknél fogva a régi Pest várának nem volt szüksége a magasb pontokról a mélyebbekre is lenyulnia — kivéve a Duna partja felé. Keletre legalább is a mai Granátos-utcza s legfeljebb a mai Ország-ut vonaláig terjedhetett. A déli oldal legalább is a Haltér és a plebánia közti, aztán a Kigyó-utcza és Sebestyén-tér közötti igen szabálytalan házcsoporton keresztül tartott a Barátok-tere felé. Itt magok a szabálytalanságok tanuskodnak némileg egy régi vár határa mellett. Nemcsak a Kigyótér házcsoportja, hanem a kívül eső Rózsa- és Sebestyén-tér alakjának rendetlen volta is bizonyitná ezen föltevést. A házhelyek

¹⁾ A Bél Mátyás közölte mult századi rajz sem mutat fel vizárkot a fal tövében.

különös felosztása, a két utczára szolgáló telkek nagy száma, melyek közül némelyik átjárót nyit, gyaníttatja a régiséget és az alakulásnak kényszerítő körülményeit. Ily kényszerítés legvalószínűbbje egy régi várfalnak ottani elvonulása.

A terjedelem így sem volt tetemes; mert a nem igen nagy mai Belvárosnak is csak egy részét foglalta volna magában, — úgyhogy ha Pest nagy helység volt, — mint írják is az egykorúak, a falakon kívül állott elő egy vagy több külváros. Az a kérdés: volt-e, mint rendszeren azon időkben, Pestnek belső vára is? — Ha volt, az jelentéktelen lehetett. Mert mint az események magmutatták, ilyenül a Domokos-rendű szerzetesek palotáját vagyis klostromát és Sz.-Antalról nevezett templomát körülvevő fal szolgált, mely csak 1230-on innen épülhetett. Erről vagy hetven évvel később egy hiteles okmány azt mondja, hogy a Duna mellett feküdt.¹⁾

Ha Pestnek meglehetősen ép kő-falai lettek volna is a fentírt környezetben, azok egy nagy sereg számára nem voltak elég terjedelmesek. A IV. Béla által idegyűjtött hadak, mint említém, a falakon kívüli külvárosokban, egykét akkori faluban s a szabad ég alatt tanyázhattak. — Mikor a király Hatvan és Eger felé indult a tatárokkal megütközendő, valószínűen vele ment a pesti és budai fegyveres polgárság jobb része is. Az országnak egyetlenegy hatalmas erőde sem levén, s így hiányozván a legalkalmasb eszközök a tatárok elleni védelemre, a sík-téri mérkőzést kellett megkísérteni. — Minden nélkülözhető erőt a királyi seregbe kellett összpontosítani, a mennyire az idő engedte. Az ugyan kétes, hogy a pesti polgárok a király parancsát teljesítették volna-e, de abban nem lehet

¹⁾ „... in loco fratrum Praedicatorum juxta flumen (Danubium) ipsum sito.“ Katona Hist. Cr. Tom. VIII. p. 147. Raynald után.

kétkednünk, hogy a lázongó sereg többsége ne kényszerítette volna mindazokat, a kik utjába estek, hogy vele menjenek. Így Pest, véderejének legjobb részétől a polgárság színétől meg volt fosztva nagy valószínűséggel.

Mikor a király öcscse, Kálmán sebesülten és mint menekvő visszaérkezett Pesthez a saji gyásznap után, a városban és körüle százezerre menő néptömeget talált. A számot talán nem pontosan becsülte fel a krónika; de a sokaságnak nagynak kellett lenni. Állott polgárokból s a mindenfelől való vidék menekültjeiből. Ha ezen menekülteknek céljuk épen a balparti Pest lesz vala, bizonyossággal lehetne következtetnünk, hogy Pestet legalább a hazai nép elég erős várnak képzelte. De a krónika holt betűjén kívül a viszonyokat is számba véve, más szint nyer a tárgy. Mindenki tudta bizonyára, a mit a következő igazolt, hogy a tatárok ellen a Duna biztosabb védelem bármely várfalaknál. A menekülők kétségkívül a Duna jobb partjára igyekeztek jutni, s azért csoportosult annyi nép először Vácához, azután Pesthez, mint az ország fő- s azért bizonyára legtöbb hajóval rendelkező részéhez. Dunai hidról ezen események leforgása alatt sehol sincs szó, miből bizonyosnak vehetjük, hogy hid nem volt sem itt, sem másutt a nagy folyamon hazánk területén.

Kálmán herczeg a pestieket abban találta foglaltosnak, hogy nejeiket és gyermekeiket szállították keresztül a Dunán. Ezenkívül a tömeg nagyobb része ellenállásra készült a balparton. Nem hiu elbizakodás lehetett ez, bár ez sem hiányzott, hanem az a kénytelenség, hogy lehetetlen volt a Pestre gyült roppant tömeget podgyászostul néhány nap alatt átszállítani a tulsó partra. ¹⁾ A pestiek

¹⁾ A következőket nem Rogeriusból veszem, hanem Tamás spalatói esperes részletes elbeszéléséből. Történészeink nagyobb része (s Rómer praetensiosus monographiája) mellőzi

kétségkívül nem magát a belső várat, hanem mintegy a a tábort kezdték rögtönzött erődítésekkel körülvenni. Árkokat hánytak, czölöpsorokat állítottak fel, s készültek az elszánt védelemre. Igen valószínű a mit a krónika mond, hogy Kálmán herceg, ki ismerte már a mongolokat nemcsak a mezei ütközetekből, hanem ostrom-szereik hathatóságáról is, mindezt hasztalan erőfeszítésnek állította. De aligha nem téved a krónika, midőn azt állítja, hogy a Pesten összegyűlt tömeg vak elbizakodásból vágyott a harczra, s ne menekült volna a nagyobb rész a tulpartra, ha lehetséges. Legfeljebb az valószínű, hogy a nép szóvivői és vezetői a kénytelenségből erényt csináltak, — s silány vezető az, a ki katonáit nem kecsegteti a győzelem reményével még akkor is, midőn csak arról van szó, hogy egy kikerülhetlen veszedelem ne mint szétzüllött nyáját, hanem mint katonát és hőst találja a tömeget.

Napját, sőt hónapját sem tudjuk a tatárok második megjelenésének Pest táján. De nemsokára Kálmán eltávozta után, még mikor az emelni szándékolt erődítések csak féligmeddig készültek volt el, már mutatkoztak a tatárok Pestnél. Csak annyit mondhatunk, hogy az esemény aprilnál előbb, s május közepénél később nem tör-

---

ezt, kétségkívül úgy vélvén, hogy utóbbi kutfő nem oly hiteles, mint az előbbi. De ez a felfogás nem áll egész terjedelmében. Pestre nézve Rogerius oly kevésbé volt szemtanu, mint a spalatói krónika írója. De utóbbinak szintugy módjában állott hiteles tanuktól nyerni adatokat; mert hiszen maga a király s az ország legtekintélyesebb nagyai Spalatóban megfordultak. Sőt oda került későbbi időben maga Rogerius is, kitől magától hallhatott az esperes nem egy részletet, melyet az iratában mellőzött. Azonban ha az esperes előadását egyenlő értékűnek tartom is Rogeriuséval, követem mindkettőre nézve azt az általános szabályt, mely szerint bármely hiteles krónikát is csak óvatos kritikával használunk. Rogerius épen egészen zavaros néhány szót mond a Kálmán és pestiek közt folyt értekezésről.

ténhetett. A tatársereg, mint a Sajó felől menekültek üldözője tartott a Duna ezen nevezetes révéhez, s nem volt ellátva rendes ostrom-szereivel. De győzelem-biztosság, fegyelem és gyakorlottság annál több előnyt adott neki, mentül nagyobb volt a Pestre beszorultak száma, kiknek tán negyede ha volt fegyverfogható, s az sem fegyelmezett és gyakorlott katona, — a többi csak láb alatt volt, s gátolta a szabad mozgást. Pallisádok és futó-homokban kapart árkok ellen szüksége sem volt a mongolnak hajító gépeire. Karózatokat és homokba kapart árkokat szintoly kevésbé védhettek meg a hajító gépek, melyekkel a pestiek rendelkeztek, bár sok kárt tettek az ellenségben.

A tatárok minden oldalról bekerítették a várost, s mint rendesen, sűrű nyilzáporral igyekeztek elüzni a védművekről az ellenfelet. Ivek oly erősek voltak, hogy a nyilvessző áthatott a közönséges pánczélon is.¹⁾ De ezen előnyüket ellensúlyozta az, hogy fedetlenek voltak a keresztyének gyengébb nyilai ellen is. A mongolok egyik nagy előnye az volt, hogy nyilaikat ügyesen tudták gyujtogatásra is használni. Chinában megtanulván a puska-por rőppentyüre való használatát, nyilaik végéhez alkalmaztak ilyent, mi által ezek nemcsak gyujtottak, hanem messzebb is szolgáltak.²⁾ Előnyük volt a mongoloknak, hogy az emberáldozatot nem kimélték, s ostromaiknál az árkok betöltésére hadi foglyaikat, az ostromlottak honfiaiit üzték előre. De legnagyobb előnyük volt kétségkívül a

¹⁾ Bizonyára tulzás, mintha a legkeményebb pánczélon is áthatott volna.

²⁾ Különös, hogy hazai krónikáink ezt nem említik: pedig ez már elfogadott történelmi adat. (Lásd többek közt III. Napoleon művét a tüzérségről.) Azon korbéliek nagy része s így a hazaiak is hihetőleg azért nem szólnak róla, mivel egyáltalán nem is sejtették a mongolok ama fegyvernemének titkát. De a sajói tábor felgyujtása tanuskodik gyujtóeszközeik hatóságáról.

rendezettség és fegyelem, — míg Pest őrsége a krónika szerint is igen vegyes szervezetlen tömeg volt.

Ily viszonyok közt fényes hadi tettnek, dicsőségnek mondhatjuk, hogy a pesti tábor vagy három napig volt képes visszaverni az ellenség minden rohamát. Végre a mongol seregnek sikerült a gyenge védműveken át több helyen betörni, mely után a harcz inkább mészárlás volt. Még egy utolsó menedék maradt: a domokos-rendiek fellegvárszerű kőfalai. De ez a védelemre alkalmatlanná lett az oda szállásoltak és menekültek tulságos száma miatt, kiknek nagy része nő és gyermek volt. Az aránylag kis térre nem kevesebb, mint tízezer ember szorult volt be, mi miatt mozogni sem lehetett, nemhogy rendszeres harczot folytatni. Mindamellett a tatárok itt is ellenállásra találtak s kemény harczczal sem birván bevenni a helyet, felgyújtották, s az oda rekedt fegyveresek és fegyvertelenek egyaránt odaégtek. Ezen várszerű klastrom építői a dominicanusok, az Irás szavait követték volt: „*si vos persecuti fueritis in una civitate, fugite in aliam.*“¹⁾ Ők idejekorán főnökükkel együtt mind elmenekültek volt. Csak egy igen éltés barát maradt ott, a nép szolgálatára és azon gyengék vigasztalására, kik nem birtak elmenekülni. — Ez az egykori vagyonos főúr és hatalmas bán, kit valamikor Bánfi Buzádnak, most egyszerűen Pálnak neveztek. A berohant mongolok az oltár előtt imádkozva találták, s számos sebbel boritva hagyták ott. Később az ő rendbeli testvérei ott találták, mi ha való, azt kell következtetnünk, hogy a domonkosiak temploma nem égett volt le. Ez a Pál egyike lett azon százkilenczven dominicanusnak, kik a tatárjárás alatt vértanukká lettek.²⁾ Azon lakosok közül, kik a Dunán hajón és ladikokon igyekeztek

¹⁾ Ferrari alkalmazza ez esetre ez igéket. 56. l.

²⁾ U. a. U. o.

menekülni, sokan vesztek a vízbe; — a legnagyobb rész kísérletet sem tehetett a menekülésre.

A mongolok a győzelmet kétségkívül arra használták itt is, mint másutt. Nem kegyelmeztek senkinek. Az épebb mindkét nembeli egyéneket fogolyként hajtották el. A többit embertelenül felkonczolták. A krónika szerint Pestnél a teméntelen halottat nagy asztagokban halmozták fel a Duna-parton, a tul lakók rémitésére. S nemcsak az élők ellen dühöngöttek. A rablás után fölégettek minden éghetőt.

Igy lett pusztává a virágzó balparti Pest, miután nyugatról beszármazott lakossága nem felelt meg azon feladatnak, mely főkép indokolta betelepítését: nem épített magának erős várat, s nem volt erős támasza a trónnak és királyi tekintélynek, sőt ellenkezőleg csak a katasztrópha előtt pár héttel is részes volt ezek megrontásában. Csak az utolsó elszánt küzdelem hozott tragicus kiengesztelődést a mulasztásokra és bűnökre.

Nagy tanulság szól az 1241-diki katasztróphából a későbbi századoknak is. A geographiai helyzetnél fogva minden keletről jövő invasió alkalmával, ha a hazai seregek a miskolczi vagy szolnoki vonalon vereséget szenvednek, nyakukon hozzák az ellenséget egyenesen Pest hidjaihoz. Ezenkívül mentül nagyobb és gazdagabb lesz a város, annál kecsegtetőbb egy zsákmány. S vajjon ma is nem elkiálthatnók-e: Videant consules! . . .

A balparti Pest sorsában háromnegyed év mulva, a következő télen osztozott a jobb parti Pest és Buda is; bár részleteket erről nem tartott fenn a krónika. ¹⁾ A mongo-

¹⁾ Tamás spalatói esperes: „concremata Budalia (i. e. Buda) Strigonium accessit.“ (39. fej.) Rogerius előadása azon felvételre jogositana, hogy a mongolok Esztergomnál keltek át a jegen, — Tamás esperesé arra, hogy Pest táján, s csak Buda elpusztítása után vonultak fel Esztergom ellen. Az eredményre nézve nem fontos kérdés.

lok csak a jég beállta után voltak képesek átkelni a Dunán.

Városunknál szerencsésebb volt két régi vetélytársa. Székesfehérvárat komolyan ostrom alá sem vették a mongolok. Esztergomnak pedig ha városát bevették és elpusztították is, de fellegrvárát, mely ugy látszik, maga is tekintélyes erőd volt, őrei meg tudták védeni. Meg is lehet vala minden akkori erős várat tartani — gyakorlott és elszánt védők mellett. — Kétségkívül így gondolkodott mindenki; mert a tatárok elvonulta után az ország fő gondjai közé látszott tartozni a várak és kerített városok emelése. — Ama két város megmaradása is bizonyosság arra, hogy a tatárjárás előtt még azok mindketteje tekintélyesebb város volt Pestnél és Budánál. Azonban épen a tatárjárás eseményei mutatták ki az utóbbi fekvésének fontosságát, s a szerencsétlenség lett a következő korbéli emelkedés szülő-anyjává.

IX. FEJEZET.

A HARMADIK KEZDET.

Városunk első kezdete a Krisztus előtti századokra volt visszavihető, s első fölvirágzása a Krisztus utáni II. és III. századra esik. A virágzás helye a mai Ó-Buda határa.

Második kezdete az avar kor homályában vész el, s második fölvirágzása a XII. és XIII. századba esik. A virágzás most a balparton, a mai Pest város helyén keresendő. Ezer év választja el az első felvirágzást a másodiktól.

A harmadik kezdet esik a XIII. század második felére. Ezen kezdetről szól a jelen, s a harmadik virágzásról az alábbi néhány fejezet.

A felvirágzás kiinduló pontja ezen korszakban megváltozott. Sem nem az egykori Acincum, sem nem a balparti Pest viszi a vezérszerepet, hanem egy addig felhasználatlan közbenső terület: a mai budai várhegy.

IV. Béla és a nemzet ahhoz láttak most legnagyobb buzgósággal, a mit a katastropha előtt legjobban elhanyagoltak volt.

Nevezetes a szerencsétlenségben legtevékenyebb király azon levele, melyet IV. Incze pápához intéz, s mely a helyzet világos és emelkedett fölfogását tanúsítja. Datuma nincs, s meg sem határozható, mivel ez a tárgy Béla

egész uralkodásán keresztül szüntelen megújul. De épen ezért mellékes a datum. Tehetjük 1243-tól 1270-ig akár mikorra, a nélkül, hogy a kor történelme ez által veszene világosságából. ¹⁾

A király előadja, miért kellett neki a nagyrészt pogány kunokat, másfelől meg a Hospitalis lovagokat az ország keleti határán, vagyis a Duna balparti tájain telepíteni meg. De utóbbiakat letelepítette — ugymond — az ország szívében is, azon várak némelyikének védelmére, melyeket ő, a király, a Duna mentén épített. Ily várak védelméhez — ezek a király tulajdon szavai — *a mi nemzetünk szokva nincs.* ²⁾ De fontos dolog mind az országra, mind egész Európára nézve, hogy várak védelmezzék ama nagy folyamot, mely *tíz hónapig* volt képes feltartóztatni a mongolokat, bár hiányosan volt várakkal védve. Európa veszélyben forog, ha a tatárok Magyarországon állandóan megtelepednek s a Duna átjárásait biztosítják magoknak. A király fölhozza Attila korát, midőn a hunok a mai Magyarországot találták legalkalmasabb telepedési helynek Európa veszélyeztetésére. Jelenti egyszersmind, hogy hirt vett a tatárság újabb betörési szándékáról.

Habár ez a levél a régi történelemre részleteiben nem igen szabatos, Chosroest is szerepeltetvén a Dunánál Attilával, de a történelmi felfogás nagyából helyes.

Valóban 1241 körül fenforgott az a lehetőség, hogy

¹⁾ Wenzel (Budai regestáiban) 1246-ra teszi, mivel Inceze pápának egy 1247-diki válasza hasonló tartalmu. De a király többször is irt hasonló érdekbén a pápához. Közölte Fejér IV. 2. 218. lap, s teszi kényelmesen az 1254. évre. A nap ki van téve az okmány végén: nov. 11-dike, Sz.-Márton napja.

²⁾ Ezeket a nevezetes, s hiven jellemző szavakat nem vették kellő figyelembe azok, kik a várispányságokról ugy beszélnek, mintha a tatárjárás előtt várak lettek volna azok központjai. Sőt már Szt.-Istvánnal építettnek ilyeneket!

az újabb ázsiai jövevények, a mongolok, vegyest tatárokkal s más nemzetiségekkel lepjék el a magyar alföldet, kik ha egyszer a Dunántulra terjesztik hatalmukat, nyugati Európa most pusztitóbb invasióknak lesz vala kitéve, mint hajdan. Azonban ha számba vesszük földrészünk ama felének akkori állapotját, egész bizonyosság az, hogy ha nem épen ez egyes államok, s különösen a szakadozott Németország, tekintélyvesztett császárával, de az összes katolikus világ a kereszt jelvénye alatt fegyvert fog, — sikerül visszaszoritnia az ázsiai népözönt. De ezen sikernek volt határa, s ez épen a Duna volt. Ez az, a mit IV. Béla király is kiemel a védelem vonalául. A mongolok egy újabb invasiója aligha többé csak át törte volna is a Duna vonalát. De az attól keletre eső országreszeken nagyából visszaállhat vala a római korbéli állapot, hogy a Duna legyen a határvonal a művelt Európa és a barbár Ázsia, a keresztyénség és pogányság közt.

IV. Béla ezen levélben, veszély esetére eme nagy folyamot jelöli meg védelmi vonalul, miből az következik, hogy a Dunától keletre történt új telepítéseket inkább csak előörsöknek szánta.

A fentebbihez hasonlókat több ízben irhatott a király IV. Inczének. Irhatott ilyest jóval ezen levél valódi kelte előtt is. Ily levelek egyike, s talán épen ez, kelhetett csakugyan az 1246-diki és nem más év Sz.-Márton napján. A pápa is több ízben izenhetett és válaszolhatott; de nagy érdekű az a válasza, melyet 1247-ben ad.

IV. Incze egy azon év januárja 30-dikán Lyonban kelt levelében bátorítja a magyar királyt a hadi készültek folytatására, s kéri, azonnal tudósítsa, ha a tatárok jöveteléről biztos hirt veszen. A mi tőle, a pápától kitelik, isten segítségével mindent meg fog tenni, s nevezetesen az egész continens minden keresztes vitézét,

a szentföldé helyett Magyarország védelmére fogja küldeni ¹⁾).

Ezenkívül irt február 4-dikén az esztergomi és kalocsai érsekeknek, hogy a magyar király a tatárok újabb közeledéséről tudósította. Tartsanak egyházi gyűlést s az összes magyar püspöki karral tanácskozva, a király kivánsága szerint keressenek ki alkalmas helyeket *várak építésére*, a hol veszély idején magok és népök biztosságban lehessenek. ²⁾).

A király említette Sz.-János vitézeket csakugyan megtaláljuk Budán is. ³⁾).

A tatárjárás kitüntette, hogy kivált a hegyen épített várak sikerrel védelmezhetők a tatárok ellen. Egyike ezeknek okvetlenül az ország főfő dunai révénél kellett hogy keletkezzék, még pedig a jobb parton, hol egyfelől maga a nagy folyam, másfelől az emelkedett magaslat, mely a partig tolakodik, kétszeres védelem volt. Az esztergomi hegyi vár utánzását hathatósan igazolta a Budához sokban hasonlító Esztergom fényes önvédelme.

IV. Bélának köszöni a középkori jellemű Budavár az ő keletkezését.

Nagy munka volt egy elpusztult országtól, merőben új és jókora terjedelmű várat és várost teremteni. Hogy ez a mű hathatós védelmül szolgálhasson erős ostromok, s kivált a mongol invasiók ellen, nem lehetett azt félig hajtani végre.

Egy balparti pesti vár lehetett kisebb, lehetett nagyobb terjedelmű, a nélkül, hogy ereje lényegesen változ-

¹⁾ Fejér IV. 1. 458. és 461. l. Potthast regestáiban is.

²⁾ Fejér u. o. 462. és Potthast.

³⁾ Rupp Jakab Budapest Helyrajzi Történetében azt mondja, hogy nem tudni a hospitalisok idetelepítésének idejét. Már pedig IV. Béla fentebbi levele ha nem is pozitív magára Budára nézve; de valószínűbb, mint sok más Rupp által elfogadott állitmány.

nék. De a várhegyen a természeti viszonyok megadták a minimumot és maximumot. Mulhatlan volt az egész várhegynek köröskörül falakkal és bástyákkal való körülvétele, és a várhegy alsó részén egy mentül hatalmasabban biztosított lejáró-út a Dunapartra. Ez a hosszannyuló hegyhát azáltal, hogy merőben elszigetelve más hegytől, majd minden táj felé magas és meredek hegyoldalakkal fordul, kínálva-kinálkozott egy kerített város helyéül; de csak ha ez egészen elfoglalja a hegyhátat. Ha csupán felében-harmadában erődítik meg, egy ellenség könnyen megfészkei magát a hegyhátnak védművek nélkül hagyott részében. Akkor a vár elvesztette hegyi fekvése előnyét. Ha pedig a Dunáig nem jönnek le keresztfalakkal s mentül erősebb bástyákkal, a vár nemcsak azt az előnyét veszti el, hogy egy hajózható folyam felett uralkodik, hanem a helyőrséget a szomjúság kényszeritheti a vár feladására.

Szintoly mulhatlan volt, hogy a nagy terjedelmű hegyhát kerete egy várost foglaljon be, azaz: be legyen telepítve fegyveresekkel. Akkori időben a legjobb helyőség maga az állandó lakosság, a polgári rend volt. És ha egész a mű, és fegyveres lakossága elég nagy, az akkori ostrom-eszközökkel bevehetetlen.

Hol volt azonban a munkaerő, mely ily várfalakat s azon belül egy új várost építsen fel s be is népesítse?

A korábbi lakosokból — a krónika szerint — kevés maradt életben. S hihető-e az, hogy nagyban való új bevándorlások történtek volna? Kecsegtető volt-e a nyugatiakra a veszedelem torkába telepedni, hol az élet örökös hadi lábbon állás a keleti invasiók folyton megújuló hirei miatt s a vég az elevenen való megsüttetés a kutyafejű szörnyek által?

S még is sok jel mutat arra, hogy sem egyik sem másik tekintetben nem volt oly rossz a helyzet, mint a minőnek látszik.

Az előbbi lakosság nem pusztult el annyira, mint a hogy Rogerius rajza épen a közvetlen szemlélet benyomása miatt nagyítja. Az emberi természet a kénytelenség és önfentartási ösztön parancsára bámulatos sok testi és lelki szenvedést bír meg, s a tapasztalás azt mutatja, hogy a nagy katastróphákból majd mindig több ember menekül meg, mint a mennyinek a körülmények szerint meg szabadna menekülnie. Különösen a Dunántúli vidéken a mongolok inkább csak átvonultak, — nem tanyáztak ott oly hosszan, mint a Dunától keletre eső vidéken. Hegyes, erdős tájon, s így a budai rengetegekben is, sokan kereshettek és találtak menedéket. A vagyonosabbak elmenekültek Ausztria és Stiria felé, hogy 1442—43-ban visszatérjenek.

Nemcsak magok az ujonnan keletkezett várfalak közé tértek vissza sokan, kiket halottaknak véltek, — hanem kétségkívül a köznép is, bár hiányosan, visszaszállongott falvaiba. — S a várak építésében bizonyára közreműködött a falvak lakossága is; mert az ország fő-munkaereje azon időkben a szolgáló-rendben állott.

Van is rá teljesen hiteles adatunk, hogy IV. Béla ezt a nem-városi elemet hajtotta rá a terhes fuvarozásra és kézi munkára. Mint későbbi századokban egészen hasonló célra, államilag lehettek kivette ezen ingyen munkák (gratuiti labores). Nemcsak ezt tudhatjuk, hanem azt is, hogy a köznép és magán-földesurai az elégedetlenségig súlyos tehernek tartották ezt. ¹⁾

Ezen nagy részben nem a király, hanem mások szol-

¹⁾ A IV. Béla és fia közt 1266-ben kelt békeszerződés egyik pontjában ki van kötve, hogy az atya nem fogja a fia területén lakókat vármunkára kényszeríteni. „Ad opus etiam castris vel castrorum aedificandi vel aedificandorum eos non compellemus, nec eis hujusmodi operis seu aedificii nomine collectam aliquam indicemus.“ Wenzel, Mon. Arp. III. k. 129. l. Ugyanazon oklevél azt is bizonyítja, hogy a paraszt-rend (ruricolae) szabadon költözhetett akkor.

gái által tétetett munka nyomán volt elmondható, hogy a király épített némely várat.

De a bevándorlásnak is nagyobb mérvünek kellett lennie, mint a hogy a fenn érintett elijesztő viszonyokból következtetni föl volnánk jogositva. Mert eléggé hiteles adatunk van ezen bevándorlásokra. ¹⁾ Szellemi és nem anyagi kecsegtetéseket kell föltennünk e részben is. Látuk, hogy a pápa a Magyarországon való hadi szolgálatot egyenlő értékűnek nyilatkoztatta a szent földön való vitézkedéssel. Habár elmúlt volt az a kor, melyben a keresztes hadjáratok népvándorlásszerű sergekben vonultak keletre, de még mindig nagy számmal voltak azon hívők és lelkesedők, kik nem annyira bárminő föld, hanem egy ideális világ polgárai kívántak lenni. A hospitalisok betelepése a legveszélyesebb pontokra bizonyság ezen közszellem életben lételére; mert az a rend a népből ujonczozta magát s érzülete és gondolkodása nem lehetett a népével ellenkező. Így a nyugatiaknak ezen második nagyobb betelepése is, mint az első, a keresztes hadjáratokkal van kapcsolatban.

Csakhogy némi különbségnek kell lennie az első és a második telepítés közt. Az első, nagyobb homogén csapatokban ugyszólván dandáronként történt; a második ugy látszik, kis csapatokban, sőt, mint ma Amerikában, egyes családonként szaporodott évről-évre. Kivált a Duna jobb partján készített váraknak erős bizalmuk lehetett magában a nagy folyamban, melyet csak a befagyás ritka esetében használhatott egy keleti ellenség.

¹⁾ IV. Béla egy 1268-ben kelt oklevelében mondja: „de cunctis mundi partibus homines, tam agricolas quam *militēs* ad repopulandum terras depopulatas edicto regio studuimus convocare.“ Knauz, Mon. E. Strig. I. 548. l. A primási levéltárban őrzött eredeti oklevélből. Közölte volt Pray, Katona is, kivonatban, s aztán Fejér IV. 3. 438.

A kisebb csoportokban s vegyes nemzetiségekkel való betelepítés fontos körülmény. Mert a tömegesen betelepülők mindjárt községi kiváltságokat, autonomiát kívántak volna, s saját otthoni szokásaikat honosítják meg, — az egyes, vagy kis csapatban bevándorló nem kívánhatott egyebet, mint a miben régebb megtelepült polgártársai éltek.

Azért lehetett a fölépített és betelepített pesti várhegy sűrűn népesítve, s még sem volt elejénte valódi város, hanem gyülevész nép részint a balparti, részint a jobbparti Pest és Buda életben maradt polgáraiból, részint külföldi bevándorlottakból, vegyest hazai iparosokkal s egykori szolgarendüekkel, kik a közzavarban szabadokká tették magokat.

Végre lehettek, s valóban voltak is földbirtokosok, sőt egykori várispányok, kik faluhelyen volt udvarházukat egy várbeli új házzal cserélték fel. Vegyesen lehetett itt magyar, német s a világ minden részéből ideszakadt idegen. De ezen vegyes népnek tökéletesen egyet kellett értenie az önfentartás kérdésében. Mindenki inkább épített volna magának hajlékot a régi házhelyen, ha a várhegy, mely azelőtt lakatlan volt, nem ígér vala csaknem tökéletes biztosságot bármely invasió ellen. Ez az egy ok hozta ide valamennyiöket — s ebben egyek voltak. Ez érdekében mindenik testtel-lélekkel közreműködött. Ily ember sok kellett hogy legyen, s csak sok ember volt képes a várhegyen kerített várost alkotni.

Érdekes példa Esztergom várának a tatárjárás utáni benépesítése. Ott a király a várhegyen volt palotáját engedte át az érseknek, hogy ez viszont helyet adjon egy várbeli új lakosságnak. Ezek az új lakosok állottak Esztergom elpusztult alsó városának életben maradt polgáraiból. ¹⁾

---

¹⁾ „Cum propter hostiles incursus et praecipue metum re-

Ebből lehet következtetnünk, hogy a tatárjárás előtti két Pest s talán Buda polgárainak életben maradt része is a jobb parti várhegyen nyert szállást a királytól. Lehet következtetni egyebet is. IV. Bélának Esztergomra vonatkozó levele kelt 1249-ben, s abban fölemlíti azt a bajt, hogy a tatároktól való félelem miatt még mindig lassan népesedik az ország. De már a nevezett évben, úgy kell lenni, foganatba vette a király, a miről a pápának 1247-ben kelt levelei szólottak.

Igy a budai várhegy megalapítását is valószínűséggel tehetjük az 1249-dik évre, mikor azonban még idegen telepedőkről nincs szó, csak hazaiakról.

Már 1256-ban Esztergomban feltűnnek az idegenek is, kik, mint világosan mondva van, 1249 után telepedtek be. ¹⁾

Esztergom a jövevényeket talán mind, talán csak nagy részben, *latin* földről, hihetőleg Olaszországból kapta. Várak és kőházak építésére, mi azon időben nyert nagy lendületet, kétségkívül Felső-Olaszországból s déli Tirolból olyformán zarándokoltak el a kőmunkákban páratlan olasz művesek, mint napjainkban. Legalább hiteles adatunk van rá, hogy IV. Béla halála táján olasz művesek működtek a Margit-szigeten. ²⁾ Ezek közül válhattak többen polgárokká, s jöhettek nyomukba mások. De, bár em-

---

ditus Tartarorum, per quos militia et vires Regni nostri fuerant diminuta, residuum populi de *Civitate* Strigoniensi, qui deo auxiliante eorum manus evaserant, salvare cupientes, de consilio Jobagionum Regni nostri, in castrum Strigon. translocaremus . . . Knauz, Mon. Eccl. Str. 375. l.

¹⁾ . . . nostris civibus de Strigonio, qui remanserant de invasione Tartarorum, et qui *de terra latina* supervenerant.“ Knauz, Mon. Eccl. Str. I. 440. l.

²⁾ . . . „Ugy mondnak vala az kőmives mesterek, kiket hoztak vala Lombardiából.“ Margit-Legenda Praynál 307. l. — Volt is a budai várban egy *Olasz-utca*.

litve nincs, más tájról való és más nyelvű lakosok is lehetek polgárokká. A nép mindenesetre vegyes volt, s Esztergomban 1256 körül kardra is került köztök a perpatvar, kinek jusson nagyobb házhely.

A telepítés műve 1249-től számítva hét év alatt igen lassan haladott Esztergomban; mert még akkor is csak a házhelyek fölött versengenek, s még kivihető volt, hogy visszatelepítsék a polgárokat az alsó-városba. Így ott csak 1256 körül kezdődhetett el nagyban az építés.

Esztergomról Budára elég biztosan vonhatunk következtetést nemcsak az országos viszonyok azonosságánál, nemcsak a két hely közel voltánál fogva, hanem különösen azért, mivel a munka főintézője ugyanazon egy személy volt Esztergomban és Budán; maga a király. — De a két vár közt az a különbség, hogy a pesti gyorsabban haladt.

Elég hamar épült föl, mert 1255-ben már mint készről és számos lakossal teljesről van szó a király oklevelében, ki azt mondja, hogy a haza védelmére alkalmas több váron kívül a *pesti hegyen* is építettett egyet, melynek számos lakosa van.¹⁾ Nem lehet itt csupán kastélyról szó, mert abban számos lakos meg nem férne, s mint láttuk, a budai várhegy csak akkor lehetett az ország és maga védelmére alkalmas, ha teljesen ki volt építve, s ezen terjedelmes vár elég nagy helyőrséggel, vagyis fegyveres polgársággal népesítve. Lehetek ugyan az akkor sziklásabb meredek oldalak felől a falak gyengébbek, a Dunához levezető fedett hely kisebb terjedelmű: de a műnek egésznek s a várnak népesnek kellett lennie.

¹⁾ Lásd a Kutfő Birálatok című mellékletet a XIII. század okleveleiről. — IV. Béla idevonatkozó szavai: „inter alia castra, defensionis regni congrua, in monte Pesthiensi castrum quoddam extrui fecimus, refertum multitudine hominum numerosa.“ Fejér, IV. 2. 320.

A mi a lakosokat illeti, lehettek a pesti várhegyen is olasz telepedők. De későbbi időkből következőleg vissza, legtöbb német eredetű, azután magyar volt köztök.

A király 1255-ben a várat már fölépítettnek és népesnek mondja, a templomot csak azután építendőnek. ¹⁾

A művészeti régiségek avatottjai a fenmaradt emlékekből azt olvassák le, hogy a várbeli főtemplom nem egyhamar épült, sőt talán nem is egy generatio műve volt, bár a templom első időbeli részei azt tanúsítják, hogy azok, ha nem régebbiek is, de a XIII. század második felénél nem újabbak; mert az alapelrendezés románkori.

Az oldalfalak hosszában, azoktól mérsékelt távolságra, egyegy oszlopsor fut végig, mely a templom üregét három csarnokra, úgynevezett *hajóra* osztja. Keresztbe menő hajója nem volt; ez hiányozni szokott a régi magyar templomoknál. A római korbéli basilika-stylben volt építve, mint a lebényi, jáki és zsámbéki templom. Középhajója magasabbra volt eredetileg tervezve, mint a két oldal-hajó. Bizonyosság erre az oldalhajók oszlopfőinek alacsonyabb volta. A templomnak a Dunára sarkalló hátsó részénél a főhajó, szélességének egy négyszögével nyult kijebb, mint a mellékhajók. A római basilikáknál ezen apsisnak nevezett kerekded kinyúlásban volt a főoltár. Ez az apsis templomunknál hétszögű, vagy is fele egy szabályos tizennégyszögnek. Más részletek is: a kapuk és a későbbben befalazott, de ma megtalált nagy kerekablak a homlokzaton, mind IV. Béla korára mutatnak.

A napjainkban folyamatban levő restauratio alkalmával meglehetősen világosan kiderült a régi építés története. Először is az apsis, vagyis a főoltár készült el, s úgy haladt hátulról elé a homlokzatnak, tehát keletről nyugat-

¹⁾ ... in ecclesia S. Mariae, in ipso castro construenda“ u. o.

nak. Rövid idő alatt kinyúltak a hosszában menő falak. A déli falon talált két *portale* építés-modora tanusítja ezt. Következett a főhajó pilléreinek fölemelése egészen a mellékhajók oszlopfőinek magasságáig. Hogy keletről nyugatra haladt az építés, annak bizonyossága az, hogy a keleti oszlopfők jobban ki vannak dolgozva, s a nyugati végső ilyen diszitmény egészen faragatlan.

Ha az eredeti tervnél maradnak, a főhajó nagyon alacsony lesz vala, nem ad elég világosságot s kinézése nyomott. De építés közben a csúcsives styl hatalmas fejlődésnek indulván, divatba jött a boltivek magasba törekvése. A várbeli főtemplom építői az eredeti tervtől eltértek. A mellékhajók oszlopfői alant maradtak, s a kidomborítást nagyobb magasságban kezdték. Ezen alacsonyabb oszlopfőkön soha közvetlenül nem nyugodott boltív. A mellékhajók egyenlő magasságba emelkedtek a főhajóval s alkalmasint egy fedél alá kerültek. Egyszersmind az oldalhajókat keletre kinyújtották az új építők. Ezen átmeneti stadiumban készült a főkapu, fölötte a nagy ablakrózsa s oldalt a két torony, melyeknek ma csak egyike van meg s az is későbbi újítás Mátyás korából.

A mű a XIV. század közepén ennyiben be volt fejezve. ¹⁾ Rövidbe foglalva ez a műrégészek véleménye.

Azon jeles leírásban, melyből ezeket meritettem, csak az ellen van kifogásom, mintha a történelmi adatok merő homályban hagynának eme templom keletkezésének idejére nézve, holott pedig a történelmi hiteles adatok tökéletes összhangban állanak a régészet adataival. — A történelem nem mindig az adatok hiánya miatt homályos,

¹⁾ Lásd a Budapesti Közlöny 1874. július 16. számában a hivatalos jelentést, melyet én a szakavatottság és világos előadás egyik kis remekének tartok. Ismerteti Némethy Lajos is ily czimű becses munkájában: „Nagyboldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom történelme.“ Esztergom, 1876.

hanem homályossá lesz olykor azáltal, hogy egyenlő értékűnek veszik a hamis, vagy gyanus régi iratokat a hitelesekkel.

Ezen tárgyban az első hiteles adatot a várbeli főtemplomról csak IV. Béla 1255-diki oklevelében találjuk, s azután elégszer van említve, hogy ne csak tervezettnek, hanem létesítettnek is tekintsük.

Sőt nem lehetetlen, hogy a mi az építés folyamának fentebbi vázlatában egy század valószínű művének van előadva, lehetett egy pár tized műve is. Az eredeti tervtől többféle okból, egy generatio alatt is el lehet térni, mint napjainkban a lipót-városi basilika mutatja. Hogy a nyugati oszlopok végsője faragatlan, az a sietséget árulja el, mi nincs eléggé megmagyarázva, ha több egymást követő nemzedék műve lesz vala — mely ráért volna több műgonddal dolgozni.

Ezen templom építészeti következetlenségeire befolyhatott az időn kívül más körülmény is, s nevezetesen az építőmesterek kiléte. A tatárjárás után legtöbb olasz építész és kőműves dolgozhatott Magyarországon. Mint említettem, a Margit-szigeten lombardiai kőfaragók dolgoztak. Ezek a király, mint földesur hívására jöttek, s ezek tervezhették és kezdhették meg a művet. De a lakosság tulajdonképpeni része másféle nyugati, s leginkább német származású volt. Ezek befolyása és keze alatt változhatott meg nemsokára az építés terve.

Föl kell tennünk, hogy míg a főtemplom elkészült, vagy ideiglenes templomot rögtönöztek, vagy a vár aljában régebben létezettek valamelyikét állították helyre, — miről azonban adataink nincsenek. De az adott viszonyok közt a várbeli nagyobb templom elkészülte sürgősebb volt, mint szokott lenni rendes viszonyok közt.

Az új város nem kerülhette el, hogy épen temploma

miatt, ne jusson némi tekintetben egyházi gyámság alá. A várhegyen a király volt a földesur s ő gyakorolhatta volna a templom felett a patronatus jogait. Azonban ezt a jogot a király 1255-diki levelében átruházta a Nyulak-szigetén felállított apácza-klastromra. Így kezdetben a várbeli lakosság nem képezett autonóm városi községet, mihez a lelkipásztorok szabad választásának joga tartozott.

A patronatussal együtt járt azok kinevezése, bár szükséges volt hozzá a megyés püspök részéről az utólagos megerősítés. ¹⁾

Mi tett valakit patronussá? Először a templom telkén való földesuraság, aztán az egyháznak adományokkal való ellátása s végre az, ha valaki a maga költségén építtette a templomot, — vagy mint a latin vers rövidebben kifejezi:

„*Patronum faciunt dos, aedificatio, fundus.*“

A patronatusi kiváltság e szerint teljességgel nem ingyen való követelődés volt. A mint a király a nyul-szigeti kolostorra ruházta a maga említett jogait, még mielőtt a templom fel lett volna építve, a *fundus* meg volt ugyan a király adományából; de szükség volt a *dos*-ra és *aedificatio*-ra, az adományra és építésre. Föl kell tennünk, hogy a csakhamar nagyon fölgazdagodott apáczák megfeleleltek a patronusok kötelességeinek is, s hathatósan elősegítették a templom elkészültét.

---

¹⁾ Hogy IV. Béla minden lealkuvás nélkül tartotta fen magának, s azután az apáczáknak a patronatusi jogot, világos az oklevél szavaiból: „et jus patronatus, quod in ecclesia S. Mariae in ipso castro construenda, nobis, utpote vero patrono competebat; . . . . . eidem monasterio seu coenobio, cum omnibus his, quae ipsum jus patronatus in suis capitulis seu articulis dignoscitur continere; volentes, ut *omnis honor et emolumentum*, qui nobis . . . . . debetur, ex hac nostra concessione, cui in ipsius ecclesiae primaria, (et ante omnem consecrationem) fundatione Strigoniensis Archiepiscopi consensus accessit, in ipsum coenobium transferatur.“ Fejér, IV. 2. 322. l.

Az alapító király a várhegyi templomot nemcsak a patronatusnál fogva akarta szoros kapcsolatba hozni a szigetbeli klostrommal, hanem kétségkívül eme kapcsolat megörökítéseért viselte a templom és a klostrom ugyanazon védszent nevét. Mindkettő Boldogasszony tiszteletének volt szentelve, melyről később az egész sziget is Boldogasszony szigetének nevét nyerte, s hivatalosan gyakran irták így, bár a régibb Nyulsziget név is használatban maradt. ¹⁾

Ezen szigetet a király 1255-diki levele a vallásos élet gyakorlására igen alkalmas helynek mondja. ²⁾

De befolyhattak ezen alapításra más hathatós indokok is. Egyik az, hogy a király, vagy inkább a királyné, mint anya, az ő apáczává lett leányát közelében akarta tartani. Margit király-leánynak a Nyulak-szigetére költöztetése a veszprémi zárdából nem csekély momentum városunk történetében, — akár oknak képzelje ezt az olvasó arra, hogy a királyi család gyakran és huzamosan Budán tartózkodjék, akár következménynek.

A szülői közelléten kívül lenni kellett más oknak is. A zárdát oly helyre akarta tenni a király, a hol egy tatár invasio esetére annak lakói biztos menedéket találnak. S ily menedékké varázsolta a tatárjárás utáni nemzedék rövid idő alatt a budai várhegyet: vár és klostrom csaknem egy időben emelkedett fel alapjain kezdve. Ezenkívül, mint látni fogjuk, maga a sziget is biztos hely volt.

¹⁾ Hozattaték (Margit) az klostromban, melyet az ő szülei az Dunának szigetében, mely sziget ez időtől fogva nevezetik az Máriának szigetének, avagy Bódogasszon szigetének; mert annak előtte mondatik vala Nyulaknak szigetének. (Margit leg. 2. és 39. l. a magy. Nyelvemléktár VIII. k.). Igen számos XIII. és XIV. századbéli oklevélben: *Insula Virginis Gloriosae*, *Insula Beatae Virginis*, *Insula b. Virginis Mariae de Buda*.

²⁾ . . . in insula Danubii, religioni satis congrua. Fejér i. h. 321. l.

A vár nem volt oly alkalmas hely a félrevonult klastromi életre, mint a sziget; de a menekülés szükségének esetére gondoskodni kellett arról, hogy az apácák ne mint vendégek, hanem mint némi tekintetben földesurak kívánják a bebocsáttatást. A szigeti zárda mellett állott rendes templomjukon kívül, az ugyanazon szent nevet viselt várbeli templomban és mellék-épületeiben is tulajdonosi joguk volt. Sőt a Domonkos-rendnek is háza volt a várban.

Azonkívül, hogy a király a vallásosság erősbülését az állami rend egyik alapjának tekinthette; azonkívül, hogy a tatárok ellen a szövetséges hatalom csak a vallás főre, a pápa lehetett, — volt más, gyakorlati politikai tekintet is, mi az állam-jövedelmek némi részének ezen zárdára való fordítását indokolhatta.

A Nyulak-szigetén levő zárdával, s annak gazdag ellátásával, a király szorosabban kapcsolta magához a Domonkos-rendet, miután ez a zárda azon szerzet szabályait követte. Ezen ugynevezett prédikátor-rendre nagy szüksége volt az országnak. Ujra kellett kezdeni, bár kisebb mérvben, IV. Béla korában Sz.-István művét: a térítést. Sok ezer kun család volt még pogány benn az országban s még több annak keleti szomszédságában. A tatárjárás előtt is ez az érdek szülte a belső viszonyt IV. Béla és ama tüzes buzgalmu térítő szerzet között.

A nyulszigeti kolostor minden tekintetben gyorsan gyarapodott fel. Azt lehet mondani, hogy a XIII. század második felében a főrangú családok közt általános divattá lett egyegy női tagot ezen zárdában helyezni el. A királyok és főurak vetélkedtek abban, hogy apáca-leányaiknak, s így magának a klastromnak igen jövedelmező birtokokat és jogokat ajándékozzanak. Ugyhogy mikor 1276-ban Incze pápa megerősíti a klastrom birtokait, nincs

vége-hossza a lajstromnak. Az apácák a leggazdagabb földesurak közé tartoztak, s birtak többek közt Buda és Pest szomszédságában több malmot, szőlőt, a jenei révet és más fekvésegeket. ¹⁾

A zárda és temploma díszes épületek lehettek, mert mint IV. László később mondja, nagy költséggel voltak építve. ²⁾ Előbbi oly terjedelmes volt, hogy hetven apácának birt szállást adni.

A szigeten azonban nemcsak az apácák laktak, hanem háza volt ott Sz.-János Hospitalisainak és a prémontrei rendnek. Továbbá itt állott a Ferenczrendiek vagy minoriták egy férfi-zárdája, s végül az esztergomi érsek is birt ott. ³⁾

Az érsek épületeinek hol fekvését egy 1288-ban kelt oklevél világosan meghatározza. A támadásnak leginkább kitett helyen, a sziget felső csúcsán feküdt a kerített hely az ő tornyával vagyis bástyájával. Egyszersmind elég világosan kitűnik, hogy az akkori zavaros viszonyok közt mily biztos védelemnek volt tekinthető.

Tamás váczai püspök nem érezhette magát biztosságban a Dunától keletre eső részekben, hol megyéje feküdt, s honnan a kún zavargások szoktak fölkerelkedni. Ugy látszik, maga Vác is kevésbé bátorságos székhely volt. Ama híres esztergomi érsek, Lodomér, — hogy az ő párthive és barátja személy szerint és fölkelhetőségeivel biztosságban érezze magát a tatárok, kúnok s a magyar ellenpártiak részéről, a maga nyulszigeti épületeit mindenestül át-

---

¹⁾ Fejér, V. 2. 357. Teljesebben Wenzel, Mon. Arp. IX. 151.

²⁾ Opere sumptuoso. Knauz, Mon. E. Str. II. 28. l. egy 1274-diki oklevélben.

³⁾ Mindezt 1278-ban sorolja elő László király, azzal az alkalommal, mikor az egész szigetet az apácáknak adományozza, kivéve a nevezettek telkeit.

engedi neki nyolcz évre, — nem bérben, hanem ingyen.¹⁾ S ezt a szerződést a király megerősíti. De ez csak épen Tamás személyére s nem a püspökségben való utódaira is szól.

El lehet mondani, hogy IV. Bélának, a várhegy után a Nyulak szigetének benépesítése és erődítése lehetett legkedvenczebb műve. IV. László oklevelében azt találjuk, hogy a Hospitalisoknak váruk (castrum) volt a szigeten, mely még más falakkal is (muris) erődítve volt.

A sziget könnyen vala védhető az ágyuk használata előtt. Csupán hajóhad férhetett hozzá, a mivel tatár és kún nem rendelkezett. Még a jeget is csak épen a sziget hosszúságában kellett feltörni, hogy hozzá jutni ne lehessen, míg a parti várak hiában törték fel környékükben a jeget, mert távolabbi ponton az ellenség átkelvén, hátukba kerülhetett. Ha megemlékezünk a pápa rendeletére, mely a magyar főpapoknak meghagyta: gondoskodjanak a tatár invasiók esetére biztos menedékhelyekről, — valószínűnek kell tartanunk, hogy valamely egyháztartományi zsinat javaslata is befolyt a Margit-sziget megerődítésére s csupa egyháziakkal való benépesítésére.

Mindenesetre elég világos, hogy a Margit-sziget is, mint a várhegy, csak a tatárjárás után nyert lakosokat és fontosságot.

Hogy a prémontreiek és a minorita Ferenczesek mióta laktak a szigeten, azt meghatározni nem tudom. Lehetetlenség nincs benne, hogy valamelyik vagy mind a kettő már a tatárjárás előtt oda volt telepedve. De azt bizonyo-

¹⁾ . . . curiam muratam et turrem lapideam Archiepiscopatus Strigoniensis in *superiori parte*, sive *fine* insulae Beatae Virginis juxta veterem Budam, in *medio Danubii* constitutas, et aliis aedificiis situatis ibidem ad inhabitandum et manendum ac *defendendum* in eis se et sua bona propter conditionem temporis impacati, — per spatium octo annorum etc. Fejér, V. 3. 287.

san lehet tudni, hogy a sziget nem volt a prémontreiek birtoka, a mint később szerették volna bizonyítani. Azon 1249-diki hamis oklevél, melyben IV. Bélával az egész szigetet magoknak adatják, azt bizonyítja, hogy azon év előtt a sziget királyi birtok volt, s így alkalmasint lakatlan terület egészben vagy nagy részben. ¹⁾

Ez az ál-oklevél azt is gyaníttatja, hogy a prémontreiek is csak 1249-ben telepedtek a szigetre, mely mint fentebb láttuk, azután is királyi birtok maradt 1278-ig, kivéve a már beépített telkeket.

A sziget benépesedése adhatott elevenséget egy új révnek is, mely a tatárjárás előtt, ha meg volt is, kevésbé volt élénk s távolról sem versenyezhetett az alsóbb, a pesti révvel. Most, a tatárjárás után a Margit-szigeten való birtoklással együtt jár a jenei rév és Jenő falu birása is, mely a pesti parton feküdt s átellenese volt Felső-Hévíz helységnek. Mindkettő a Margit-sziget alsó csúcsa irányában nyúlt el part-hosszában, tehát Jenő a tájt feküdt, a hol ma a gőzmalmok füstölögnek, az osztrák államvasút környékén.

A szigetnek mindkét parttal s a két partnak egymással való közlekedésére legalkalmasabb volt a sziget alsó csúcsának érintése. A Jenő és Hévíz közti közlekedés kétségkívül állomást tartott a szigetnek alsó végénél.

Tatárjárás után, míg az esztergomi érsek az ő szigeti várának maga vette hasznát, Jenő is az esztergomi érseké volt. De ez nem szorult ezen szigeti lakásra és várra. Mint láttuk, csupa barátságból is kész volt átengedni másnak ideiglenes használatra. Azért Jenő birtoka sem volt rá nézve fontos. S csakugyan már IV. Béla idejében Benedek érsek (1254—1261) átengedi a király birtokába Jenőt, s helyette cserében fogad el egy hontmegyei falut. Maga

¹⁾ Az oklevél hamis voltára nézve lásd a Kútfő Birálatok című mellékletet.

a király pedig Jenőt a nyulszigeti apáczáknak adományozta. ¹⁾

Ezen falu lakosai, mint nem egy oklevél bizonyítja, révészek és hajósok voltak, az átellenes hévízikkal együtt. Hajós-szolgálatra voltak kötelezve a királynak föl Esztergomig s le a Csepel-szigetig. ²⁾ Az Esztergomig való szolgálatot alkalmasint az fejtí meg, hogy elejénte az ottani érsek szolgálói voltak. — Végre a nyulszigeti apáczáknak szolgáltak, a kiké volt a sokszor emlegetett jenei rév is.

Bármily közel volt Jenő Pesthez, még köztök is feküdt egy helység, melynek neve Uj-Bécs. E helység IV. Béla alatt szintén az apáczák birtokába került, legalább némi részben. Később IV. László a pestieknek adja, miből per támadt.

A tárnokmester 1281-ben egyik ítélőmesterét küldi ki a birtok-jog eldöntésére, illetőleg a békés kiegyenlítésre. Az ezen kiegyenlítésről szóló oklevélből kitűnik, hogy ez a helység délre és éjszakra feküdt a Pesten feljül a Dunába torkollott nagy ároktól, mely egész Pestvárost körülveszi, úgy hogy feljülről Jenő faluval, alulról Pest várossal volt határos. ³⁾ Az ároktól délre Uj-Bécs határához tartozott még Werner grófnak palotája is.

Hol lehetett ez a nagy árok?

Egy-két pontját meghatározhatjuk. Miután a későbbi Pest város falai nem terjedtek túl éjszak felé a mai Váczi-utcza éjszaki végénél, s attól, a régi rajzok szerint, némi távolságra volt a nagy árok, a mai Belvárostól távolabb

¹⁾ Knauz, Mon. II. 28. 1. hol IV. László megerősíti ezt 1274-ben.

²⁾ IV. Béla hat libertinust ajándékoz az apáczáknak: qui nobis servire debebant in navibus usque Strigonium et Insulam Magnam (Wenzel, Mon. Arp. VIII. 262.).

³⁾ Prima meta incipit juxta Danubium super magno fossato, quod circuit villam Pestiensem.

kell keresnünk az újabb időben is legmélyebb pontokat. Ezek közül egyet-kettőt biztosan meghatározhatunk. Ott, a hol az Árok-utcza keresztben vágja a Király-utczát, szemmértékre is feltűnik a mélyedés, s nagy esők alkalmával mind a Teréz-templom, mind a Városliget felől a fölületen levő kövezet-csatornából ide ömlik a viz. Hasonlókép a kerepesi úton, melynek a nemzeti színház felőli vége jó magasan fekszik, a Rókusnál s azon túl nagy a mélyedés, mint az 1838-diki árviz megmutatta. Ettől délnek haladva a József- és Ferenczvároson keresztül egy *vonal* bajosabban határozható meg, miután ott egész nagy területek elég alacsonyan fekszenek. Hasonlót lehet mondani az egykori árok felső végéről is. Az Árok-utcza vonalát folytatva, itt körülbelül a mai osztrák államvasut és nagy gőzmalmok tájára jutnánk; de ily árkoknál, hol a mesterség is a természet szabálytalanságait követte, tévedés volna szabályos vonalakat keresnünk, kivált miután a régi rajzok hűségében is csak igen nagyából lehet megbiznunk. Az árok felső vége eshetett több helyre, az Újépülettől délre a belső Nádor-utczát vágva, úgyhogy Uj-Bécsnek az ároktól délre eső része Pest külvárosa gyanánt volt tekinthető. Werner pesti polgár ideépített magának egy erődített köházat, palatiumot, — nem tudni, még tatárjárás előtt-e vagy azután.

Az, hogy a nagy árok ketté vágta Uj-Bécs falut, figyelemre méltó adat. Azt kell abból következtetnünk, hogy az árok újabb keletkezésű volt, mint a helység — s valószínű, hogy Uj-Bécs a tatárjárás előtt is falu volt, az árok pedig a tatárjárás után keletkezett. S alig tehetünk fel mást, mint mesterséges keletkezést. Azelőtt is az illető vonalon nagy vizállásoknál kiönthetett a Duna, s rendesen is több helyen mocsárok voltak. Most a vonalat mesterségesen mélyítették és bővítették ki csatornává, hogy védel-

mül szolgálhasson, bármily nehéz s meglehetősen hálátlan munka volt is a puha talajban partokat állítani elő.

A per tárgya az volt, úgy látszik, hogy Uj-Bécset az apáczák egészen Pest kapujáig követelték magoknak, míg a pestiek az árkon túl is ki akarták terjeszteni jogaikat.

Az 1281-diki kiegyezés megosztó volt. Határt vontak, s nem az árok mentében. Az árok torkolata csak a kiindulás volt. Attól éjszakra ment el a határvonal.

Az 1281-diki határjárás szerint a Pestet Uj-Bécstől elválasztó határ Werner palotáján feljül vonult el, mely palota e szerint Pestnek külső telkén, de annak határában feküdt. Az árok kezdetén túl a határvonal metszette a Váczi-utat, mely ott volt körülbelül, a hol ma. — Pest és Vác között ugyan legézszerűbb az az ármentes vonal, a hol ma, mindenütt dombok között és fensíkon a vasut van elvezetve. De régi időben az utat — kivéve a bölcsebb rómaiakat — szerették a vizek partján vinni el, hol az áradások néha alkalmatlanok, de ugyanazok elegyengették a területet. ¹⁾

A határvonal elhagyta a nagy árok vonalát, s átvágta a Váczi-utat; de úgy látszik, nagyából éjszaknak haladt, mert nyomban rá az mondatik, hogy aztán a határvonal keletnek tart, még pedig egy hegyecske, vagy dombnak. Ez lehetett az ujkori Váczi-temető, vagy a Városliget valamely homokbuczkája. Érdekes a mit mellékesen erről a dombról mond az oklevél, hogy ott hajdan pogány temető volt. ²⁾ Hogy az római volt-e, mely esetben egy castrum közel voltára mutatna, vagy, mi hihetőbb, praehistoricus leletek helye volt a domb — azt nem tudhatjuk. Ezen dombtól keletre tart a határvonal.

¹⁾ Az oklevél szerint a határvonal: „vadit supra ipsum fossatum usque viam, quae ducit in Waciam, et transit ipsam viam.

²⁾ Ubi etiam antiquitus fuerunt sepulchra paganorum.

X. FEJEZET.

BUDA ELSŐ BIRÁI.

Már a XIII. század második felében a budai vár jelentékeny szerepet játszik, míg jóval idősb testvérei Ó-Buda és a balparti Pest háttérbe szorul az új város mögött, vagy alárendeltje annak. Azért az alábbi fejezetek leginkább Budavár történetét tárgyzák, erről tartván fenn a krónikák és oklevelek nem érdektelen adatokat.

A megtelepítés után egyideig, úgy látszik, Budavár főtisztviselője a *villicus* szerény czimét viselte. — Nyugat-Europában is divatos czim volt ez s több helyen a polgármesteri magas rangot jelölte. De leggyakrabban alárendelt tisztviselő; egyegy városrész, egyegy néposztály előjárója *villicus*, sőt néhol egy falusi tiszttartó, ki egy földesur gazdaságára felügyel. Budán és Pesten, mint láttuk és látni fogjuk, a *villicus* név alárendeltséget jelentett.

Első adataimat Budavár birájára nézve néhány oklevélből meritem, melyek egyugyanazon pert tárgyzák. Sajnos, hogy egyikén sincs meg az évszám. Kiadódik azt írják homlokukra „1268 körül.“ Azonban vannak jelek, melyek azt mutatják, hogy néhány évvel korábban keltek.

Abban az időben — szerintem 1250 és 1260 közt — egy bizonyos *Péter* van megnevezve, mint Budavár *villi-*

cusa ¹⁾ s vele együtt, mint tanúk: Carul, Rapolth, Greif. Előkelő s tekintélyes polgárok lehettek. De voltak nálok előkelőbbek is: Walter és Pál comesek. Sőt alighanem budai lakosnak kell vennünk a per egyik bíróját Preuczellin Henrik comest is ²⁾.

Péter utóda, ugy látszik magasabb ranggal, *Károly* nevű polgár volt. Alkalmasint az a Carul, kit fentebb német nevűek társaságában találtunk. Sz.-Margit élete így emlékszik meg róla:

„Mikoron Béla király rakatta volna ez Bódogasszony-nak klastromát (a szigeten) és megajándékozta volna külemb külemb örökségökkel, szerze némely jámbor vitézt, kinek vala neve *Károly*, és lakozik vala Ó-Budán, és vala Béla *király képében való bíró* az Nagy- avvagy Uj-Budában, hogy ez *Károly* vitéz szolgálna a klastromnak és megszerzenéje minden dolgát mendenha.“ ³⁾.

Az oklevél budai polgárnak, a legenda ó-budai lakosnak mondja *Károlyt*. Nincs benne ellenmondás. Van rá eset, hogy valaki lehetett még ezenkívül pesti birtokos s ennél fogva polgár is. A legenda ezenkívül már vitézi azaz lovagi rendünek mondja *Károlyt*. Alkalmasint

¹⁾ Zichy codex. I. 15—19. Közlik Nagy Imre és Supala.— Petrus villicus Budensis (16. l.) és Petrus villicus Budensis (18. l.) Látjuk, hogy az oklevelek egyike, mint IV. Béla 1255-diki levelében, a budai várat egyszerűen pesti és nem ujpesti várnak nevezi meg. Nem kétkedhetünk a vár azonosságában a személynevek azonossága mellett. Ez a vegyes használata a neveknek is arra mutat, hogy nem IV. Béla uralkodása végére tehetők ezen oklevelek.

²⁾ Walter comes (19. l.); Henrici Prevsclini comitis de Kers (18. l.) Gener comitis Pauli de castro Pesth. (U. o.). A neveket: Förstemann: Preyss, Preis, Brüse, Brese alföldi vagy szász (Niederdeutsch) dialectusbelinek mondja, s a *bridgyökből* származtatja, mi *kantárt* jelent. A név tehát arra mutat, hogy viselője éjszaknyugati Németországból származott hozzánk.

³⁾ Sz. Margit élete, Pray kiadása. 348. l.

X FEJ.

BUDA ELSŐ BIRÁI.

BÉKÉSCSABAI
MÚZEUM-EGYENLŐSÉGI
KÖNYVTÁRA

Végre nevezetes az is, hogy a vásár ki

A budaiak — úgy látszik — mindeddig passiv ellenállással folytatták a pert. De 1291-ben forradalmi térre léptek. 1292-ben egyházi tartományi gyűlés volt Esztergomban Lodomér érsek elnöklete alatt. Megjelent azon az ó-budai káptalan szóvivője *Poson* kanonok s elbeszélte a budai polgároknak viselt dolgait az 1291-diki sokadalom idején s azon kívül is. A közlés alkalmasint csak halavány kivonat, de eleget mond az is. Ezen szemtanu szerint a budaiak el nem szalasztának egy alkalmat, hogy a káptalan embereit ne bántalmazzák, szitkokkal és tetteleg is. Szüntelenül s minden módon üldözi őket a polgárság. A közelebbi kisasszony napi vásáron a káptalannak nem csak adószedőit, hanem felügyeletre rendelt egyházi embereit is bántalmazták, megverték, a Dunába dobták. A város rectora, esküdtjei összedugott kézzel nézték mind ezt s megtagadtak minden elégtételt.

A kanonok előadásában nem kételkedhetünk a fentebbi előzmények után. Látjuk abból, hogy az első budai sokadalmakat nemcsak bucsujárás, nemcsak adás-vevés, nemcsak ivás-evés kedvéért látogatta a vidék sokasága, hanem izgalmas látványokban sem volt ott fogyatkozás. Sőt többet lehet állítani nagy valószínűséggel. Azt, hogy *Poson* kanonok nem eléggé szabatosan fejezte ki magát, azt állítván, mintha a kihágásokat mind, vagy csak nagyobb részben is a budai polgárság követte volna el. Mert ki fizette a révvámot, hajóvámot, vásárvámot, ha nem a vidéki és külföldi eladó és vevő? Csak másodsorban, s inkább közvetve érdekelte a dolog Buda polgárságát. E szerint a kihágásokat elkövető legturbulensebb nép nem is volt budai vagy pesti. Azonban a budaiak és pestiek folytatták vásáron kívül is, a mit idegen segítséggel azon elkezdtek volt. A budai kanonok Esztergomban elpanaszolja, hogy máskor is, midőn a káptalan a dunai hajókon szállí-

Azonban épen ez az eljárás, ha egyebet nem tudnánk is Budáról, bizonyítja várának erős voltát, melyet ha meglepéssel bevenni nem lehetett, le kellett mondani a reményről, hogy megszállás által be tudják venni. A kerített város, mint valami erős pánczélu állat-szörnyeteg megsebezhetlen volt; csak a pánczélból kiálló végtagjai: külvárosok, szántóföldek, szőlők voltak azok a pontok, hová érzékeny csapásokat lehetett mérni. Meg lehetünk róla győződve, hogy Károly és pártja szivesebben hatolt volna be magába a várba, mint a külvárosba és szőlőkbe, s ha az előbbi sikerül, nem fárasztja magát az utóbbival.

Barbarossa Frigyes, ki Olaszországban ezt a vandálismust gyakorolta, nem csupán pusztitási szándékból járt el. Tudta, hogy a városi nép egy mezei csatát megvesztene ellenében. A pusztítás arra való volt, hogy az ellenséget kicsalja biztos védfalai közül. A stratégia ezen otromba nemét Károlynak a táborában volt olaszok és németek ajánlhatták.

S a kegyetlen fogás sikerült is. Buda örségét kétféle elem alkotta ekkor. Egyik volt a rendes, a fegyveres polgárok hada, másik volt némely Venczel pártján levő főurak lovassága. Ott volt egy Bethlen nevű főurnak több fia, kik közt Máthé és Olivér tűntek ki. Képzelné lehet a polgárok dühét, mikor a vár fokáról nézve, szemök láttára pusztította az ellenség szőlőiket, — a főuri lovasság pedig a középkorban gyávaságnak tartotta falak mögé vonulni s meg nem ütközni nyílt téren az ellenséggel. A rabló-munkában elszéledtek bizonyára szolgáltatottak egy-egy oly alkalmat, midőn nagy előnnyel lehetett rajtok ütni.

A kirohanás, mire a pusztítás számitva volt, megtörtént, s a harcz véres volt. Máthé halálos sebet kapott, öcscse Mihály foglyul esett, kinek embertelenül fejét vet-

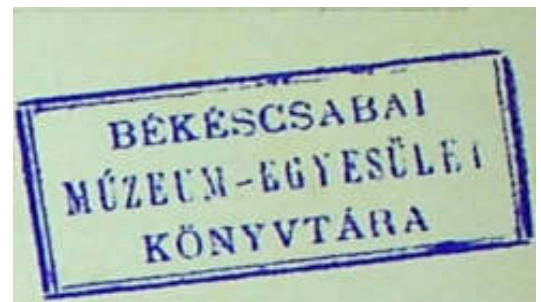

MEGYEI KÖNYVTÁR

57. 610/2

ELDAROLT

Béla óta.

Károly uralkodása első tíz évében még tartózkodék olykor Budán, de az utolsó husz év alatt csak alkalmosze-

korlátainak lerontását tekintette. Róbert Károly erélyes keleti politikát kezdett. Őt az egyház iránti buzgalmon kívül Magyarország fontos érdekei szólították síkra, hogy hazánkat a Balkán felől fenyegető romlás ellen, és közvetve az Adria felé vezető világ-kereskedelmi utat biztosítsa ¹⁾).

A Kelet szárazsi útja a Moráva torkolatával nyílik felénk s Temesvár ezzel átellenben fekszik. Innen magyarázható az, hogy 1310-től 1323-ig bár sok levelét keltezi Károly Budáról is, de jóval többjét Temesvárról, s néha Lippáról és Szegedről. A Budán keltek az utóbbiakhoz úgy állanak, mint nem egészen kettő a háromhoz. Mert a nevezett évek alatt tizenhat oklevél kel Budán, míg huszonhét az utóbb nevezett helyeken ²⁾. Ily hosszas tartózkodás Temesváron, föl engedi tennünk, hogy ott Károlynak palotája is volt, — sőt hogy a mit először kénytelen-ségből tett, ott lakta idővel szokássá válhatott.

Az 1322-dik év végével, miután a dalmatiai nyugtalanság megszüntetésével Károly rendezetteknek tekinti egy időre legalább, a déli ügyeket, — forduló pontra jutott a királyi residentia kérdése.

Dalmatiából még Temesvárra jött haza a király.

1323-dik év mártiusáig a királynak több levele kél Temesváron. ³⁾

Ápril 13-dikán Nagy-Szombatban, aztán Budán és Visegrádon van. Még június 15-dikén megfordul Temesváron; de ezután, szeptembertől kezdve Visegrádot mutat-

¹⁾ Bővebben fejtegettem ezt az „Első Zrinyiek“ czimű munkámban 170 és köv. 11.

²⁾ Csak Ráth Károly lajstromát vettem itt alapul. Az 1866 óta napfényre jött oklevelek az arányon nem változtatnának lényegesen.

³⁾ Anjoukori okm. t. II. k. jan. 6., 13., febr. 26., mart. 6. és mart. 10. V. ö. Ráth i. m.

XV. FEJ.

I. LAJOSTÓL I. MÁTYÁSIG.

BÉKÉSCSABAI
MŰELŐDÉS-EGYESÜLT
KÖNYVTÁRA

